

Sehne Paaliyitige Aylanduruwetilgen

Inqilab

Abdurehimjan Abdureshid

Sherqi Türkistan Azatlıq Neshriyati

2017

Abdurehimjan Abdureshid

(Abdurehim Abdurishit)

Alaqe : 00491798200182

Sehne paaliyitige aylanduruwétilgen Inqilab

Sherqi Türkistan Azatlıq neshriyati neshri qildi

Bésip tarqatquchi orun :

Uyghuristan azatlıq teshkilati Teshwiqat bölümü

04.06.2017

Miyonxin 1. Neshri

Korréktor we Muqawe layiheligüchi:

Küresh Abdurehim

Munderije:

Kirish söz.....	4
Muqeddime	12
Birinchi bap: musteqilliq arzu - ümitlirining Ottura asiyagha baghlinish jeryani	17
Ikkinci bap: musteqilliq arzu - ümitlirining Ottura asiyada köpükke aylinish jeryani	25
Üchinchi bap: Yawrupa we gherb döletliride Uyghurlarning köpiyishige sewep bolghan ichki We tashqi amillar.....	42
Tötinchibap: yawrupada ichki riqabetning bashlinishi.....	50
Beshinchi bap: musteqilliq armanlirining Gérmaniyede ümitsizlikke pétishi.....	61
Altinchi bap: musteqilliq arzu-armanlirining Amérikigha yüzlinishi	69
Yettinchi bap : musteqilliq teleplirini yeng ichige yoshurush Pilani.....	79
Sekkizinchi bap: Uyghurlarning « Öz teqdirini özi belgilesh Bayannamisi».....	92
Toqquzinchi bap: musteqilliq idiyisining chetke qéqilishi.....	120
Oninchi bap: Riqabet késilimu, yaki wezipilik riqabetmu?	135
On birinchi bap: herqaysi elleryiki dewa sépide körülüwatqan ré'al ehwallar.....	157
Axirqi söz.....	183

Kirish söz

Bu Kitapni ikki yil ilgiri yézishqa bashlighan idim. Kichik bir Risalining bundaq uzungha sozulup kétishidiki sewep, yézilishqa tégishlik nurghun weqelerning xulasisi chiqip bolghan bolsimu, yene téxi köp hem muhim ishlar dawamlishiwatatti. pütüp, netijisi chiqip bolghan bir türküm ishlirimiz üstide pikirlirimni xatirligech, dawamlishiwatqan bezi bir mujmel ishlarning axirigha chiqishini kütüp turiwatqan künlerde, bir yéqin aghine : ishtin sirtqi bosh chaghiringizda némilerni qiliwatisiz? - dep, sorap qaldi. Kitab yézishqa temshiliwatqanlıqimni éyttim. : qandaq Kitab? Dini témda yazamsız, yaki Edebiy janirmu? - Uning soali soghaq hem yéqimsiz tuyulup ketti. Télénfonda sözlisiwatqan bolghachqa, uning chirayidin chaqchaq, yaki qetyilik ipadisini körüşh imkani yoq idi. Shunga sel téngirqapraq - undaqmu emes, mundaqmu emes- dédim, mujmel jawab bérip. : Undaqta héliqidek « Xataliq- pataliq » ning dawami emestudédi u, téximu soghaq teleppuzda. U, aghinidin bundaq bir inkasni kütmeyttim. Shunga ashu Kitab toghruluq soridim - «

Xataliq- pataliq » ning sizge yaqmighan terepliri yoqtu? : Manga yéqish- yaqmasliqi bashqa gep, lékin u Kitaptin nurghun kishiler renjiptiken. Yene shundaq bir témini yézip qalmasliqingizni tewsiye qilmaqchi-dédi u, manga hésdashliq qiliwatqandek, bir yumshaq ahangda. U kitapning kishilerge yaqmaydighanliqini özemu bilettil. Hetta bashqilar « xain, xitayning jasusi, satqun, qatil » - dep, isimliri bilen atap, shunchilik shermende qiliwetken beziler üstide- xain emes. Jasus, satqun, qatil emes. özi bilmeydighan, qilalmaydighan we qilsa shundaq xataliq kélip chiqidighan ishlarni qilip, peqet xataliq ötküzdi we Milletke ziyan saldi. Buningdin kéyin shundaq bir xataliqlar yüz bermeslik üchün achchiq sawaq élishimiz lazim- dep, yazghan we shuni ümit qilghan idim. lékin u Kitapni oqup baqmay, hetta körüpmu baqmay, yaki chala- puchuq choqulap béqipla, qulaqtin qulaqqa yetküzüp : « u, özi héchnéme qilmaydu. Emma weten - Millet üchün qolidin kélischiche ish qilghanlarning, bedel töligenlerning yürikini yeydu » - déyiship, heqiqettin özlirini chetke élishti hem qanlıq bedel tölep érishken Siyasi tejribilerni yekünleshke qarshi, gheywet arqliq tosqunluq qilishti. U Kitapni körüpmu baqmighanlar bekrek aynip kétishken idi . Mawu aghinimizmu shundaq bir gheyri tesirdin xali emestek bilindi de, sorighum keldi - kishilerni renjitken shu Kitapni oqup baqtingizmu? Sizche kishilerni renjikidek, shunchilik qebih söz- ibariler, töhmetler barmidur? : Me'e'e'e'en késip bir nerse déyelmeymen . U Kitapning men oqigan jaylidighu undaq bir mezmunni körmigen- dédi u, elengsirep. - Siz toluq oqup

baqmighanma? - Dédim sel ikkilinip. : U yer, bu yerdin arilap köz yügürtüp chiqqan denga. Shu waqitning qisliqidin- dédi u, rastini éytip . Undaq bolsa étiraz bildürüş heqqingiz yoqken . Xeq mundaq dédi- depla, qolgingizdiki nersige xata baha bérish, köz aldingizdiki ademlerdin izdengen qusurlargha he hu déyiship bérish, sizche normal ehwalma?- Dédim- de, yéziwatqan kitaptining mezmnidin qisqiche sözlep bérishke bashlidim - « bu Kitapta 1992. Yilidin 2016. Yilining axirlirighiche, Weten sirtidiki Uyghur Teshkilatliri qandaq yollarni bésip ötüp, qaysi menzilge keldi? Wetenning musteqilliqi üçün küresh qilimiz- dégen ghaye, Siyasi meqset, Siyasi pilan bilen otturigha chiqip, her tereptin Gérmaniyige merkezliship, chong arzu- armanlar bilen Amérikigha baghlanghandin kéyin, kishilik hoquq we kündilik hoquq dewasi qilidighan, musteqilliqni tilgha almaydighan bolup qalghanliqi, shuningdek bezi Teshkilatlimiz Din dewasi qilidighan, bezi Shekslirimiz Démokratiye dewasi qilidighan, yighip éytqanda musteqilliq telep we tepekkurliri tozghaqtek tozup ketkenlik... qatarliq emeli ehwallar yézilidu . » deydighanlirimning tügishini kütmeyla : bu Kitap téximu bala- qaza térigudek, kimge paydisi yazghanning? undaq Témini yazghuche aramxuda ötkiningiz yaxshi- dédi u sewrsizlik bilen.

Shuningdin kéyin uzun oylandim. Ilgiri yazghanlirim we bashqilarning yazghanliri üstide köp oylandim. Kitapni yézishni bir yildin artuq toxtitip qoyup, kündilik hadisilerge,

kündilik weziyetlerge pikir qatnashturup, munaziriliship öttüm. Emma bu Kitapta yézilmaqchi bolghini Millitimiz, köpchilik bilishke tékishlik ishlar bolup, uningdin xewerdar kishiler köp bolmighinidek, yézip ipadileydighanlar, yaki yézishqa jüret qilidighanlar yoqtek körünetti. Kitap yézish üchün topligan Matériyallarni tashliwételmidim. yézip bolghan bir qanche Baplarni untup kételmidim. aridin bir yildin köprek waqit ötüp ketken bolsimu, héliqi aghinimizning sözidiki « bu Kitap téximu bala - qaza térighudek. Kimge paydisi undaq Témini yazghanning? » - dégen jümlisini téximu untalmidim. yazghanning rastinla paydisi yoqmidur? yaki paydisi bolghidek yézilmaywatamdu? - « ötüp ketken ishlarni yézip, kona Xamanni soruwergiche, buningdin kéyin qandaq qilsaq bolidu, néme qilishimiz kérekliki toghrisida yazmamsiz ! » - dégendek, inkaslarnimu köp anglap ketken idim. biraq « buningdin kéyin mundaq qilish kérek! » - dep yézishtin burun, Xelqimizning idiyiside « zadi qandaq qilish kérek? » dégen soal shekillinishi lazim. héch bolmighanda Teshkilatchilarining, Rehberlarning we özlirini: biz dewa sépide - dewalghanlarning kallisida mezkur soalgha Zémin hazirlanghan bolishi, jawap tépishqa intilgen bolishi, ularning jéni siqilghan bolishi kérek. Eksiche bolghanda, soralmighan, hetta kishilerning idiyiside shekillelmigen soalgha bérilgen jawap bolup qalidu. Soralmighan soalgha bergen jawaptinmu artuq étibarsiz, qimmtsiz gep bolmisa kérek. Cheteldiki charek esirni arqida qaldurghan « dewa » emeliyetliridin qarighandimu, dewagerler éqimida « emdi qandaq qilish

kérek? » - dégen soal, birer qétim otturigha chüshkendek emes. Dewagerler birer tosqunluqqa, birer musheqqetke yoluqqanda, jan köydürüp izdinip békish uyaqta tursun, xuddi tosmidin halqip aqalmay, yandiki yumshaq yerni yalap, buzup, shora échip, éqinidin chiqip, éqip béril munbetsiz qumluqqa singip qurighan kelkün sugha oxshash, her qaysisi özliri bilgenche yandin yochuq échip, qiyinchiliqni hel qilip, xalighan tereplerge qéyip kétiatidu. Öz waqtida Amérikigha ulishalisaq hemme ishimiz yoligha chüshetti- dep arzu qilghan. biraq Amérikigha ulashqandin kényin ehwal qandaq boldi? Musteqilliq dégen sözni tilgha almayturup, Aqsarayning derwazisidin kiriwalsaq, chong ishlargha yol échilip kétidu- dep, hangwéqip yürüduq. Musteqilliq démisekla, Aqsaray arigha kirip, xitayning, Xelqimiz üstidin yürgüzüwatqan zulumlirini yengillitip bérifu- déyilgen idi. Shunga « Sherqi türkistanning musteqilliqi üçün küresh qilimiz» - dégen jümlining ornigha « xelqimizning öz teqdirini özi belgilesh hoquqi üçün küresh qilimiz» dégen jümle qobul qilindi. kényinrek: bu gep xitay bergen aptonomiyening özide barken, kishilik hoquq dep turayli-déyiship, téximu töwen baldaqqa chüshiwidi, emdilikte kishilik hoquq normisining ichidiki eng kichik tarmaq boyiche, saqal, burut, romal, hijab, namaz, rozining dewasini qilidighan halgha keltürüp qoydi. Wetinimizde ijra qiliniwatqan xitay zulmini til bilen ipadileshke Insan ajizliq qilidu. Dewagerlimizni musteqilliq démeslikke köndürgen Amérika némishqa xitaygha töt éghiz gep qilmaydu? yaki öz

waqtida Amérika « Uyghur - xitay munasiwetliri » ge ariliship, musteqil Sherqi türkistan hökümitini qolimizdin élip xitaygha bériwetkinidek, aridin 60 yil ötkende, yene shu Amérika arigha kirip, aghzimizdiki musteqilliqni tartiwélip xitaygha bériwettimu? yaki buning bashqa bir menasi barmu? - yuqiriqidek soallargha jawap tépishimiz kérek idi. bu Kitapta bir qisim mesililer xéle chüshinishlik yorutulsimu, lékin Amérikining bizni qayaqlargha yétilep kétiwatqanliqi toghrisida, perezge tayinishtin bashqa, pakitliq bir nerse otturigha qoyulmasliqi éniq. emma bezi mesililerni yézip, ashkarilap Xelqimizning semige yetküzüşke az dégende yene 10 yil kütüshke toghra kélidu . chünki Tarixi qimmetke ige weqe, hadisiler üstide pakitliq bir xulasige érismeyturup, perezge asasen yézish, perezge tayinip höküm chiqirish köpinche waqitlarda bashqilargha uwal qilishqa we töhmetke élip baridu. shuningdek ish- heriketlarning heqiqi Mahiyitidin Xelqning xewerdar bolishigha zor tosqunluq peyda qildu.

Biz on yil awal torlarda, Amérikining « aq we qara prézidénti » toghrisida keskin munazire qozghighan iduq. eslide bizning yorutmaqchi bolghinimiz, aq renglik bilen qara rengliktin ibaret süpet mesilisi bolmastin, belki ular mensup bolghan, Amérikining ikki Partiyisining qaysisi xitaygha qattiq qol, qaysisining Uyghurlargha we Uyghuristanning musteqilliqigha paydiliq, yaki ziyanliq- terepliri munazirining yoshurun we tüp meqisiti idi. mushu on yil ichide ularning nurghun Mahiyetliri bilinishke, shundaqla bizge qarangghu

bolghan terepliri aydinglishishqa bashlidi. yene bir achchiq emeliyet shuki, özimizchila Amérikini xizir peyghemberdek séxi, neshürwandek adil- chaghliwalghanlıqımız idi. mushu Kitap arqılıq Amérika- Uyghur munasiwetlirini toluq yorutushni pilanlıghan idim. epsus, bezi mesilide, hadisilerning sırtıqi körünüşhige asasen perez qilishtin bashqa yip uchighimu érishelmidim. yenila eng échinishliq bolghini shuki « Amérika hökümet dairliri bizni usulgha dessitiwatamdu? yaki hökümet bilen Uyghurlarning arisida bashqa bir guruhlar pedini toghrilap qoyuwatamdu? » bu heqte éniq melumatqa érishish imkaniyiti bolmidi. peqet bezi bir Amérikiliq xadimlarning « Uyghur- xitay mesilisi » de, tutqan yochun pozitsiyisige asasen, xiren- shireñ perezlerni otturigha qoyushtin bashqa, mesilini pakitliq yorutup bérelmidim.

Késip éytishqa boliduki, bu Kitapta cheteldiki Teshkili ishlirimizda saqliniwatqan, tüzitishke téghishlik emma tüzelmeydihan, dewagerlimizning kishilik xaraktéri bilen chemberchas baghlinip qalghan, shundaqla shexsi hayatining bir qismigha aylanduruwétılgen bir qatar mesililer pakitliq otturigha qoyulidu. Kitapni waraqlap béqip, alang bulang köz yügürtüpla renjigili, gep toshighili aldirimay, toluq körüp chiqsa, hazirghiche qarangghu bolup kéliwatqan nurghun ishlarni körüwélishigha yardimi tégidu. shuningdek, cheteldiki charek esirlik « Weten dewasi » éqimliri buningdin kényinmu islahaç yoligha mangmay, dawamliship kéliwatqan usulida mangsa, hazirqidin bashqiche bir özgirish, yéngiliq, Weten -

Milletke paydiliq weziyetning barliqqa kelmeydighanliqigha qarita bu Kitaptin uchur alalaydu. qisqisi bu Kitap, cheteldiki Uyghur musteqilliq herikitining 25 yilliq ötmüshi bilen kelgüsü otturisidiki tüz Siziq üstidiki bir körsetküch bolalishigha ishinimen.

Abdurehimjan

25.05.2017

(Eskertish: Kitap Uyghur kona yeziqida yezilip püktndin keyin, Xet aylandurghuch Programmisi bilen, hazırqi Zaman Uyghur latin yeziqigha aylandurlghan idi. Programmidiki yetersizlik tüpeyli, Latin yeziqidiki Herplerning Chong-kichik yezilish qaidisige kapaletlik qilish imkaniyiti bolmidi. Süpet jehettiki nuqsanni nezerde tutmighanda, Mezmungha tesir yetmeydighan bolghachqa, hem her bir Sözlöklini bir birlep tekshürüp, tehrirlesh Kitapni bashqidin yezip chiqqandek qol tutidighan bolghachqa, Waqit munasiwitini közde tutup, özrimizni Oqurmenlarning qobul qilishigha hawale qilduq.)

Muqeddime

Inqilab - Erebchidin özleshtürülgen söz bolup, uning esli menisi, bir haldin yene bir halgha, bir weziyetin yene bir weziyetke ýötkimek, almashturmaq- dégendin ibarettur.

Yigirminchı esirning deslepki charekliridin bashlap, Uyghur jemiyitide qanat yayghan yéngiche maarip

(jedidchilik) éqimini peyda qılıp, kéngeytip omumlashturghan shu dewrning uqumushluq, anglıq, shija'etlik pidakarliri, Uyghur jemiyitini omumiyzlük özgertip qurush herikitini , teshkillik hem teshkilsiz shekilde élip barghan idi. Ular eyniwaqitta tilni qéliplashturushtin, Jemiyetni aqartishqiche, Xelqning ang - tepekkurini échishtin, hör- erkin yashashqa yétekleshkiche, pidakarlıq, mertlik iradini yétildürüshtin, musteqilliq urushini teshkilleshkiche bolghan Milletke lazimliq, Wetenge kéreklik barlıq muhimmatlarni orunlashturush bilen tarix yaratqanlar idi.

Inqilab sözi, ötken esirning aldinqi charekliridin awalqi yazma menbelerde asasen körülmeydu. Belki qozghulang, yéghiliq, isyan dégendek sözler köp tilgha élinidu. Inqilab sözi yéghiliq, qozghulang, isyan dégendek sözler bilen menidash

bolush bilen birge téximu keng, bir qeder mukemmel siyasi, teshkili mezmunni bildürishi mumkin. Mesilen: qozghilang - stéxiylik, klassik, teshkilsiz, ammiwi heriketni bildürse, yéghiliq we isyanmu shuninggha oxshap kétidighan emma hem ijabiy, hem selbi menelerdimu qollinilidu. Lékin ular bildürgen mezmun we qollinilghan obyéktlarga sélishturghanda, inqilab roshen periqqe ige bolup, qilidighan ish - heriketler pilanliq, programmiliq, teshkillik, qa'ide - prinsipliq, intizamchanliq bilen élip bérilidu.

Bizning inqilawimiz Wetinimizning musteqilliqini - yeni musteqil dölet qurushni, Millitimizning hör, azatlıqını, shuningdek , xelqimizning erkin iradisini qolgha keltürüsh üçhün élip baridighan heriket bolghachqa, shuning bilen bir waqitta wetinimizni ishghal qiliwalghan, millitimizni esir, xelqimizni rezil qilghan düshmenge qarshi élip bérilidighan heriket bolghachqa, téximu muntizim prinsipchanliqqa, heriketlirimizni yétekleydighan mukemmel siyasi teshkilatqa, yétekchi idiyige, bizge kéreklik hemme sahe boyiche iqtidarliq kesip ehlige éhtiyajliq iduq.

Xitaylar 1949- yili wetinimizni toluq ishghal qilghandin kényinki inqilaplimiz, yoshurun qurup chiqqan teshkilatlirimiz peqet adem kuchidin, kesip ehliliridin, pursettin ziyan tartishtin bashqa bir ünüm bermidi. Bolupmu 1969- yilidiki partiywilikke ige siyasi teshkilatliq, partizanliqqa ige qoralliq küchlirimiz bilen élip barghan, bir qétimliq eng chong we ammiwi arqa sep asasigha ige

herikitimizde, bir pütün basturulup, omumiyüzlük meghlup bolghandin kéyin, qayta bix sürüp yétilgen inqilawi roh igiliri, xitaygha qarshi inqilap qilishta yalghuz öz küchimiz ghataynish peqet meghlubiyettin bashqa héchnémige érishtür meydighanliqini tonup yétip, hem inqilapqa yétekchilik qilidighan teshkilat merkizining weten ichide bolushi, bir qétimliq meghlubiyet bilenla pütün basturulup, tejribini qayta yekünleshke imkaniyet qaldurmaydighan bolghachqa, weten sirtigha, chetellik yardenchi küchlerni izdeshke yüzlinish qilghan we chetelge ümit baghlighan idi. Bolupmu 1991- yili sowét ittipaqi parchilanghandin kéyin, ottura asiyadin , yiraq gherptin chong ümit kütüldi.

Yürikide xitaygha qarshi nepriti bar, pilan bilen chongraq ish qilish, belki wetenning musteqilliqi üçün esqatqidek bir heriket qilish arzuyi bar kishiler, aldi bilen chetke chiqip, andin obdanraq dessep turiwalghandin kéyin, tedbir- chare izdinish üçün chetelge seper qilishqa bashlidi.

Che'elge baghlanghan ümit, arzular bir künmu üzülmidi, suslap qalmidi. Kéyinche amérikining bashliqliri (elwette öz dölitining menpe'eti üçün, yighip éytqanda özining hökümranlıq menpe'eti üçün)xitaygha qarap birni hötilip qoysimu, xuddi etila wetinimizdin xitaylarni qoglap chiqirip bérnidighandek ümütlinip, shatlinip, gül qeqelirimiz échilip kétidu. Cheteldiki köptürme axbarat, teshwiqatlirizmu Amérikining bashliqi xitaygha oynighili barghanda, samsaqliq

tamaqni köp yewélip , singdürelmey usurup qoysa 《 bashqurulidighan bombining oq beshini xitaygha qaritip pilikini üzüwetti....》 dégidek derijide köptürü p, xewer ishlep tarqitudu. Rast bombidin birer- yérim danisi, nishandin adiship chüshüp ketken teqdirdimu, ikki dölet otturisidiki munasiwtlernening keskinliship, soghoqliship ketmeydighanlıqını bilmeydighan xelqimiz, bihude ümitlinip, békutliship kétidu. hetta ikki dölet otturisida qestenlik bilen birer hadise yüz bergen teqdirmu, uning üchinchi bir terepke (mesilen bizge) paydisining yoqliqini awam xelq bilip ketmigechke, bashqilarning xejlikige aylinip qalidighan ehwallarmu bolup qalidu.

Qisqisi weten sirtigha baghlanghan ümitlerning közi ochuq ketmesliki kérek idi. Kéyinki 25 yil dawamida, chetellerde nurghun teshkilatlar qurulup, merkezliship, közge chéliqqudek halgha yetken bolsimu, biraq pelekke chushluq xemekning yoqliqini yoshurush mumkin bolmay qéliwatidu. Biz « bir septe inqilap qiliwatimiz» - dep, özimizni baghlighan kishilerning we yoghan merkezlerning xéle uzundin béri sehnilihip bolghanlıqi we xelqimiz, wetendikiler « ular inqilap qiliwatidu» - dep, yoligha qarawatqanlarning alliburun özliridin éship pütün bir inqilawi éqimni sehnileshtürüp, ijtimaiy pa'a'aliyet tüsige kirgüzüp bolghanlıqi, yoshurup bolghusiz halgha yétip bardı.

« Késelni yoshursang ölüm ashkare bolur» - dégendek, chetellerdiki emeli ehwalimizni etiraptiki öz muhajirliridin, wetendiki ümit bilen yol qarawatqan xelqimizdin, hetta teshkilatqa baghliq emma ichki mesilidin, Xelqara munasiwetlerdin toluq xewerdar bolalmaydighan sadaqetmenlerdinmu yoshurup kélindi. xuddi bash qomandanlar herbi mexpiyetlikni eskerlerdinmu yoshurghandek. Ashkariliwétip, inqilapqa ziyan salghudek bir ishmu yoq eslise. Emma heqiqi ehwalni yoshurushta mundaq ikki türlük bana sewep bar: biri - chawimizni chitqa yéyip, düshmenge oyun qilip bermeslik lazim . (- Düshmen bilmeydighan némisi batti ularning? Hetta bezi bir yoghan teshkilatlarning kattiwashliri, « en chü'en tingha xet toshuydighan postekchile» rni gheyri resmi halda , teshkilatining yighinlirida, törde olturghuziwéliwatsa.) yene biri heqiqi ehwalimizni Xelqimiz bilip qalsa, ümitsizlinip kétidu. Xelqimizni ümitlendürüshmu bir ghelibe- dégendif ibarettur. Buni mundaq chüshinike bolidu- teshkilatimizning, dewa - destügürlimizning heqiqi ehwalini kishiler bilip ketse, qollaydighanlar, egiship yüridighanlar, sehnige chiqqanda chawak chalidighanlar, bedel töleydighanlar qalmaydu. Yaki azlap kétip, ghéripchiliq basidu. Bolmisa yoshurushning buningdin bashqa bir menasi barmu? - chünki Cheteldiki sehnileshtüriwétilgen inqilab bilen wetendiki Xelqimizning baghlinishi yoq. Bir qanche teshkilatlarga, bir qanche bashliqlarning méngish- turushlirigha baghlinip qalghan cheteldiki weziyetning heqiqi yüzini xelqimizning

bilishi eslide qorqunchluq ish emes. Belki emeliyetni bilgende, toluq dé'agnoz qoyup, toghra rétsép yézish imkaniyiti yaritilatti.

Bu heqte qanchilik ochuq - yoruq bolsaq, kelgüsimizge shunchilik paydiliq. Shuning üchün chetellerdiki éqimlirimizda en enige aylinip ketken emma tüzetmise bolmaydighan bir türküm mesililerni bu mawzu astida yorutishqa tirishimen.

Birinchi bap

Musteqilliq arzu - ümitlirining ottura asiyagha baghlinish jeryani

Sherqi türkistan musteqilliq urushining, manas derya sahilida toxtilishi, öz- ara text taliship urush qiliwatqan kommunist we gomindang xitaylirining qaysisining ghelibe qilishini kütüsh idi. Yeni xitay urushida meyli gomindang ghelibe qilip, hakimiyetni saqlap qalamdu, yaki xitay kommunistliri ghelibe qilip, hakimiyetni tartiwalamdu, ishqilip axirqi netijide, sherqi türkistan jumhuriyiti waqtliq hökümiti rayonlirinimu öz ichige alghan, pütün uyghuristan térrétoriyisi xitay dölitige tewe qilinip, gomindang qazansa,

«chini türkistan muxtariyati», kommunist xitaylar qazansa, «sherqi türkistan aptonom républikasi» - dégendek, xitayning bir parche musemlikisi bolushqa layheler teyyarlinip bolghan idi. Uyghuristanning jenubi we sherqi rayonliridiki yette wilayet gomindang mustemlikisi (ochuq éytqanda, xitayperes «chini türkistanchi» larning gomindang bilen hemkarlashma idarisi) astida, shimaldiki musteqil sherqi türkistan jumhuriyitige qoshulup kétishke qarshi, yeni xitayning mustemlikisi bolup yashashqa teyyar idi.

Sherqi türkistan jumhuriyiti waqitliq hökümiti gerche musteqilliq xitapnamisige ige bolsimu, lékin hökümet rehberliri « awal dahining buyriqini ijra qilish, andin milli menpe'etni chiqish qilish » - dep, stalinning aghzigha qaraytti. Stalinning buyriqigha qarshi héchnéme déyelmiginidek, 1945-yili yalta arilda tüzülgén shertnamidinmu zor ümitliri bar idi. U shertnamida : « xitay kommunist partiyisi ghelibe qilip, hakimiyet quralisa, memliket tinchlanghandin kényin, sherqi türkistan, mongghuliye, tibet qatarliq we bashqimu köp sanliqni teshkil qilidighan millet xelqi öz teqdirini özi belgülesh prinsipi boyiche, awazgha qoyush, qoymasliq hoquqigha ige....» dégendek maddilar imzalaghan bolghachqa, ular « waqtı kelgende gep bilenla musteqil boliwalalaymizken, hazır xelqara weziyetke masliship, dahining buyriqini beja keltürüp, kommunist xitaylarning mustemlikisini qobul qilip turayli» - dégen charinimu talliwélishqan idi. Shunga urushta alliburun yéngilip,

chékingili yer tapalmaywatqan, qalduq gomindangchilargha hujum qozghimay, 30 ming muntizim dölet armiyesini tizginlep, xitay kommunist partiyisi ghelibe qilghiche, manas derya sahilida, qaq 5 yil kütken idi. Chini türkistan muxtariyat dewachiliri bolsa, rus kommunistlirining himayisi astidiki musteqilliqtin, dindar xitaylor bilen birge, bir az aptonomiye hoquqini élip, mushundaq yashap turghinimiz ewzel - dégen idiyide bolghachqa, gomindang urushta yéngilip, teywenge qachqanda, chin türkistanchilarning yuqiri rehberlik qatlimidiki muhim shexsler, mülükdarlar, bir qisim jandarma we chirik bashliqliri, ambal, yerlik emeldarlar chetelge qachqan idi.

1949 - Yili sintebir xitay kommunist partiyisi, gomindangning üstidin ghelibe qilip, bir pay oq chiqarmastin, ochuq derwazidin kirip, pütün wetinimizni ishghal astigha aldi. Sherqi türkistan jumhuriyti waqitliq hökümiti terkiwidiki rehberler yalta arilida tüzülgan shertnamigha boysunup, kommunist xitaylarning aldigha chiqip, « setenglerni usul oynitip, xitay eskerlirini qarshi élishti.» 1950- yili apirildin bashlap, sherqi türkistan azatlıq armiyisi emeldin qaldurulup, xitay azatlıq armiyisi 5- korpusi qilip özgertildi. Hökümetmu toluq tarqitilip, bir pütün « shinjang ölkisi » namini qobul qildi.

5 - Korpus terkiwide qorallirini tel tüküs tapshuriwetmigen, musteqilchi jengchiler, qayta teshkillinip, kommunist xitaygha qarshi jengge teyyarliq qiliwatqanda, mawzédungning

«merkezlik qan töküsh pilani» gha del kélip, 1951- yili öktebirde sherqi türkistan azatlıq armiyesining qalduq küchliri toluq basturulup tarmar qilindi.

Bu qétimliq merkezlik qan töküsh jazasidin bashlap, 1957-yilighiche sabiq sherqi türkistan hökümitide aktip xizmet körsetken, herbi septe pidakarlıq bilen xitaygha qarshi jeng qilghan, iqtisadi, maddi we meniwi jehettin musteqilliq üchün töhpe qoshqan, yene shundaq roh we idiyige ige barlıq uyghurlar jazalandı - ochuq sot échilip ölümge höküm qilindi, yoshurun qestlep öltürüldi, muddetsiz we uzun yilliq qamaq jazasi bilen jazalandı. Mushu jeryanda, eyniwaqittiki sherqi türkistan jumhuriyiti waqitlıq hökümitide ikkinchi derijilik orungha ige (seypidin ezizi, général mayur zunun tiyip, abdure'uf mexsum, ziya semedi.. Lerde oxshash) we üchinchi derijilik orungha ige (hashir wahidi, exmetjan ghazi, yüsüp beg muxlisi ...lerdek) bir türküm muhim shexslerdinmu ünümlik paydilanghan idi.

Bolupmu 1953- yili mart stalinning ölümidin keyin, xitay hökümlənləri «sabiq sherqi türkistan jumhuriyiti waqitlıq hökümiti» ning, qalduq rehber we ofétsér jengchilirini her türlü töhmetler bilen qattıq jazalap, yighishturushni tézletti. Bash égip, aktip xizmet körsetkenlerge amanlıq bersimu, qattıq nazaret astida tutushni boshashturmidi. Sitalinning ölümidin keyin, xitay hökümlənlərinin pozitsyiside jiddi özgürüş boluwatqanlıqi, sabiq sherqi türkistan hökümiti qalduq küchlirini, yalta shertnamisidin ümütlirini üzüshke

qistimaqta idi. Xitay hökümränliri, 1956- yilighiche musteqilliq arzusidin waz kechmigen bir türküm gholluq siyasi aktiplarni, ofitsér jengchilerni bir tutash ölüm jazasigha, muddetsiz we éghir qamaq jazasigha höküm qilip, qattiq basturushni tézletti.

Shuning bilen bir waqitta, xitay mustemlikchiliri «xeterdin ötüşh pilani» ni toluq békrip bolghanliqi üçün, sowét ittipaqigha chiqip kétishi kérek bolghan, yaki özlükidin chiqip kétishni arzu qilghan, hemde eyniwaqitta sowét ittipaqi hökümiti bilen « xizmiti axirlashqanda qayturup bérish toxtami» tizimlikide bar bolghan , « ikki dölet otturisida imtiyazgha ige» erbaplar we « xitay hökümränliri üçün xeterlik shexsler» ... Qatarlıq bir türküm kishilerni 1957- yili sowét ittipaqigha ötküzüp berdi. Xitay kommunistliri wetinimizni tinchliq bilen ishghal qilghandin bashlap shu waqitqiche bolghan yette yil ichide , meyli öz waqtida , gomindang hökümitige sadiq ishligeler bolsun, meyli sherqi türkistan hökümitide akitip xizmet körsetkenler bolsun, shuningdek bir terep emma peqetla musteqilliq iradisi küchlük, xitaygha öchmenliki bar, hem ruslarga set qaraydighan qanche ong minglighan uyghurlar jazalandi. Mushu tel tüküs jazalashta xitay hökümränliri sabiq sherqi türkistan hökümitining bir türküm, gholluq erbapliridin ünümlük paydilanghan idi.

Xitay mustemlikchiliri pilanlıq halda, türkümge bölüp, 1957- yilidin, 1964- yilighiche wetinimizning sabiq sherqi

türkistan rayonidin üch yüzmingdin artuq uyghurlarni sowét ittipaqigha sürgün qildi. Bu jinayi heriketning arqisida töwendikidek rezil sitratégiyilik meqsetler yoshurunghan bolishi shübhesiz : birinchi, xitaygha qarshi yoshurun küchlerni közdin yoqitish; ikkinchi sowét ittipaqi chégrasigha yéqin jaylarni uyghursizlashturush; üchinchi musteqilliq rohigha ige jenggiwar uyghurlarni közdin yoqitish; tötinchi musteqilliq istiki bar pütün uyghurlarni sowét ittipaqigha telpündürüp, qolidiki pursettin mehrum qilish...

Sowét ittipaqigha köchüp chiqqan muhajir uyghurlar türlük - tümen qiyinchiliqlargha yoluqup, put dessep turghidek makangha zar bolushti. Bolupmu 1964- yili xitay ijra qilghan süni acharchiliq mezgilide, sowét ittipaqi bilen xitay til biriktürüp échiwetken ochuq chégradin ammiwi ötüp, sowét ittipaqidin panahliq tiligen qanche yüzming uyghur muhajirlirining tartqan dishwarchiliqlirini sanap tügitish mumkin emes. Ularnı « xitayning ishpiyonliri » - dégen saxta bana bilen, ammiwi halda siyasi nazaret astida tutup, éghir emgekke saldi. «Mesilisi aydinglashmidi» - dep, tarqaqlashturup, sibiryе, kapkaz rayonlirigha sürgün qildi. Ottur asya jumhuriyetliride uzun yillap qattiq nezerbent qilip, her üch kishige bir paylaqchi belgilep, öz- ara ishinishmes halgha keltürüp azaplidi. Ijra qilghan pütün azap - uqubetliri yétishmey qalghandek, (uyghuristan xelqining azatliqqa bolghan teshnaliqi we pidakarliqini, xitaydin tézraq qutulush arzulirini kozur qilip) « weten qutquzush radi'osi» uyghurche

anglitish tesis qilip, bir tereptin sowét ittipaqigha chiqip, jandin jaq toyghan uyghurlarni «sowét ittipaqining yardimi astida wetinimizni azat qilimiz, azat wetenge qaytimiz » - dégendek weswesige salsa, radi'oning weten ichige tarqitilidighan anglitishlirida : « sowét ittipaqigha köchüp ketken uyghurlarning hemmisi dégidek qorallinip, xitaygha qarshi jengge teyyar tik urghanliqi, uyghur aptonom rayonidiki uyghurlar tézdin teshkillinip, qoralliq urushqa teyyar bolsa, sowét ittipaqi hökümiti zamaniwi qoral bilen teminleydighanliqi » 24 sa'etlik anglitish arqiliq teshwiq qilindi. Netijide « sherqi türkistan inqilawi xelq partiyisi» qayta teshkillinip, pütün uyghuristan miqyasida siyasi heriket teyyarliqi qilindi. Ular toluq tutqun qilinip, basturulup tügigende bolsa, qaldi - qatti jigerlik uyghurlarni yene ashu radi'o anglitishi arqiliq, partizanliq herikitige oyushturup, teshkillik halda, 1969- yilidiki «axunop, mijit génral weqesi»- déyilidighan qoralliq qozghilangni ijra qildurdi.

Sowét ittipaqi oynighan mushuningdek barliq oyunlarning arqisida: birinchi uyghurlarni ammiwi jazalandurup, uzun musapilik tinch halgha keltürüsh. Shu arqiliq sowét ittipaqi öz chigra mudapi'esini xetersizleshturush; ikkinchi uyghurlarning urush qilish rohini kozur qilip, xitaylarni özlirige bash egdürüp, xalighan nersisini élish; rayon bixeterlikining birdin bir kapaletchisi, xojayini ikenlikini dunyagha körsitish, hemmidin awal xitayni tiz chöktürüsh... Qatarliq pilanlar yoshurunghan bolishi éniq.

Sowét ittipaqining 1933- yilidin, 1969- yilighiche uyghurlar üstdin oynighan oyunliri meyli uyghur inqilapchilirigha, meyli shu dewridiki uyghur siyasi erbaplriga qarangghu idi. Pütün uyghur xelqi özlirining néme üçün, kimning qurbanliqi boliwatqanlidin menggü xewersiz idi. Shuning üçün azatlıq we musteqilliq ümütliri yenila sowét ittipaqidin üzülüp ketmigen idi. Shu dewrning inqilapchiliri, siyasi pikir ehli, anglıq ziyalıyliri «sherqi türkistanning musteqilliqi sowét ittipaqigha baghliq» - dégen qarashtin yaltaymighan idi. Bu xil qarash 1991- yili sowét ittipaqi toluq yimirilgiche dawam etti. Haman bir tashqi küchning yardımige intilip adetlendürülgen uyghurlar, sowét ittipaqi chökkende bolsa, ottura asiyadiki atalmish « qérindash jumhuriyetlarning qérndashliq yardimi » ge we shu jaylardiki (sabiq sherqi türkistan jengchi, emeldarliri we) barlıq uyghurlargha ümüt baghlashni bashliwetken idi. Hetta 1997- yilliri ottura asiyadin herbi baza ariyet élip, qorallıq küch teshkillep, « qérindash döletlarning himayiside, sherqi türkistanni jiddi azat qiliwetmisek, kéchikip qalımız » - dep, urush teyyarlıqini bashliwetken, pewquladde herbi heriketlermu, ashu sadda siyasi arzularning axırkı saqindiliri idi.

Mana bular uyghurstan xelqining, bolupmu azatlıq we musteqilliq üçün jan pidaliq körsitudighan uyghurlarning arzu- ümitlirini chetelge, qisqisi ottura asiyagha baghlash adetlirining bir qisim sewepliri we jeryanliridur.

Ikkinci bap

Musteqilliq arzu - ümitlirining

Ottura asiyada köpükke aylinish jeryani

Eyni waqitta sowét ittipaqigha köchüp ketken, mejburi chiqiriwétilgen uyghurlar, uzun yilliq dishwarchiliqni bashtin ötküzüp, aman qalghan we teliyi ongdin kelgenliri, qazaqistan teweside almuta, yarkent, chélek, chünje, uyghur rayoni, sultan qorghan, qirghistanda toqmaq, bishkék, uyghur nahiyesi, alataw qatarliq (ezeldinla uyghurlar yashap ötken) jaylargha birlep, ikkilep yighilip, makan tutup ömlükte yashash pursitige érismekte idi. 1985- Yilidin bashlanghan sowét ittipaqi siyasitidiki «qayta qurush» islahatidin ilhamlanghan bir türküm (sabiq sherqi türkistan jumhuriyitide xizmet körsetken rehberlerdin, jengchilerdin terkip tapqan) ziyaliylar, wetenperwerler öz-ara yighiliship, uyghuristanning kelgüsi, milletning teqdiri üstide pikirlishishke bashlidi. Ruslarning ikki yüzlimichi siyasi mu'amilisige köp uchrighan, tejribilik péshqedemlarning éhtiyatchanliq tedbirliri bilen élip bériliwatqan, siyasi arqa körünüshlük ijtimaiy yighilishlar nezir - chiraq, olturush, meshrep - dégendek, ammiwi sorun sheklide oyushturullatti. Köpünche hallarda 10 kishidin halqip

ketcümen kichik guruplar boyiche söhbet élip bérilatti. Ular öz- ara burunqidinmu bekrek yaxshi tonushush arqiliq hazirghiche toluq bayqalmighan milletchi, wetenperwer küchlerni qézip chiqip, kishini hayajangha salghudek weziyetni barliqqa keltürdi. 1986- Yili 12- noyabir küni, hashir wahidi, abduqadir ibrahimi, rehimjan rozi, maxmut parmash, isma'il enweri... Qatarliq, shu dewrining alim, ziyaliy we péshqedem (sabiq sherqi türkistan jumhuriyiti hökümitining) rehber we inqilapchilar yétekchilikide, sabit uyghuri (abduraxman) ning sahipxanliqida, (sabit uyghuri oqutquchiliq qilidighan) yarkent uyghur ottura mektipide milletchi, wetenperwer zatlar yighilip, tunja qétim kolléktip halda wetenning musteqilliqi, millitimizning azatliqi üstide resmi muzakire élip bérildi . Mushu yighinda wetenning nami, qurulghusi döletning xaraktéri, musteqilliq kürishining usulliri, teshkili qurulma toluq muzakire qilinip, teshkilsiz bolsimu, qarardin ötküzüldi: wetenning nami uyghuristan, döletning bami: uyghuristan jumhuriyiti, hökümet apparati: parlaméntliq erkin tüzüm, weten qutquzush herikiti: mukemmel siyasi partiye teshkilatining yétekchilikide élip bérilidighan kéreklik, qanunluq heriketler, teshkilatning nami: uyghurstan azatliq partiyisi....

Ular shu qétimliq yighthindin kényin, qazaqistandiki uyghurlar yashaydighan hemme sheher, rayon, sehra, qishlaqlarghiche, qırghızstandiki uyghurlar yashaydighan barlıq rayon, sehra, qishlaqlarghiche, özbékistandiki uyghurlar yashaydighan

barlıq sheher, wilayet, sehra, qishlaq, mehelligiche, uyghurlar bilen astrttin munasiwet ornitip, chembersiman bir tutashlıq haligha keltürüşh pa'aliyiti bashliwétildi. Teshkilat téxi qurulmighan bolsimu, lékin öz waqtida sherqi türkistan jumhuriyiti hökümitide türlük teshkili, memuri, herbiy xizmetlerni békirgen, uningdin kényinmu xitay basmichilirigha izchil qarshılıq körsitip, türlük yoshurun teshkili heriketlerni yüzgüzgen, shuningdek, suwét ittipaqigha chiqqandin kényinmu perqliq siyasi tejribige ige bolghan, yétekchi roliga ige nurghunlighan shexsler bolghachqa, nöwettiki yoshurun siyasi heriketermu qattiq intizam, prinsip astida rawajlinip, azatlıq kürüshige lazimliq küchler toluqlinip méngiwatatti.

1991- Yili awghust sowét ittipaqining tarqilishi, uyghuristanning musteqilliqi üçün yéqilghan yéshil chiraqtin bisharet bermekte idi. Bir yaqtin hayajan: qérindashlirimizning azatlıq we hörlikidin söyünp, yene bir yaqtin pursetni ghenimet bilip, derhal partiye teshkilatini qurushning teyyarliqi. Her terepte heriket qizghinliqi jush uratti. Bugün partiye teshkilatini qurup, ete seherde wetenni azat qilish jengliri bashlinip kétidighandek, alemche hayajan ilkide, 1992- yili 5- féwral almuta shehirining yénidiki sultan qorghan nahiyisining yighin zaligha « uyghuristan azatlıq partiyesi» ge özlirini ezaliqqa tizimatqan 4500- neper qazaqistandiki uyghurlar, özbékistandin, qırghızstandın kelgen bir qanche yüz uyghur méhmanlar, qazaqistanning munasiwetlik idare - orunliridin qatnashqan méhmanlar bolup,

besh mingdin artuq kishining hazir bolishi bilen « uyghuristan azatliq partiyisi » yighini resmi chaqirildi. Kéyinki künliri partiye ezaliqigha resmi tizimlanghan ezalar nizamnamini muzakire qilip awaz köpchilikti bilen maqullidi. Yighinning axirqi künliri partiyening barliq rehberliri saylap chiqildi. Jaylardiki yerlik shöbilerning gurup bashliqliri teyinlendi. Resmiyet békirish üçün telep qilinghan barliq matéryallar teqlinip, qazaqistan asasi qanun mehkimisige tapshuruldi.

Partiye teshwiqati, wetenperwerlik teshwiqati, teshebbus-terghibat pa'aliyetliri qanat yaymaqta idi. Kütülmigen ehwalda mehkimige yollanghab matéryal testiqtin ötmey qayturuldi. Sewep: eza sani yette mingdin töwen bolsa, partiye derjisige toshmaydu. Yene ikki ay ichide ezalar sanini toluqlap bolalmisa toluq ret qilinip, buningdin kéyin undaq bir partiye qurush hoquqimu jiddi ehwal astida cheklinidu - dep, eskertilgen. Eslide qazaqistanning yéngi maqullighan qanunida: partiye teshkilati qurush üçün qatnishidighan eza sani 4000 din töwen bolmaslıq-dégen belgilime ochuq bolsimu, némisqidur 4500 din artuq eza sanigha ige uyghuristan azatliq partiyisi testiqtin ötmigen idi. Bu ishni sürüshte qilip qanuni yollirini méngishqa waqit yétishmeytti. Shunga teshkilat rehberliri, aktip ezalar pidakarlıq körsitip, yurt- yurtlarga béríp, ammini yighip, ochuq meydan teshwiqati élip bardı. Bir ayghimu yetmigen qisqa waqit ichide 3000 din artuq uyghur özlirini uyghuristan azatliq partiyisige ezaliqqa tizimlatti. 8 Mingha yéqin ezalarning yazma

iltimaslirining kopyisini, töligen ezaliq bedel pullirning, i'anidin yighilghan pul we mülüklerning talonliri, ötigen baj resmiyetlirining ispatliri teqlinip, tekrar munasiwetlik orungha yollandi. Ikki heptidin kényin ulargha, almuta oblastliq yuqiri sotning qarari bilen ret qilinghan höjjet yétip keldi. Höjjetning mezmuni mundaq idi : « qazaqistan ali konstitutsiyisi , partiye qurushqa munasiwetlik qanunliridiki belgilimilerde körsitilishiche, qazaqistan térrtoriyisidiki puqralar bashqa bir döletning ichki ishiga arilishidighan shekilde herqandaq partiye teshkillise bolmaydu. Peqet qazaqistanning siyasi, medeni ishlirigha alaqidar partiye qurup, qazaqistan térrtoriyiside heriket qilishqa bolidu. «Uyghuristan azatlıq partisi» ni qurup chiqquchilar, teshkilatining xaraktérimizi özgertip, pa'aliyet atqursa pütünley hoquqluq....» - dégenlerdin ibaret idi. Bu jawab gerche uyghuristan azatiq herikitining partiyiwi shekilde élip bérilishi üçün chong bir tosalghu bolghan bolsimu, qazaqistanningla emes, belki barlıq démukratik eller qanunidimu éniq belgilinidighan, chüshinishke bolidighan jawab idi. Shundaqtimu partiyening böshükide boghiwétishi rehberlerdin tartip, adettiki ezalarghiche kütülmigen zerbe bolup rohsizlandurattı. Weziyetning yaman terepke méngip kétishining aldini élish üçün (hem asasi nishan uyghuristanni azat qilish bolghachqa) hashir wahidi, sabit uyghuri, abduqadir ibrahimi, tursun turdiyop qatarliq, partiyining bir türküm muhim rehberliri jiddi muzakire qilip, peqet « partiye »- dégen birla sözni almashtursa, heriket nuqtisidin yene eslidiki nishangha yetkili

bolidighanliqi pikrige kéléshi we 61 kishidin terkip tapqan partiye merkizi komitét ezalirining pewquladde jiddi yighinini chaqirdi. Omumi muzakiridin kényin ezalarning ewaz köpchilik bilen partiyeni teshkilatqa özgertip, « uyghuristan azatliq teshkilati» - dégen namni maqullidi.

Aridin uzun ötmey, yeni 1992- yili 22- apirl, pewquladde omumi yighin chaqirip, teshkilatning mutleq köp sandiki ezalirining qatnishishi bilen, bolup ötken weqeler doklat qilnip, nöwettiki özgürüş ezalarning maqulliqidin ötküzüldi. Shuningdek, qazaqistan hökümitining munasiwetlik orunlirigha enge aldurulup, qanunluq, ochuq ashkare, erkin pa'aliyetler qanat yaydurulushqa bashlidi. Shuning bilen bir waqitta qirghirstanning paytexti bishkékni merkez qilghan halda, qanuni resmiyette musteqil, ichki munasiwette shöbe bolup « uyghuristan azatliq teshkilati», tashkentni merkez qilip qanuni jehettin ayrim, ichki munasiwette shöbe bolup « özbékistan uyghur medeniyet öyi» namida bir shöbe teshkillidi. Bu üch jumhuriyette bir tereptin, uyghuristan azatliq herikitining siyasi mu'emmaliri muzakire qilinsa, yene bir tereptin ammiwi teshwiqat, xelq ammisini righbetlendürüş, uyghurluqqa qaytish, yash we ösmürlerni uyghur rohi bilen yétildürüş, xelqara munasiwetlerde uyghuristanning musteqilliq mesilisige qiziqidighan weziyet berpa qilish, shuning bilen bir waqitta qazaqistan, özbékistan, qizghistan qatarliq döletlarning arxiplirida saqliniwatqan, uyghuristanning ötmüşhige alaqidar tarixi höjjet, türlük siyasi

matéryalar imkanning bariche toplanmaqta idi. Hetta bu xil heriket moskwadiki döletlik arxipxanilarghiche yétip barghan idi.

Mushu qisqighine waqit ichide almuta shehride yene « jumhuriyetler ara uyghur ittipaqi, qazaqistan jumhuriyetlik uyghur medeniyet merkizi, sherqi türkistan xelq ara milli komitéti », bishké'ek shehride « uyghur ittipaqi» jemiyiti qatarlıq siyasi, medeni teshkilatlar qurulup, teshkilsiz uyghur qalmighamdekk, hayajanlıq keypiyatlar rawajlandı. Meyli siyasi teshkilatlarning rehberliri bolsun, meyli nam jehette medeni, ijtimaiy teshkilatlarning rehberliri bolsun, özlerini bolghusi weten qutquzush heriketlirining rehberliri, weten azatlıq herikitining pidakar jengchiliri! - Dep, eqide qilishatti. « Qeyerdin kelseng kel, wetenge kiridihan derwazining aldida mana biz bar! Biz bilen pütüşmeyturup, busughidin ötlmeysen! » - Dep, shunchilik pexirlinetti ular, sepning aldida, jenggahta özlerining bolmisa bolmaydighanliqlirigha ishench qilip.

Derweqe shu yili 20 iyun, istanbuldiki sherqi türkistan weqpidin hamitxan köktürk ependi almutigha yétip kélép, mu shu yil axirighiche, istanbulda xelqara bir teshkilat qurush teyyarliqida boliwatqanliqning xewirini yetküzdi. U, bu sepiride qazaqistan, qirghistan, özbékistanlardiki sherqi türkistanlıq qérídashlarning weziyitini öz közi bilen körüp, pikir almashturup, ularni istanbuldiki yighingha qatnishishqa dewet qilish wezipisi bilen kelgen idi. 1949- Yilining axiridin

étibareñ dost we düşhmenlik munasiwiti tamamen üzülüp ketken we (türkiye, amérika, se'udi terepke ketkenler gomindang peres, chini türkistanchi weten satquchlar, sowét ittipaqi terepke ketkenler rus peres, communistlar, wetenni ruslarga satmaqchi bolghan rus apsharkiliri- dégendek, betnamlar bilen, yiraqta turup) 40 yildin artuq öchmenliship yürgen « ichki düşhmenler» ning otturisidiki taghni örүш üchün kelgen bu kishi, turkiyening sabiq généralli muhammed riza pashanining elchisi idi. Hamitxan köktürk ependining soghoq qanlıq bilen körsetken tirishchanlıqi we (gerche özi türkiye armiyisining sabiq généralli we turkiyening sadiq bir xadimi bolsimu, taghisı muhammed emin bughranıng sheri pi bilen yüzlük) générall mayor muhammed riza pashanıng xalis otturigha chiqqanlıqi munasiwiti bilen, ottura asiya we qazaqistandiki uyghur siyasi pa'aliyetchiliri istanbulda chaqirilidighan « xelqara teshkilat » ning qurulush yighinigha wekil ewetidighan bolup pütüshti.

Sowét ittipaqi yiqilip, dunyanıng sherdin gherbigiche, jenuptin shimalighiche pütün insaniyet xatirjemlikke érishti. Chünki sowét ittipaqi pütün dunya ehlige atom, yadro urushi bilen tehdit salidighan bolghachqa, bu apetning yoqalghanlıqi rastinla tinchliqtin bisharet idi. Sowétning yiqilishi hemmidin bek uyghurlarnı söyündürgen boldi. Birinci: qérindashlirimiz azatlıqığha érishti; ikkinchi uyaqlardıki qérindashlirimiz bizning azatlıqımıznı qollap, bizge yardım qılıdu.... Waha kazalar. Shundaq ilham bilen 1992-yili dékabır istanbulda

pütün muhajirettiki uyghurlarning yüzlük, nopuzluq shexsliri, teshkilat rehberliri, wekiller yighilip « xelqara sherqi türkistan milli qurultéyi» ni qurup chiqtı. «Sen gomindangning ghalchisi! Sen chini türkistanchı» , « sen ruslarning apsharkisi, sen communist, yoqal buyerdin! » - Dégendek, yüz - turane haqaretlermu bolmay qalmidi. Qandaqla bolmisun yighin dawamlashti.teshkilatning nami « uyghuristan » , yaq, teshkilatning nami « sherqi türkistan» - namliq parakendichilikmu hel qilindi. Yeni ottura asiyadiki teshkilatlar uyghuristan - dep, türkiye we se'udi qatarliq jaylarda sherqi türkistan - dep atash, axbarat wastilirida« sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultéyi» - dep, toluq eskertish qarar qilindi. Mensep mesiliside köngülsizlik chiqtı. Eysa ependim pexri re'islikni qobul qilmidi. Uning tereptarliri yighindin chiqip ketti. Chek yene bir qétim bösülüp ketti. Ayrilidighanlar ayrilip, qalidighanlar qélip « xelqara sherqi türkistan milli qurultéyi » muwepo'iqiyetlik axirlashti. Awstraliyedin - moskwaghiche, amérikidin almutaghiche wekili saylap chiqilghan bir xelqaraliq uyghur teshkilati barliqqa keldi.

Emma armangha chushluq derman yoq- dégendek, qurultayning merkizi, aylarda birer uyghurche gézit neshir qilip tarqitishtin bashqa, ünümlük pa'aliyet qilalmidi. Burunqi adawetler, yurtwazliq, yéngi mensep talishishlar, chetke qéqishlar, qollimasliqlar tüpeyli, qurultay nami bar, özi yoqtek, palech halgha chüshüp qaldi. Bu peqet ichki

tosqunluq, hesetxorluq, qitghurluqning netijisi idi. 1994-Yillirigha kelgende, ottura asiyadiki teshkilatlar: qurultay merkizi rehberlik hoquqini yürgüzelmedi, yighthinda élinghan qarargha emel qilmidi - dégendek seweplerni körsitip, qurultaydin chékinip chiqishti. Ular yene awalqidekla töshige chékip: wetenni biz azat qilimiz! - Dégen xitaplırida mustehkem turup, pa'aliyetlirini dawam ettiürdi.

Lékin xitay mustemlikichiliri qara qolini ottura asiyagha ochuq shekilde üch liniye boyiche uzartti.

Birinchi: teshkilattiki akitip xadimlarning wetendiki tuqqanlırını qutritip, tuqqan yoqlashqa, yurtnı körüşhke qiziqturush arqılıq, pa'aliyetchanlıqtin suslashturush we arqisidin éghwa tarqitip, teshkilattin yiraqlashturush. Shuningdek wetenge tuqqan yoqlashqa barghan adettiki puqralarnı alahide wiza imtiyazi, tijaret qilish imtiyazi, meblegh imkaniyiti bilen teminlep: « xitayning uyghurlargha qaratqan siyasitini maxtitish, teshkilatlardın yiraq turushqa ünditish qatarlıq ushshaq ishlar arqılıq teshkilatlarnı ajizlitish we ammidin ayrish taktikisini ishqa ashurdi.

Ikkinci : 1995- yili iyul, bishkék shehrini asas qilip « uyghur tijaretciliri birliği » ni, býjin - xitay merkizi hökümiti iqtisadi meblegh sélip qurup chiqtı. Bu jemiyetke qırghızstandıki tijaretcilerla emes, belki mötiber yurt chongliri, ölima - ekabırlar, alim tetqiqtachilar, ilmi xadimlar, yurt aqsaqalları qatarlıq muhim hem nopuzluq uyghurlar pexri

orungha kirgüzülüp, pütün ottura asiya miqyasida uyghurlarni békéningha qiziqturush, xitaygha qarshi turushtin yaltaytish, siyasi teshkilatlarni nöpüzsizlashturush, uyghurlarni öz - ara düşhmenleshtürüş qatarlıq xitaygha paydılıq weziyet yarattı.

Üchinchi : 1996- yili iyun xitay bashchi bolup « shangixey ittipaqi» ni qurup chiqtı. Bu arqılıq ottura asiyadiki xitaygha qarshi pa'aliyet qılıdıghan teshkilat we shexslerni döletlarning siyasi höjjetliri bilen cheklitish pursitini barlıqqa keltürdi.

Bu tosalghalarning we buzghunchiliqlarning hemmisi xitayning hile- neyreng, taktika we iqtisadi desmayisi hemde ottura asiyadiki xitay peresliklarning ichimizdin we dölet aparatidin birlikte maslishishi bilen toluq ishqqa ashti. Ottura asiyadiki weten qutquzush heriketlirimizge qarshi yürgüzülgen, xitayning we xitay ghalchilirining, shuningdek ottura asiya döletlirining shu qeder düşhmenliki yetmigendek, rusiyedim mu chong bir tehdit otturigha chiqmaqta idi . (Ilawe: eslidiki mawzuni téximu yaxshi chüshinishke paydılıq bolar dégen ümütté, sowét ittipaqining «qayta qurush» islaha jeryani we uning netijisi toghrisda qisqiche toxtilishni toghra körüp, shu chaghdiki qismen emma muhim siyasi hadisilerni qoshup qoydum .)

Mixa'él gorbachow sowét ittipaqi kommunist partiyisining bash sékritari, ichki ishlar komiténing bash kommussari, « k g b » ning bash kommussari qatarlıq muhim orun, menseplerni öz qolığha jemligendin kényin, 1985-yili awghustta « qayta

qurush» namida, islahat élip baridighanliqini jakarlidi. Sowét ittipaqini qayta qurush pilani, deslepki qedemde töwendikidek bir qanche tür boyiche ijra'atqa qoyului:

Birinchi : iqtisadi tür . Iqtisadi tür boyiche dölet igilikidiki kopératiplarni tarqitip, xususiyashturush, ottura tiptiki ishlep chiqirish, sétish türlerini höddige bérip xususylashturush, térimchiliq, charwichiliqni xususylashturush, yer, öy mülük bashqurush igidarchiliq hoquqini xususiyashturush ...qatarliq nurghun iqtisadi türlerni puqlalarning erkin teserrup qilishiga tapshurushtin ibaret kichik burju'aziye tüzümini yolgha qoyush idi.

Ikkinchi : ijtimaiy jemiyet erkinlikini keng qoyup bérish, puqlalarning teshkillinish erkinligi, oylash, tepekkur qilish, pikir, köz- qarashlirini erkin bayan qilish, topliship naraziliq bildürüş, namayish qilish...qatarliq puqrawi barliq heq, hoquqlardin erkin, bimalal behrimen bolushi, dölet teripidin kapaletke ige qilinishi kérek.

Üchinchi : hakimiyet sistémide köp partiyilik tüzümni yolgha qoyup, puqlalarning saylash, saylinish hoquqlirini kapaletke ige qilish. Döletni siyasi höjjet bilen emes, eksiche qanun bilen idare qilish. Qanun aldida dölet rehberliridin tartip herbir xelq ammisighiche puqraliq hoquq normisigha ige we mejburiyet öteshke tégishliktur. Dölet rehberliridin herbir xelq ammisighiche hemme adem döletning puqrasi, qanun we

adalet aldida, hoquq we mejburiyette perqsiz bolishini kapaletke ige qilish.

Tötinchi : sowét ittipaqi térrtoriysi ichidiki jumhuriyetler xelqining öz teqdirini özliri bilgilep, öz aldigha dölet bolishini étirap qilish. Her qaysi jumhuriyetler öz chiqimlirini özliri hel qilishi, tashqi siyaset, tashqi iqtisad mesiliside rusiyening menpe'etige uyghun bolishi, ichki siyasetlirini özliri belgilep, ichki iqtisadi mu'emmalarini özliri hel qilishi, ichki bixeterlik mesilisini, dölet mudapi'e ishlirini iqtisadi we kuch jehette özliri hel qilip, ruskiyege iqtisadi chiqim salmastin hemkarlishish.

Beshinchi : warshawa ittipaqini tarqitip, uning ornigha özlirini rusiyening herbi xirajitisiz qoghdialaydigan, rayon siyasitide, xelqara iqtisadi, siyasi we mudapi'e mesililiride rusiye bilen ortaq meqsette hemkarlishidigan prinsip asasidiki ittipaqni barliqqa keltürüsh. Nato bilen bolghan barliq soghoq munasiwetlerge xatime bérif, qarshilishishni azaytish. ...Qatarliq saheler sowét itipaqining «qayta qurush» siyasitining muhim obyéktiliri idi.

Pilan boyiche 1986- yilidin étibaren ichki siyasette chong özgürüşler yüz bérishke bashlidi. 1988- Yili maydin bashlap afghanistandiki ishghaliyetchi sowét armiyesi chékindürüldi. 1991- Awghusstin bashlap sowét ittipaqi terkiwidiki jumhuriyetler ittipaqtin chékinip, öz aldigha dölet bolghanliqini jakarlidi. 1991- Yili 21- sintebir sowét

ittipaqining tarqalghanliqi jakarlandi. 1992- Yili 5- mart warshawa ittipaqining tarqalghanliqi élan qilindi. Eger «qayta qurush» pilan boyiche ilgirlichen bolsa, rusiye 20 yil ichide dunyadiki eng qudretlik birla küch bolup qed kötüretti. Lékin rusiyening yene bir qétim qed kötürüşhini, yawrupagha, pütün dunyagha riqabetchisiz xojayin bolushini enggiliz, fransuz we gérmánlar xalimaytti. Ular rusiyening tengdashsiz küch bolishidin köre amérikining tengdashsiz küch bolushini öz menpe'etliri nuqtisidinmu uyghun köretti. Shuning üchün «qayta qurush» pilanining birinchi besh yilida yawrupa we amérika rusiye bilen hemkarlashti. Emma pilanning ikkinchi besh yilliq ijra'atini qalaymiqanlashturiwetti. Hökümet domasi ichide siyasi öktichilerni küshkürtti. Hetta domagha tangka we éghir tiptiki urush qoralliri bilen hujum qilindi. Chéchenistanning musteqil bolishini astrttin qollap medet berdi. Rusiye bilen chéchenistan otturisdiki zidiyet ulghuyup, urush basquchigha kirdi. Yeni 1985- yili gorbachow bashlighan « qayta qurush» pilani, 1994- yili 17- dékabir chéchenistanning rusiyege qarshi qoralliq taqabil turush urushining partilishi bilen pütünley sugha chilashqan boldi. Rusiye ichki urush patqiqigha patti. Rusiyening «qayta qurush» pilani xeterge yoluqmastin, algha qarap kétiwergen bolsa, siyasi sistém, iqtisadi sistém we téxnika sisémlirini yéngilash we almashturush bilenla, mölcherdiki 20 yil ichide pilanlıghan menzilge yételeytti. Biraq rusiye siyasi sistémni yérim almashturalidi. Shuningdek iqtisadi sistém özgertishni yérim yolda tashlap qoyushqa mejbur boldi. Téxnika sistémmini

yéngilash, almashturush, özgertish we tereqqi qildurushqa qedem basalmidi.

Gorbachowning «qayta qurush» islahati sowét ittipaqini, warshawa ittipaqini weyran qilish bilen toxtap qalmay, belki rusiye fédratisyisiningmu tewrinip qélishigha sewep bolmaqta idi. Bir tereptin rusiye ichidiki esir milletlerning ghewghasi parakende qilsa, yene bir tereptin rusiye siyasi gorohliri, öktichiler rus hökümitining ulini qézip, téximu xeterlik aqiwtlerning kélip chiqish éhtimalliqini ashuratti. Hetta chéchen musteqilliq herikiti ghelbige yüzlinip, (gerche dodayép öltürülgen bolsimu) chéchenistanning waqitliq dölet rehbiri aslan masxadow bilen rusiye dölet risi yéltsinni muresse qilishqa qistap keldi. Bu qeder meghlubiyetni rus xelqi, rus milletchiliri esla qobul qilalmaytti. Bu xil weziyet téxi yéngila texttin chüshken rusiye kommunist emeldarliri üchün qayta bash kötüruşhke tépilmas purset, muwepiqiyetlik kozur bolup qaldi. 1996- Yili 13- féwral rusiye fédratisyisi kommunist partiyisining re'isi zuganow partiye merkizi komitétning qararidin kényin bayanat élan qilip: atalmish «qayta qurush» meghlub boldi. Kelgüsidiči rusiye islahati, kommunist partiyening rehberlikide élip bérilidu. Buningdin kényinki «qayta qurush» sowét ittipaqini, warshawa ittipaqini qaytidin qurush bilen ishqa ashidu- dédi. Rusiye kommunist partiyisining we zuganowning eng xeterlik pozitsyisi bolsa, zuganowning bayanatidiki munu chaqiriq idi : « dunyada qanchilik millet bolsa, shunchilik dölet bolishi kérek emes.

Belki dunyani we kichik milletlerni bashqurup, tertipke salalighudek bir qanchila dölet bolsa yéterlik. Dunyaning hazirqi ehwalidin, ötmüshidin qarighandimu, kelgüside dunyagha hökümränliq qilsa bolidighan 6 millet bar.ular rus, xitay, hindi, énggiliz, fransuz, amérikan qatarliqlar. Sabiq sowét ittipaqi térrtoriyisini öz ichige alghan halda, baltiq we balqan xelqini, sherqi yawrupa ellirini, pütün slawian xelqini, slawayan tili we slawayan medeniyitige tewe barlıq xelqlerni rus milliti bashqurushi, sherq we sherqi jenubi asiyani, xitay déngizi rayonlirini hazirqi térrtoriyisi bilen qoshup xitay bashqurushi, pütün hindi we hindi asiya(jenubi asiya) xelqini, hindi okyan, hindi déngizi rayonlidiki barlıq xelqlerni, hazirqi hindistan térrtoriyisige qoshup hindilar idare qilishi, jenubi qite aral we rayonlirini enggilizlar idare qilish bilen birge, ottura, gherb we jenubi yawrupa ellirini, ottura sherq we pütün afriqa ellirini en- eniwi siziqlar boyiche enggiliz bilen fransuzlar bölüşüp bashqurushi, shimal we jenubi amérika qitesini a q sh bashqurushi lazim. Shundaq bolghanda, dunya ténchlinidu. Soghoq munasiwetler urushi qayta yüz bermeydu. Üchinchi dunya urushidin mudapi'elinishning zörüriyiti qalmaydu..» rusiye fédratisyisi kommunist partiye merkizining maqulliqidin ötüp, zuganow özi élan qilghan mezkur bayanat rus xelqige, rus milletchilirige qanchilik ümit béghishlighan bolsa, yéngidin musteqilliqqa érishken ottura asiya ellridiki milletler xelqini shunche éghir wehimige salghan idi. Bolupmu uyghuristanning musteqilliqi üçün küresh qiliwatqan teshkilat we shexslerni éghir qayghugha saldi.

Zuganopning bayanatidin üch hepte ilgiri - yeni 1996- yili 24- yanwar hashir wahidining, teshkilat ishxanisida yalghuz ikenlikini purset bilgen « k g b » qatilliri, uni öltürüşke süyqest qildi. Hashir wahidini qattiq urup, öltüriwettuq- dep, qana'et qilghandin kéyin, ishxanidiki, uyghuristan mu'emmasigha munasiwetlik muhim pakit, tarixi höjjetlerni élip kétishti. (Hashir wahidi gerche chala ölük halda hayat qalghan bolsimu, jangha zamin bolghan shu tayaq zerbidin saqiyalmay, 1997- yili iyulda alemdin ötti) yene shuningdek, zuganopning bayanatidin del ikki ay kéyin, yeni 1996- yili, 13- mart qirghizstandiki uyghuristan azatlıq teshkilati we teshkilatning siyasi teshwiqatini wastilik békirip kéliwatqan « ittipaq géziti» rédaksiyesi 3 aylıq cheklendi. Teshkilat we rédaksiye mesulliri sotqa tartılıp, « xitayning ichki ishığa arılashmaslıq» heqqide qattiq agahlandurush jazası bérilip, rédaksiye musadire qilindi we teshkilatning pa'aliyetliri « k g b » ning toluq nazariti astida élip bérilishqa mehkum boldı. Shuningdek sanaqsız bésim, tehdit we xewp xeter tüpeyli, weten azatlıq herikitining siyasi teshkilat merkizini bixerter rayongha yötkesh, héchbolmighanda waqitlıq gérmaniyeyege yötkep turush kérek. Zörür tépilghanda, uyerning démocratik tüzüm - siyasetliridin paydilinip, musteqilliqimizgha uyghun bashqa jaylargha yötkep kételeymizdégendek teshwishler höküm sürüşke bashlidi. Yighip é'itqanda, 1995- yili qirghizstanda xitayning iqtisadi meblighi we xitayning siyasi stratégiesi bilen qurulghan atalmış « tijaretciler birleşmisi » teshkilatining qurulishidin bashlap, shangxey

beshliki ittipaqi, hashir wahidi uchrighan ölümlük süyqest, teshkili cheklime, ijtimai chetke qéqilish, yitim qaldurush... Qatarliq bir yürüsh pilanliq zerbining netijiside, ottura asiyadiki uzun yilliq kütülmilerning miwisi tozghaqtek tozup ketti. Wetendin ottura asiyagha telmürülse, emdilikte ottura asiyadin yiraq gherpke telmürüş bashlanghan idi.

Üchnichi bap

Yawrupa we gherb döletliride uyghurlarning köpiyishige sewep bolghan ichki we tashqi amillar

Insanlar hayatida makan tutup, olturaqliship yashash qanchilik muhim bolghan bolsa, özliri yaqturmighan, yashiyalmighan jaylardin köchüp, yiraqlargha, hetta yat ellergiche kétishmu shu qeder muhim we insani turmushning waz kéchilmes, inkar qilinmas bir qismidur. Insanlarning ammiwi teriqide ana makanlidirin köchüshi - éniq éytqanda millet ahalisining ammiwi teriqide öz wetinidin köchüp, yiraqlargha, yat elning tupraqlirigha bérip orunliship yashap qélishi, yat ellerge singip yoqilishi, yaki yat ellerde yiltiz tartip, köklep qed kötürüshi , shuningdek ghalip orungha ötüp weten igisi, hoquq igisi bolup qélishi tamamen mumkinchilik ehwallardindur.

Melum bir millet ahalisining ammiwi köchüshi, qedimqi zamanlardin ta künimizgiche dawamliship kéliwatqan, shekil, waste jehette yaki undaq, yaki mundaq perqqe igidek bolsimu, lékin mahiyette asasen perqlendürgidek alahidilik yoq. Insanlarning, yaki melum bir millet ahalisining ammiwi shekilde köchüshide töwendikidek 4 türlük sewep halqiliq rol oynaydu.

Birinchi : tebiy apet. Qurghaqchiliq, sel apiti, acharchiliq qatarliq apetlerning üstidin tedbir qollinishqa imkaniyet bolmighanda, u jaydiki insanlar bashqa bir makanlargha ammiwi köchüshke mejburlinidu.

Ikkinchı :zulum. Zalim, diktatorlarning, xelq üstidin yürgüzgen rehimsizlik, basmichi, mustemlikichi düshmenlerning zulmi qatarliq ijtimaiy, siyasi, iqtisadi, dini we irqi zulumlargha taqabil turushqa, qarshi heriket qilishqa imkaniyiti bolmighan ehwalda, zulumgha uchrighan xelq ammiwi köchüp, xatirjem hayat izdeshke mejburlinidu.

Üchinchi : uzungha suzulghan urush apiti. Meyli ichki urush bolsun, meyli tashqi urush bolsun, melum bir dölet we rayonda yillap dawamliship kétidighan urushlarmu, xelqning urushsiz jaylargha panaliq izdep, ammiwi köchüp kétishini keltürüp chiqiridu.

Tötinchi : yaxshi kün kechürüş arzusi. Japa- musheqqetsiz rahette yashash, az méhnet singdürüp, köp menpe'etke érishish herqandaq eqil igisi néri turidighan sésiq nerse emes. Shunga

namratchiliq, qattiqchiliq, qalaq, qashaqliq, meynetchilik qaplap ketken yurt we rayonlardin, yaxshi kün köridighan jaylargha insanlar ammiwi shekilde köchüp kétishni arzu qilidu hem imkan yar bergenche ýotkilip kétidu.

Uyghurlarmu yuqiriqidek sewep we amillar tüpeyli orxun wadisidin anadologiche, cherchendin balqash sahili we altun ordighiche bolghan keng tupraqlarni makan tutup yashigan. Uyghurlar bu bipayan makanlarda gahida urushta yéngilgende chékinip, gahida urushta ghelibe qilghanda kéngiyip, bésip kirip menggü inkar qilinmas izlarni qaldurghan.

Tariximizdiki bibaha shereplik izlirimizgha bu tévida qarap chiqalmaymiz. Eksiche biz tarixta qalghudek birer iz chiqiralaymizmu? Yaki köchüp barghan yérimezde is- tüteksiz tozup kétimizmu? - Dégen mezmunni chöridep, yéqinqi zaman gherbke köchüsh jeryanimizgha qarap chiqayli.

Ammiwi köchüshtiki ichki, tashqi amil we seweplerni nezerge alghanda, kényinki 25 yildin buyan, uyghurlarning gherb döletlirige köchüp kélishide, tashqi amil xitayning dehshetlik we sanap tügetküsiz zulum - sitemliri bolsa, ichki amil teriqiside : yawrupadiki (gherbtiki) ewzel shara'ittin paydilinip, xitaygha qarshi siyasi ittipaqdash toplash, yardemchi kuch toplash, shuninggha yandash yaxshi kün körüshtin ibaret pütünley shexsi niyetmu türtkilik rol oynighan

.

Uningdin bashqa yene aldinqi baplarda bayan qilinghinidek, ottura asiya we qazaqistandiki weten qutquzush heriketliri yimirilgechke, pütün arzu- ümütler démukratik gherb ellirige baghlinip qélishimu, uyghurlarning gherbke köchüshide muhim rol oynighan. Shuningdek, ottura asiya we qazaqistan döletliride, « shangxey beshliki ittipaqi» ning béjiridighan muhim xizmetliridin biri, bu döletlerde pasportsiz, iqametsiz jan saqlap yürgen uyghurlarni tutup, xitaygha ötküzüp bérish tin ibaret, taqabil turghusiz bir bala - qaza höküm sürgen bolghachqa, waqitliq jan saqlap turush üçün yawrupa ellirige yürüsh qilishmu birdin bir chare bolup qalghan idi. Bolupmu 1997- yili 5- féwral ghulja qirghinchiliqidin kényinki weten ichi we ottura asiya, qazaqistan miqyasida uyghur yashlirini ammiwi ürkütüşh, uyghur yashlirining yawrupa sepirini ammiwilashturdi we tézleshtürdi. Uninggha yandash gérmanniye - miyonxin shehiridiki yéngi qurulghan sherqi türkistan teshkilatlinining siritqa yetküzilidighan teshwiqatliridiki janlandurushlarmu, bu yaqlargha köchüshke her tereptin qiziqturatti. 5- Féwral ghulja qirghinchiliqidin kényin ürkütülgən qanche on minglighan uyghur yashliridin, weten sirtigha chiqalighanlinining mutleq köpinchisi yawrupagha- yeni gérmanniye, gollandiye, shiwitsiye, norwégiye , shiwitsariye qatarliq döletlerge kélép, siyasi panaliq tileshke bel baghlidi.

Shu yillardiki türkiye hökümítide höküm sürgen xitay pereslik, ammiwi ishsizliq, nopussizliq, ürkütülüşh sewepler

tüpeyli, türkiyedinmu minglighan uyghur yashliri yawrpaghа köchüshni talliwaldi.

Uyghurlarning yawrupaghа köchüshtiki niyet, meqset we nishanlirining qandaq bolishidin qetinez, turup qélishning usuli peqet siyasi panaliq tilesh bolghanliqi üçhün, hem siyasi panaliq iltimasliri, bilip bolmas yoshurun bir sewepler bilen ret qilinip, uzun yillap ümit kütüp saqlashqa mejburlnidighanliqi üçhün, teshkillinishke, teshkilatlargha eza bolup, namayishqa chiqishqa, xitay elchixanisi aldida waqirap, ghezep bilen resimge chüshüp, he, emdi wetenge qayturiwetse, xitay méni éghir jazalaydu!-. Dep, pakit körsitishke mejburlinatti. Lékin yuqiriqidek bir talay éhtiyajlar, teshkilatrimizning teshwiqat matéryallirida bashqiche élan qilinghansiri, yiraqtikilerning yawrupa hewisini qozghap, hem weten azat qilidighan heqiqi küch yawrupada iken - dégendek, yoshurun emeliyet we ashkare hayajan türkiside « wetenni qutquzidighan küch yawrupada»- dégen ishench - eqide hemmimizge singip ketti. Yawrupa hayatimiz yil atlıghansiri, bashqa jaylardiki qérindashlirimizdin rast gepni yoshuridighan, özimizche tüğmini tögidek qilip körsitishke tirishidighan bolup qalghan iduq. Netijide özimizning siyasi tirishchanliqimiz, til bilmigechke yerlik siyasettin xewersez bolghanliqimiz sweptin, toluq jasaret bilen « wetenni azat qilidighan teshkilat» ning merkizi (xelqara sherqi türkistan « uyghuristan » milli qurultéyi) ni miyonxin shehirige yötkep ekiliwaldıq.

Ekiliwalduqla emes, belki « héch kimge, héch yerge bermeymiz! » - Dewalidighan bolup qalduq. Dunyaning her teripidin kélidighan milletchiler, teshkilat wekilliri özlirining arzu- armanlirini, teleplirini sözlep, yaki yazma shekilde tapshurup qoyup, yéniklep qaytip kétetti. Aridin besh yil ötüp teshkilatning namida, (d u q) rehberlik qurulmisida (aliptékin) chong özgürüshler boldi. Buning bilen yiraqlarda susliship qéliwatqan ümitlerge qayta medet bérilip, mügdep qalghan sebiler chüchüpketkendek, bir silkinish boldi.

Mushu bir qatar - ichki jehette öz oqida aylinish, tashqi körünüşte « on qatlap ilgirilesh » lermu uyghurlarning yawrupagha köchüsh qizghinliqini ashurghan idi.

Uyghurlarning yawrupagha ammiwi yaki türkülep köchüsh dewri asasen 1997- yilidin 2009- yillirighiche 12 yil dawamlashti. Mushu 12 yil ichide 5 ming etirapida uyghur yashliri yawrupa döletlirige orunliship, muqim hayatqa ige bolushti. Meyli yawrupagha kélishtin ilgiri weten, milletni heqiqi söygenler bolsun, yaki yawrupagha kelgendifin kéyin oyghunup, sepke qétılghanlar bolsun, ularning mutleq köpinchisidin milletke ziyankeshlik qilish ehwali körülmidi. Shuningdek xitaygha yoshurun nep yetküzgenler bolghan teqdirdimu, lékin esli qiyapetlirini ochuq ashkare körsitmeydu hem özlirining xitay bilen bir septe ikenlikini we xitay bilen iqtisadi, teshkili munasiwette ikenlikini étirap qilalmaydu. Chünki pütün yawrupa miqyasidiki uyghurlar (oqughuchiliq munasiwiti bilen turup qalghanlardin bashqilar)

ning hemmisi xitaygha qarshi siyasi panaliq tiligenler bolghachqa, bizdin ochuq ashkare sep ayrip, xitaygha qoshulup kétish mumkinchiliki yoq.

Ochuqraqa éytqanda yawrupa döletliri inqilawi, siyasi we iqtisadi jehettin, siritta turup oyliwalghandek, ghaye qilip belgiliwalghandek pewquladde bir chong ilgirileshke purset bermisimu, lékin kündilik hayat rétimgha chüshidighan, kishilik turmush mötidil halette ötidighan, artuq parakendichilik, hökümettin qorqush, jemiyettin ürküsh qatarlıq selbi ehwallar yüz bermeydighan, kapaletlik jaydur. Bizdek wetinini azat qilish yolida küresh qilidighan millet üchün, adem sani hazirqidek 5 ming emes, belki 500 ming, hetta milyondin éship ketse idi, heqiqeten chong ishlar wujutqa chiqirilatti. Eger pütün yawrupada 500 ming uyghur bolghan teqdirde, yüzdin birsi weten qutquzush fondigha ayda on oyro tapshursa, éyigha toplnidighan 50 ming oyro bilen némilerni qiliwetken bolattuq? Ejnebilerning (NED weqpining) yilda bérídighan 2 yüzmingle doller yardım puli bedilige tilimizni sözlimes, közimizni körmes, héssiyatımızni sezmes halga keltürelidi.

Mushu yerde qisqa bir misal keltürüşni zörür- dep qaridim. Gérmaniyening özidila 3 milyon etirapida resmi enge élinghan türkiyelik bolup, uning yérimidin köpreki kürt iken. Ottura hésap bilen 1 milyon 500 ming kürt xelqining üchtin birsi « p kaka » (« party kurdstan kerkaren » - kurdistan emgekchiler partiyesi) teshkilatigha ixtiyari yaki

mejburi ayda ottura hésap bilen, kishi béstigha 50 oyro ezaliq bedel puli tapshuridiken. Shundaq bolghanda « p kaka» xezinisige ayda 25 milyon oyru yighilidu - dégen gep. Shunga ularning cheteldiki herikiti cheklensimu, ejnebilerning xejlik bérishige hajetmen bolmighachqa, teshkilati némini qarar qilsa, shu ijra qilnip kéliwatidu. Türkiye hökümiti ularning bir partiyesini cheklep, parlaménttin qogħlap chiqarsa, uzun ötmey yene bir partiyeni qurup, parlaméntqa millet wékili kirgüzüp, pütün bir döletni siyasi jehettin parakende qilalawatidu. Ularning pütün yawrupadin toplaydighan ezaliq bédel puli ayda qanche yüz milyondin éship kétidu.

Témigha munasiwetsiz bolsimu, gézi kelgende achchiq bir ré'alliqni qoshup qoyghum keldi. 2009- Yili 5- iyul, xitay ijra qilghan ürümchi qirghinchiliqidin kényin, pütün uyghuristan miqyasida uyghur yashlirini yene bir qétim qattiq ürkütüsh siyasiti yürgüzüldi. Shu seweplik 2016- yili awghustqiche chetelge ürküp chiqqan uyghurning sani texminen 30 mingdin éship ketken. Lékin ashu 7 yilliq köchüsh jeryanida pütün yawrupa qitesige kelgen uyghurning sani 100 ademgimu yetmeydiken . Undaqta ular nege ketti? - Eslide bu qétim ürkütülgén uyghurlar chetelge emes, belki « jennetke» ürkütülgén iken. Yashash üçhün emes, bir pay oq bilen japa tatmayla jennetke udul kétidighan yerge yolha sélinghan, ehli jennitiler iken. Ulargha xitayning rehmi kélip, dunyada artuq musheqqet chékip yürmey, balduraq jennetke kirip kétinglar-dep, hetta ölse namizini chüshüridighan imam, mezinlernimu

birge qoshup, ýerim yolda yaltiliyip qalmasliqi üçhün, pasiqliship bashqa tereplerge kétip qalmasliqi üçhün tebligh qilip, imanini küchlendürüp turidighan teblighchi mollilarnimu birge yolgha salghan iken. Arqida qalghan xotun balilirigha tartiship, qaytip kelmisun- dep, qatboy xotunlirini, quchaqtiki balilirinimu birge yolgha sélip qoyghan iken. Shunga ular « partiyening shepquitige heshqalla» éytish yüzisidin, udul kerbala terepke kétip qalghan gep. 2016- Yili 24- awghust süriye ichide, türkiye bashlighan « firat qalqan herbi herikiti » seweplik, chégrani taqighandin kéyin, jennetke baridighan yolning qayta échilishini kütüp, türkiyede ach, sérin ötiwatqan minglarche uyghurning barliqi yene bir achchiq ré'alliqimizdur.

Xulase qilip éytqanda, uyghurlarning gérmanniyege, jümlidin yawrupagha we gherb ellirige köchüsh, makanlishish jeryani yuqirida bayan qilinghinidek bolup, lékin siritqa anglanghan shawqunigha qarighanda, derdimizge derman bolalighudek yerde emes.

Tötinchi bap

Yawrupada ichki riqabetning bashlinishi

« Tögeng qanche bolsa, yéghirimu shunche bolidu »

: Bir zamanlarda wetendashlirimiz yüzlep, minglap kelse, bizmu bashqa köchmen, dewager milletlerdek shawqunluq bir pa'aliyetlerni körsiteligen bolsaq - dep, shunchilik arman qilattim. Epsus, tolimu epsus. Xitayning zulmidin qéchip kelgen qérindashlirimizken - dep, baghrimizgha bastuq. Emma yüreklerimizge sanjiliwatqan neshtering qoynimizda ikenlik bek paji'elik boldi. Héligu bari yoqi ellik, atmish ademkensiler- yu, hélitin sighishmay, bash yériship, qan bolushup kétiwatimiz . Eger iraqliqtek, iranliqtek, afghan we wéytnamliqtek 10 minglap, 100 minglap kelgili tursanglar, ehwalimiz qandaq bolup kéter! (Bir erbapning shikayiti. 1998- Yili awghust miyonxin)

Yuqiridiki ökünüşh ichide éytılghan, bir qanche jümlilik parchini chöridgen halda, nezirimizni azraqla aghdursaq, eyni waqitta gérmaniyediki « öz- ara riqabetlishiwatqan» kishilerning we teshkilatlarning ehwali bilen xéle obdanla tonushup chiqalaymiz. Beziler chichangship: « waqtı ötüpketken 20 yilliq kona xamanni surimay, kelgüsige qarita bir nerse déseng bolmamda - way! » - Dényishi mumkin. Ötken ishtin xewersiz yashawatqan bayquşlardin bolghanlıqımız üçün, hazır néme qılıshımızni, kelgüsü üçün qandaq teyyarlıq qılısh lazımlıqını bilmey, tüz yolda kétiwétipmu her qedemde bir putliship, yiçilip yürgen deldüshtin perqimiz yoq ötiwatimiz. Xeq néme dése

déyeleydu, ighiz- qulaq özining bolghankin. Bizmu bildürüp qoyushqa tégishlik gepni dewérimiz.

Uyghurlar yawrupa teweside , tunja bolup gérmaniyeye köchüshke bashlighan iken. 1994- Yili gérmaniyediki konyéngi on neperche uyghurlar topliship « sherqi türkistan yawrupa birliki» namida bir teshkilat qurup, qolidin kélishiche, gérmanche, engilizche tillarda teshwiqat waraqliri neshir qilip, sherqi türkistanning siyasi weziyatini, xitayning zulmini, uyghurlarning hali - ehwalini gérmaniyeliklerge we türlük milletlerge anglitish bilen shughullinattiken. Gerche adem sani az, maddi imkaniyet yoq, qollighuchisi yoq, héch kim tonimaydighan ehwalda bolsimu, ulardiki wetenge, milletke bolghan séghinish hem milli mejburiyet tuyghusidin shundaq qilghan iken. Kéyinche tuqqanlarning tuqqini, tonushlarning tonushliri birlep, ikkilep kélép, uyghurning sani köpiyishke bashlaptu. Deslepte neshir qilghan chetelche waraqlarning ornigha, uyghurche qerelsiz risale, jornal chiqirip, uyghurlar yashaydighan yiraq - yéqindiki ellerge yollinip, gérmaniyediki bir qanche neper köchmen uyghurlarning dangqi bashqiche anglinip turghan bolsa kérek. Aldinqi bapta éytılghinidek, ottura asiyadiki uyghurlarning xitaygha qarshi weten qutquzush heriketliri xeter astida qalghan bolghachqa, gérmaniyedek « démocratik bir dölette qed kötiriwatqan teshkilat» mung bésip turiwatqan köngüllerni yorutup , özige telpündürüshi tebi ehwal. Uning üstige 1996-yili noyabir: gérmaniyede chaqirilidighan « sherqi türkistan

milli mejlisii' » yighini toghrisidiki xewerler, éghizlardin qulaqlargha, qulaqlardin yene éghizlargha yetküzülüp, türlük mezmunlar qétilip: gérmaniyediki pütün yawrupaliqlarni qoshup, yawrupa miqyasida birlik teshkilligen « sherqi türkistan yawrupa birliki » teshkilati, mana emdi gérmaniyede milli mejlis quridiken. Milli mejlis - milli parlamént - dégen gepken. He, mana bizningmu parlaméntimiz qurulup, wetenni azat qilidighan künimiz az qaptu...

Ottura asiya we qazaqistan tewesidiki pa'aliyet qiliwatqan, uyghuristan musteqilliq herikiti tosqunluqqa uchrighan deslepki peytte, enqerede uniwersétt we mekteplerde oquwatqan bir qanche uyghur yashliri,(1996- yili féwralning axirliri) « sherqi türkistan milli mejlisi » qurush pilanlayihesini ottura asiya, pakistan, qazaqistan qatarliq döletlerdiki uyghur teshkilatlirigha yetküzüp, ularning közqarash, pikir tekliplirini alidu we yighingha wekil qatnashturushqa dewetlik ikenlikinimu bildüridu. (1996- Yili 5 - mart) almutidiki uyghurstan azatlıq teshkilati rehberliri, sherqi türkistan milli mejlisi qurush teklip- layihesini kötürüp kelgen bir oqughuchini, teshkilat ishxanisida qobul qılıp, tepsili pikirleshti hem teshkilat ichide muzakire qılıp, jawabini xet arqılıq yetküzdighan bolup kéléşti. Shuningdin ikki kün kényin, teshkilat da'imi komitétining jiddi yighinini chaqirip, « sherqi türkistan milli mejlisi» ning nizamname layihesini muzakire qılıp, 17 maddisigha tüzitish, toluqlash kirgüzüp, qoshumche telep, teklipliri bilen pochta arqılıq yollidi. Biraq

marttin noyabir éyighiche héchqandaq uchur, alaqe yoq, tuyuqsiz yighin chaqirilidighan kün élan qilindi. « Bu yighinni gérmaniyediki erkin aliptékin ependi yeng ichide teshkillewatidu »- dep, jezm qilidighan hem aliptékin a'ilisige, terepdarlarlirigha yaman qaraydighan yüsüp bek muxlisi we hashir wahidilarmu teshkilat wekillirini teyinlep, gérmaniyede chaqirilidighan « sherqi türkistan milli mejlisi» ning qurulush yighinigha éwetishti. Biraq yighingha qatnishi, qaytip kelgen wekillerning ammigha, teshkilatlargha bergen doklatlirida, gérmaniyede qurulghan teshkilat, dewette éytılghinidek, sherqi türkistan milli mejlisi emes, belki « dunya uyghur yashliri qurultéyi » bolup qalghanliqi uqturului.

Péshqedem zatlarning, teshkilatchilarning neziride, yashlar teshkilati- dep, bir teshkilatning otturigha chiqishi, weten qutquzush herikitide yashlarni chonglardin ajritiwétidighan , chonglarni tayanchsiz, yashlarni tejribisiz halgha keltüridighan yaman aqwetning bashlinishi bolidiken. Ularche bolghanda ewwel merkizi teshkilat barliqqa kéléshi, yashlar ashu merkezning terkiwide bir komitét sheklide bolishi kérek iken. Derweqe yashlar teshkilati bolghan iken, uning ichide chonglarning orni bolmaydu. Shunga uyghurlar üçün weten qutquzush pa'aliyitige wekillik qilidighan merkizi teshkilat qurulishi kérek. Bu bir yéngi majiragha sewep bolsa, uningsizmu miyonxin shehrining özidila « sherqi türkistan yawrupa birlik» teshkilati, « dunya uyghur yashliri qurultéyi» namliq ikki teshkilat , (béri - yoqi 60 uyghur) yene « sherqi

türkistan uchur merkizi» - qatarliq guruplar arisida, gahida adem talishish, gahida ataq, üstünlük talishish jengliri bashlanghan iken. Shuningha ulapla 5- féwral ghulja qirghinchiliqida ürkitilgen uyghurlar, meyli wetendin sirtqa chiqalisun, meyli ottura asiya, qazaqistan, pakistan, turkiye tereplerde qachaq we yérim qachaq yürgen uyghurlar bolsun gérmanniye, gollandiye, norwégiye, shiwitsariye, shiwitsiye, bélgiye, fransiye, enggiliye, irlandiye qatarliq döletlerge köchüşke bashlidi. Ular siyasi panaliq tileydighan bolghachqa, miyonxindiki teshkilatlardin ezaliq ispati, xitayning zulmigha uchrighanlıq ispati, hetta « 5- féwral ghulja yashlar herikitige qatnashqan» liq ispati qatarliq ispatlarni alidighan bolghachqa, teshkilatlar ara riqabet jéngi, olja talishish heywisi yuqiri pellige chiqip, bezide ochuq tillishishlarmu bolup turattiken. Ene shundaq köngülsiz chagharda héliqi erbap uh sinip qaqshighan iken- de.

Kéyinche yawrupa döletliride uyghur siyasi köchmenliri köpeygensiri, miyonxindiki teshkilatlardin örnek élip, özliri turiwatqan jaylarda teshkilat qurup, pa'aliyet, namayish qilidighan weziyetlermu barliqqa keldi. Ular miyonxindiki qaysi teshkilattin örnek alghan bolsa, shu teshkilattin dukan ayrip chiqqan shagirtlardek bir ashkare weziyetmu shekillinishke bashlidi. Bu hal gérmaniyediki ichki riqabet jéngini chégra halqitip, yawrupa miqyasidiki gurohwazliq keypiyatini shekilendürdi. Yawrupadiki qaysi bir sheherdiki teshkilat ichide mensep talishish, yaki bir dölettiki birqanche

teshkilatlar arisida chongluq talishish riqabiti körülse, jezmenki uning réjisörleri, arxtéktorliri miyonxinda bolatti.

Miyonxindiki teshkilatlar, yaki ochuq éytqanda «yoli bar, sözi bar» kishiler desliwide yawrupada shekilliniwatqan «weten azatliqi» herikitining merkizi haligha kelgen bolsa, bu waste arqiliq, yaki bu pelempay arqiliq yuqiri örlep, pütün dunya boyiche merkezge oxshash bir weziyetmu shekillinishke bashlighan idi. Uning üstige yiraqtikilerning «merkezge telpünüşhliri», «siler chong ishlarni qiliwatisiler, siler bolghachqa biz xatirjem» - dégendek, rast - yalghan medhiyeliri «merkezdikiler» ni téximu körüklendürüp, «riqabet éngi» ni ghidiqlap, kényinche «biz merkez» - dep, ochuqtin - ochuq töshige chékidighan, «jaylardin» kélidighan pikir- teklip, qopalraq éytqanda tene- tenqitlerge qizirip turup reddiye bérídighan weziyetmu yétildürüldi. «Yalghan gepni ming qétim tekrarlisa heqiqetke aylinidu» - deptiken, qedimqi zaman yunan peylasopliri heqiqetni sherhilep. Xuddi shuningdek boliwatatti miyonxindiki weziyetmu.

Péshqedemlimiz, 1998- yili noyabir aylirida, istanbulgha yighilip, «sherqi türkistan milli merkizi» ni teshkillidi. Bu teshkilatning ismi merkez bolghini bilen, emeli qilidighan ishi, pütün dunya boyiche étirap qilinghan, xelqaragha échilghan, sherqi türkistan mesiliside wekillik orungha ige, heqiqi bir merkizi teshkilatni barliqqa keltürüşh idi. Derweqe ashu ghaye bilen qurulghan «sherqi türkistan milli merkizi» ning meniwi medet bérishi, heydekchilik, her qaysi elli diki péshqedem

musteqilchi zatlarning tewsiyeliri, shuningdek toluq hoquqluq bir merkizi teshkilatning meydangha chiqishini arzu qilidigan qérindashlirimizning maddi we meniwi qollishi arqisida, 1999- yili 10 . Öktebir , dunyaning her qaysi jayliridin kelgen wekillering ortaq arzu- armanlirigha yarisha, miyonxin shehride «xelqara sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultéyi» quruldi. Qurultay yighinigha qatnashqan barliq wekillering, pésdqedem nopuzliq shexlerning ortaq pikir- tekliplirige asasen, bu qétimqi teshkilatni qandaqtur yéngidin quruliwatqan bir merkizi teshkilat emes, eksiche 1992- yili dékabir tunja qétim istanbulda qurulghan « xelqara sherqi türkistan milli qurultéyi» ning ikkinchi qétimliq omumi yighini- dep, maqulldi. Lékin bu qurultaygha yashlar qurultéyi qétilmay, yene öz aldigha méngishni talliwaldi. Erkin aliptékin ependining siritta qélishimu yaxshi tesir peyda qilmidi. Yighin chaqirilishtin yérim yil awal özining bash bolup bérishige teste maql bolghan ependim, yighingha teklipname yollinip, dunyaning her qaysi jayliridiki teshkilat we shexslerge bildürülüp bolghandin kéyin bash bolushtin yaltiyip, biraqla chékindi. Uning körsetken sewepliri: idiye birliki, ghaye birliki, pikir ortaqliqi, heriket birlik qatarliq muhim tereplerde birlik bolmighuche, heqiqi yosunda teshkili birlikning bolishi mumkin emes idi. Ependimge shu yilliri eng éghir selbi tesir qilghan amilning biri, qoralliq heriket qilimiz- dep, otturigha chiqqanlarda pikir, köz- qarash we idiye birlik bolmighachqa, ular öz ichidin chirip, öz- ara düshmenleshken weziyetler

bolsa kérek. U chagharda uyghurlar arisida « weten millet - dep ölgenler bir zembil gosh bolidu, haram ölgen bolidu» - dégendek sözler bekmu yamrap ketmigen, peqet hesen mexsum yéngidin tebligh qilip, arqisigha adem egeshtürüsh üçün qolliniwatqan taktika bolghan bolsimu, lékin sel chaghlashqa bolmaydighan, gepning arqisida namelum küchlerning barliqinimu nezerdin saqit qiliwétishke bolmaydighan mesile idi. Shunga ependim bu shor bésip, kardin chiqip ketken yerge ketmen chépishni xalimaywatqanliqi éniq idi. Qandaqla bolmisun yiraq, yéqindiki wetenperwerler, mötiber péshqedemler yawrupaning otturisida, gérmaniyedek bir muhim dölette sherqi türkistan milli qurultýining enge élinghanliqidin xushnut idi. Milli qurultay özini az- tola retke sélip, bir yaqtin yawrupadiki munasiwetlik jaylar bilen yéngidin diplomatik munasiwet ornitishni ishqqa ashursa, yene bir tereptin jaylardiki teshkilatlarni qurultayning terkiwige qoshup, ismigha layiq merkizi teshkilat bolush üçün tirishchanliqlar körsitmekte idi.

Biraq « riqabetchiler» ikki yandin békindap aram bermidi. Milli qurultay rehberliri birer teshkili organlar bilen munasiwet ornatmaqchi bolsa, riqabetchiler derhal heriketlinip : milli qurultayni biz étirap qilmaymiz, xewiringlar bolup qalsun - dégendek uchur yollap, yarden qilghusi bar bashqa milletlernimu délibul qilatti. Yüz bériwatqan bu ishlar heqiqeten ichki riqabetmu, yaki düshmenlikmu perqini bilmek

qiyin idi. Aridin ikki yil ötüp, 2001 - yili noyabir brüsseldiki yawrupa parlamént yighin zalida, milli qurultayning 3- omumi yighini chaqirildi. Sirittin xitay qoruma noqtigha élip, bélgiye tashqi ishlar ministirlikige jiddi naraziliq yollidi. Shuning bilen toxtap qalmighan mustemlikichi xitay, milli qurultay yighinigha qatnish üchün , qazaqistan we ottura asiya, turkiye, se'udi qatarliq jaylardin kélédighan wekillerdin qiriqtin artuq kishilerni téror gumandari tizimlikige kirgüzüp, bé'ilgiye hökümitini agahlandurdi. Shuning bilen bé'ilgiye hökümiti herqaysi döletlerdiki elchixanilargha jiddi buyruq chüshürüp, tizimliktiki ademlerge wiza bérishni cheklidi. Netijide « yétimlarning aghzi ashqa tegse burni qanaptu» dégendek, uyghurlarning aghzigha chish chiqip, tunja qétim chaqiriwatqan, meshhurraq, resmiyetlik bir yighinimu tosqunluqqa uchridi. Emma yighingha kéleligen wekil we méhmanlar bilen, xelqaraliq bir ilmi doklat yighini we «xelqara sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultéy »ning 3-nöwetlik omumi yighini échilip, tentene qilindi. Shuningdin kényin xitay mustemlikichilirimu hujumni keskinleshtürdi. Yashlar qurultéyi yétekchilikidiki teshkili riqabetchilemu keskinleshti. Meyli éghiz arqliq bolsun, meyli inténettiki mewhum dunyada bolsun, milli qurultayning bélgiyede chaqirilghan yighinini inawetsiz- dep jakarlidi. Chünki wekilliri toluq qatnashmighan saylam yighini bolghachqa, qurultayning rehberlik qatlimigha saylanghanlar qanunsizmish. Shundaq qilip, desleptila miyonxindin bashlinip, yawrupagha pelek tartqan riqabet emdilikte resmi

xémeklep, yawrupadiki uyghurlar yashaydighan hemme döletlerde « aq teqiyelik, qara teqiyelik» bolup toluq ikki terepke ayrılish emeliyetke aylandı. Bundaq weziyetning yüz bérishini weten, milletning ghémi üchün yighlaydighan héch qandaq bir uyghur arzu qilmaytti. Shunga milli qurultayning re'isi enwerjan ependi heqiqi teshkili birlik üchün wezipisidin chékinidighanlıq arzusining barlıqını otturigha qoydi. Chünki u , eyni waqitta wezipige saylinishta : heqiqi teshkili birlikni otturigha chiqirimen- dep, wede bergen idi. Emma nöwettiki parchilinish, qolashmaslıq, xтайni untup, düshmenni öz ichidin izdesh qatarlıq nachar weziyetning künsiri ulghiyip kétishi, uni bi'aram qilmaqta idi.

Shuningdek, milli qurultaynng terkiwidiki köpligen nopuzluq kishilerning teklipliri, qurultay re'isi enwerjan ependining ötünüshliri, yashlar qurultéyi rehberlirining: erkin aliptékin ependi bash bolmaghan héch qandaq teshkilatqa qétilmaymiz- dep, shert qilishi netijiside, 2004- yili apirilda « chachqan uruq zaya kétidighan, chapqan ketmenning teri bikargha aqidighan shorluq yer» ge, erkin aliptékin ependi na'ilaj desseshke maqlul boldi . Yeni 2004- yili apirlı miyonxında chaqirilghan, milli qurultayning 4- nöwetlik omumi yighinida erkin aliptékin ependi re'is boldi. Teshkilatning nami «dunya uyghur qurultéyi» bolup maqullandaghachqa, milli qurultayning 4- nöwetlik omumi yighini emes, belki « dunya uyghur qurultéyining 1- nöwetlik omumi yighini» bolup ataldi. Shu munasiwet bilen 1992- yili

dékabir istanbulda qurulghan « xelqara sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultéyi » tööt qétimliq omumi yighini bilen birge eslimige aylandi. Mushu ulughwar kündin étibaren teshkilatlar arisidiki keskin riqabetlerge xatime bérilgen bolsimu, merkez ichidiki kishiler ara riqabet yéngi bir majiragha hamile boldi. Bu togruluq kényinki munasip baplarda tepsili toxtilimen.

Beshinchı bap

Musteqilliq armanlirining Gérmaniyede Ümitsizlikke pétishi

Kichikidin chöchek anlap, bezide özini chöchektiki qehrimanlardek chaghlap, éghir künlerde chöchektiki bicharidek sebre qilishni aditige aylandurup, yaki özini köndürüp chong bolidihan uyghurlar, téxiche chöchektiki epsanilerning tesiridin chiqip bolalmaywatatti. Chöchek-démek rast weqening tetürsi, yaki ré'al dunyaning kölenggusi démektur. U bir ghuwa sayidin iba'etki, gewdige aylinish mumkinchiliki yoq idi. Biraq ademler sebi, sadda, anglighanning hemmisini rast -dep, ishinidighan baliliq chaghlidiki ashu chöcheklerdin kelgen xiyalperestlikning

asaritidin qutulalmighachqa, rast gepni yaman köretti. Rast
gep qilghan kishinimu yaman köretti.

Atalmish « merkez» dikiler jaylardikilerge rast gepni
démeydiken. Hetta etirapida aylinip yürüp « shaykiliship
ketken» muritliridinmu rast gepni yoshurup adetlinidiken.
Uyaq- buyaqlargha chépip, weten, milletning derdini
yetküzüshke yol xirajiti üchün pul yoq. Bunimu yoshurun
tutidighan gep. Uyghurlardin pul chiqmaydu. Chünki 98-
yilliri qetiqta aghizi köygenti pul bergenlerning. (Shu yilliri
wetenni qoralliq urush bilen azat qilimiz - dep , urushchilar
pul toplighan bolup, kényinche yarden bergenlerning tizimliki
ashkarilinip, xitayning jazasigha mehkum bolghan iken) emdi
asanliqche bermeydu. Shunga pul hel qilish üchün bezi
alemshumul weqpilerge iltimas qilish kérek. Biraq u
weqpilerningmu pul bergenge chushluq shertliri bar- de.

Shuning üchünmikin,(gherp siyasitini obdan
chüshnidighan) erkin aliptékin ependining mesulliqida, 1994-
yilliri qurulghan « sherqi türkistan yawrupa birlik »
teshkilatining nizamname we programmilirigha « sherqi
türkistanning musteqilliqi» - dégendek sözlerni yazmighan
bolsa kérek. Gerche gérmaniye hökümet da'irliri (
musteqilliq.... Palan- peshmet démeysen. Bolmisa
teshkilatingni testiqlimeymiz démisimu, hem undaq bir
bésim,) cheklime qoyidighan bolmisimu, künlerning biride,
weqpilerdin yarden alidighan zörüriyet tughulsa, özgertish
qiycin bolghachqa, aldin shundaq yol tutqan bolsa kérek.....

« D u q » yighinidin kényin, sabiq milli qurultaydin miras qalghan nizamname, programmlargha tüzitish kirgüzüsh , özgertish we toluqlash ishlirini püttürüp, munasiwetlik orungha yollap, testiqtin ötüshni kütiwatqan peytte: « d u q » sherqi türkistanning musteqilliqini telep qilmaymiz, bizge aptonomiye kérek- deptu, dinni dölettin ayrip, démukratik dölet qurimiz-deptu,...- dégendek ayiqi üzülmes éghwalar kocha paringi bolup tarqilip ülgürdi. Dölettin - döletke, qitedin - qitege qanap yasap uchqan éghwalarni az dep, qurultay ishxanisidiki riqabet jéngi bashlinip ketti. Erkin aliptékin ependi bashqa sheherde turidighan bolghachqa, teshkilatning muhim ishliri bilen qanche yüz kilométrliq uzun yolha mashinisini özi heydep, miyonxingha yétip kelse, ichki riqabet dewasini sorashqa ülgürüp kéletti. Qurultayning merkizi orginidin bashlanghan jeng, ochuq éytqanda «tazilash» jéngi, yiraq ellerde qurultaygha baghliq kishiler arisidimu qanat yaydi. Qurultay yighini chaqirilish basquchida bir qétim tasqilip ketken péshqedemlerning qaldi - qattisi nöwette siqip chiqirilish zerbisige yoluqmaqta idi. Yérim yil ichide qurultay merkizidiki, sabiq milli qurultaygha mensup kishiler, asasen wezipiliridin istipa bérishi hem qurultaydinmu chiqip kétishti. Chünki qurultay ishxanisi « zerbidar etiret xadimliri» bilen liq tolup ketken idi. Miyonxin shehiride qurultayda wezipisi yoq yashlarni uchritish qiyin idi. Wezipining köplikidin beziler öz wezipisining étinimu untup kétishken idi. Ishxanida olturghidek birer bosh orun yoq, qachanla kirse busughighiche sanjaq adem. Wetenni biz azat

qilimiz- déyiship, mürisini yekpay chiqiriship, hökirep yürgen. Gep chüshengüdek ademdin birersini tépish mumkin emes. Hangwaqtı hemmisila. Bu hal erkin aliptékin ependinimu zériktürgen chéghi. Her qétim kelginide, gheywet, shikayet anglap, qulaq gas bolup kétidu. Döletlik siyasi erbaplargha yollaydighan birer abzas xetni teyyarlap bérídighan kishi hem yoq. Miyonxingha muhim söhbet üchün kélip, gheywet- shikayet anglap hali qalmighanda, kawap, nazu- németler bilen bodap yolgha sélip qoyidu. Bu haldin zérikken ependim, weqpilerdin pul hel qilishni ünümsiz körgen bolsa kérek. Chünki bikargha kelgen neq pulni taliship, bash yérishidighan ehwal körülse, pul bergen ejnebiler aldida birinchi bolup ependimning yüzi, andin milletning abroyi tükülidighan gep. Shunga u, qurultay ishxanisining ijarisidin melum miqtarni özi yénidin tölep béríp, yiraqtaraq, burunqidek özi yalghuz diplinatiye qilip turushni mu'awapiq kördi bolghay, he désila: opératisye bolimen, opératisyedín yéngila chiqtım, salametlikim anche yaxshi emes- deydighan bolup qaldi.

« Ependim bash bolmighan héch qandaq teshkilatqa biz qétilmaymiz » - dep, shert qilghanlar némini oylawatidu? Yaki bashtinla bir ishni pilanlıghanmu? Bunisi jawapsız idi. Melum boliwatqan nerse: « ependimmu bu ishni békirelmidi, yaki qol tiqip bir ish qilishni xalimidi»- dégendek ghul ghula idi. « Isning achchiqini mura bilidu» ependim weten, milletning derdi - halini yighlashta yalghuz qalghanlıqi özigila

éniq idi. Uzun yilliq yéqinliridin teshkili jehette ayrilip qaldi. Uning etirapigha olishiwalghan yéngi yachilar yep- ichishke zorlashtin bashqini bilmeydu. Yerlik tilni bilmeydu; dölet siyasitini téximu bilmeydu; dunya xewerliridin melumatsiz; dunya weziyitidin téximu yiraq; turghan turqila adem. Ependimning etirapida ingek tutup, sözige qulaq sélip olturghini olturghan. Eger aghzi échilip gep qilmaqchi bolsa: ependim, sile hem dadimiz, hem dahirimiz, bir buyruq chüshürsile, biz teyyar, weten - millet üchün jénimiz pida! Xitay dégenni nede tapsaq shu yerde jayliwétimiz- dep, meydilirige mushtlaydu. Shunchilikki ependimning etirapini oriwalghanlar, medeniyet inqilawi dewridiki qizil eskerdin qélishmighudek derijide möng, telwe. Alemshumul bir teshkilatning merkizi ishxanisidiki birinchi qol insanlar mushundaq bolghanda, tügeshtuqmu qandaq- démey néme dégülük.

Ependimning ish teqsimat chüshenchisi, gherpche usulni asas qilidighan bolghachqa, teshkilattiki wezipilik kishiler özige tewe ishning höddisidin özi chiqidu- dep qaraydu. Biraq qurultay merkizi ishxanisini liq toldurup olturidighan qara közler özlirige bérilgen «wezipe» lerning étinimu bilmeydighan tursa. Ularning weten üchün qilidighan eng chong ishliri, her heptining shenbe, yekshenbe künliri heptilik yighingha toluq qatnishishtur. Ulargha bildürilidighan dunyawı yéngiliqlar bolsa: erkin asiya radi'osining uyghurche anglatqan xewerlirini bir az yasap, jabdup sözlep bérishler.

Chünki bu « rehberler» undaq xewerni özliri anglisimu, uqumushluqraq birsining chüshendürüp qoyishigha hajetmen - de. Yighindiki ikkinchi téma erkin aliptékin ependining herqaysi dölet, teshkilat, partiye, organlarning munasiwetlik orunlirigha yollighan türlük xet- alaqisini sözlep bérish. Uningdin kéyin uyghur amérikan tor bétidiki cheksiz til- haqaret, urush majiralar üstide sözlüşip, xulase chiqirishlar. Mana, merkezdiki «wezipilik xadimlar» ning injasi shundaq bolghanda, tolimu uzun yil éhtiyat bilen méngip kéliwatqan erkin alptékin ependige nisbeten éytqanda, u, yantaq qaplap ketken, oghri tiken bésip ketken, ünümsiz shorluq yerge yalang ayaq dessiwalghini özigila ayan idi.

Dertni tartishqa, chidashqa bolidurki, emma chékinishke yol yoq idi. Uning bu ehwalda: dat - pendiyat- dep, chékinishini hemmidin bek xitay mustemlikichiliri tööt köz bilen kütetti. Eger ependim chékinse, sewebini éytishqa, yaki chawini chitqa yéyishqa mejburlinatti, yaki özining « ish békirelmeydighanliqi» gha iqrar bolishi, hemmini üstige élip, közdin ghayip bolishi lazim idi. Meyli qandaq shekilde izahat bermisun, bu ishtin xitay meqsetke yetken bolatti. Chünki: « cheteldiki milli bölgünchiler ishini qamlashturalmidi, öz- arap tipiship, yashliri chonglirini qoglap chiqardi, chongliri yashlarni tashlap ketti, uwisi buzuldi, bizning taktikimiz netije qazandi...» - dégendek, ayiqi üzülmes éghwa tarqitip, xelqimizni qaymuqturatti.

Héch bir ish qilishqa bolmisimu, xitayning éghwa tarqitishigha purset bermeslikning özila bir chong ish bolup qalidu bezide. Ependim mushu nuqtini bilgechke artuq uprapmu ketmey, istihkamni saqlashni muhim- dep, qaridi.

Biraq bu qeder jimjitliq yiraq- yéqinlardiki, ependimni chong bilidighanlargha « ependim ish bésigha kelsila wetinimizning azatliqi tézlishetti» - dep, saddilarche eqide baghliwalghanlargha köre, bekla éghir mesile idi. Shunga bir bashtin éghwalar kötürlüse, bir bashtin: gherp döletliri bizning musteqilliqimizni xalimaydiken. Gherplikler xitay bilen bek yéqinliship ketken bolghachqa, bizni qollimaydiken-dégendek, ümitsizlikmu taza baharigha yetmekte idi. Hetta yawrupada besbeste qurulghan uyghur teshkilatliri, öz teshkilatining nizamnamiliride birer madda bolsimu « wetinimizning musteqilliqini qolgha keltürüş üchün heriket qilimiz»- dégen jümlini yézip baqmaghan turup, « qurultayning nizamnamiside musteqilliq dégen telep bolmighachqa, shunga héchkim qollimaywatidu»- dégendek éghwalargha ortaq bolushliri külkilik bir ish idi. Bashta eskertip ötülginiidek, uyghur teshkilatlining qandaq nizamnane yéziwilishi, gherp döletlirining qiziqish nuqtisi emes. Belki yardem qilidighan weqpiler shundaq telep qilidiken. Bundaq weziyetni kishilerge chüshendürüshmu, taghni yótkigendek imkansiz bir mesile bolup qéliwatatti.

Shuning bilen bir waqitta, qazaqistan we ottura asiya döletlirimideki barliq siyasi teshkilatrimiz pa'aliyettin toluq

cheeklinip, teshkilat rehberlirining méngish-turushlirighiche nazaret astigha élinishliri, xitay garajdanliq pasporti bilen tijaret qiliwatqan uyghurlardin qesten qusur chiqirip, iqtisadi jaza qoyushlar, resmiyetsiz turup qalghan uyghurlarni tutup so'al- soraqsiz aylap türmige solap qiynighandin kényin: téroristni tuttuq- dep, xitaygha ötküzüp bérishler, xitayning töhmetliridin qéchip, jan saqlash üçün qachaq yollar bilen chégradin ötken uyghurlarni tutup, xitaygha tapshurup béril jénigha zamin bolushlar, tuyuqsız yürgütülp turidighan «pasportni réjim» - jiddi halette, yénida kimliki yoq uchrap qalghan yerlik uyghurlarnimu tutqun qılıp, aghzaki kimlik ipadilirini étirap qilmastin xitaygha ötküzüp béril, dat dégüzüshler, bu kébi uyghurgha qarshi irqi tazilash, chetke qéqish jinayetliride pakistan we jenubi asiya döletliriningmu beslishishliri jandin ötmekte idi.

Qayerde bolmisun, xitay chégrasining sirtida, uyghurlarning bésigha birer éghir kün chüshkende, uning tüp sewebini esirlikimizdin, mustemlike halimizdin körgen qérindashlirimiz üçün, musteqil uyghur dölitining qedri ötületti. Weten, milletning azatlıqi üçün janlirini pida qilishqa intilgen, musteqil uyghur dölitining tézraq qed kötürishige ming mertibe teshna bolup kétiwatqan munluq chagharda, gémaniyediki merkezge, uning rehberlirige artuqche telmüretti. Layiqida birer jawapni angliyalmighanche, taqetsizlinip aghirnatti. Buningdek weziyetmu xelqimizning merkezdin ümitsizlinishini keltürüp chiqiratti.

Erkin alptékin ependi, özi biwaste uyghurlarning arisida yashap baqmighan bolsimu, lékin u, 2004- yili 12- apiril « d u q » ning re'isi bolup, 2006- yili 15- noyabir bu wezipini rabiye qadir xanim üstige alghiche bolghan ikki yérim yil, uyghurlarni milletshunas, jemyetshunas teriqiside chüshinish pursitige érishti.

Yighinchaqlap éytqanda, dunyaning neride bolsa bolsun, weten - milletning ghémini qilidighan uyghurlarning mutleq köpinchisi, dunya weziyitidin, özi yashawatqan dölet we rayon weziyitidin, siyasi mu'emmadin xewersiz, özem bilgenni dep, özem xalighanni qilip, özem belgiligen meqset, nishangha yétimen, méning bu heqliq ishimgha dunya ehli choqum yardem qilishi, méni shertsiz qollishi kérek!-Dégendek, tersaliqning iskenjiside ikenliki talashsiz.

Altinchi bap

Musteqilliq arzu- armanlirining

Amérikigha yüzlinishi

Pütün uyghuristanni 1949- yili xitay tajawuzchiliri ishghal qilghandin béri, xitaygha qarshiliq körsitish bir künmu toxtap qalmidi. Erkinlik, musteqilliq üchün qolimizdin néme kelse

shuni qilip, tirkiship kelduq. Biraq düshminimiz bolghan xitay dunyagha xiris qiliwatqan döletlerning biri bolghachqa, uni wetinimizdin qoghlap chiqarghudek maddi kuch bizde bolmighachqa, sirttin yarden élishqa, ochuq éytqanda, xitaygha qarshi ittipaqdash tépishqa éhtiyajimizning barliqini étirap qilghinimiz üchün ,(öz waqtida stalinning hökümranlıqida bizge xa'inliq qilghan sowét ittipaqigha) yene telmürüşke bashliduq. Eslide biz telmürmigen bolsaqmu, bizni telmürtüsh üchün yéngi neyrenglerni ishqa sélip, radi'o teshwiqati arqliq bizni jelip qilghan idi. Bolupmu 1959-yilliridin étibaren chégra yaqilirigha tanka, zembireklirini tiklep qoyup, xitaygha tehdit sélish bilen teng, biznimu sekritip oynighan, ashu yillardin - ta sowét ittipaqi tarqilip yoqalghuche, biz bir pütün sowét peres bolup ketken iduq. Uningdin keyin bir yaqtin sowét terkibidin tökülüp chüshken jumhuriyetlerdin yarden kélermikin - dep oylap qalghan bolsaq, yene bir yaqtin gherb ellirige qiziqishqa bashliduq.

Gherb elliri – dégende, asasen amérika we engiliyeni közde tutattuq. Amérikining sadam armiyesini kuweyttin qoghlap chiqarghanlıqining uyghurlardiki menasi: « amérika tajawuzchiliqni yaman köridu. Shunga iraqning tajawuzchi armiyesini kuweyttin qoghlap chiqirip, kuweytni qutquzup qoydi. Xitaymu bizning wetinimizge tajawuz qilip kirgen, biz ispat körsitip ching turalisaq, bizni némishqa qutquzup qoymighidek?»

Dunyada yüz bériwatqan alemshumul chong weqelernening, siyasi özgürüşlarning, eskeri toqunushlarning arqisida qandaq oyun, qandaq nishan, meqsetlarning bolidighanliqidin xewersiz emma özimizning dunya qarishimizgha, toghrisi öz arzuyimizgha toghrilap chüshiniwalidihan xaraktérimiz boyiche, amérikining bizni azat qilip qoyidighanliqigha ishiniwalduq. Hetta özimiz héchnéme qilmay shük tursaqmu, amérika xitayni yiqitmaqchi bolghanda, bizni izdep tapidu. Biz ichidin is chiqirip bersek, amérika téshidin ot qoyidu- dep, amérikining bir küni bolmisa, yene bir küni bizni izdeydighanliqini xiyali kütüp, xatirjem yürgenlikimizmu bir emeliyitimiz idi.

: « Qandaq rastmiken? Men démigenmitim amérikining bizni tapidighanqini! Mana, amérika izdise mushundaq tapidu. » Amérikining bizni izdeydighanliqini, biz tinch yürsekmu bizni tapidighanliqini aldin dewalghanlarning éshiki hangridi. Chünki xitayning dehshetlik jaza türmiside azapliniwatqan rabiye qadir xanimni amérika hökümi shunchilik tuyuqsız qutquzup chiqtı. Biz amérikigha rexmet éyttuq. Xuddi wetinimizni azat qilip bériwétip bolghandek, hayajangha chömüldüq. Démisimu rabiye qadir xanimdek bir ataqlıq siyasi mehbusni, shundaqla « xitay dölitining 1- nomurluq düshmini» - dégen pewquladde xeterlik shexsni, xitayning qolidin aman - ésen qutquzup, amérikining paytext shehirige yötkep kélishi adettiki, sel chaghlaydihan ishlardin emes idi.

Shu munasiwet bilen amérikining mewqi'esige baha berduq. Rabiye qadirxanimni qutquzup, amérikigha udul ekilishtiki siyasi arqa körünishini tehlil qilduq. Amérikining xitayni yiqitidighanliqigha ishenchimiz ashti. Rabiye qadir xanim erkinlikke chiqip, aridin 4 ay ötkendin kényin 2005- yili iyul miyonxin shehirige keldi. Xanimning sepirini kim orunlashturghanliqini özi éytmidi. Lékin biz baha bérif chüshiniwalduq: « xitayning qara zindanidin élip chiqqan amérika hökümiti ewetken gep. Musteqilliq tangliri yéqinlashti, segek turayli. Purset qoldin kétip qalsa, kényinki pushmanning paydisi yoq. » Bizmu beklam ashuriwetken bolsaq kérek. Uzun yil xitayning qara zindanida azap tartip, erkin dunyagha emdila qedem basqan xanim, éhtimal köpchilikning qizghin keypiyatidin, « sherqi türkistanni azat qilishta qoral küchini chetke qéqishqa bolmaydu!» - Dégendek, keskin teleppuzlardin ilhamlanghan chéghi: « méni qollap, manga yarden qilalisanglar, sherqi türkistanni besh yil ichide musteqil qilip bérimen!» - Dewetti.

Neq meydandiki hayajanliq menzirini teswirleshning hajiti yoq. Emma bundaq bir sözni yüzlük, nopuzluq shexslirimizdin anglap baqmighili yaman uzun yillar bolghachqa, hetta weten-milletning yighisi bilen meshghul teshkilat rehberlidirin, nopuzluq zatlardinmu anglap baqmighan qimmetlik söz bolghachqa, gerche xanim éytqandek besh yil ichide wetenni azat qilishning imkaniyiti rastinla bek yinik tesewwur bolghan bolsimu, lékin ghériqliq, qarangghuluq bésip ketken

könglimizni yoritiwetken idi. Shuning bilen bir waqitta xanimdin sorapmu baqmastin : bu gepni xanimgha dégüzgen amérika hökümiti- dewalduq. Yeni xaraktérimizche tebir bérip, xaraktérimizche siyasi analiz qilip, bu sözning arqisida amérka bar- déduq. Biz shunchilik ümit we shatliqqa chömülduqliki, bashqa paranglar qulaqqa kirmeytti, köngüllerge yaqmaytti.

Amérikigha bolghan ijabi qarishimizgha, rabiye xanim tewrenmes yéngi mezmun qoshmaqta idi. « N E D » (xelqara démukratiyeleshtürüş weqpi) din hel qilnidighan iqtisadi yardemni hel qilishqa, éhtiyat yüzisidin alptékin ependim taza qiziqmighan idi. Emma xanim tewekkül qildi. Türklerde « kényinlikini oylighan, qehriman bolalmas» deydighan bir temsil barken. Xanim weqpidin hel qilidighan pulning qandaq aqiwestni keltüridighanlıqini oylap olturmidi. Desliwide qurultay merkizige yilliqi 180 ming dollar iqtisadi yardemni hel qildi. Özi washingtonda « rabiye qadir fondı» namliq bir jemiyetni qurup, uningghimu oxhash miqtarda yardım hel qildi.

Rabiye qadir xanim « amérika bilen bizning musteqilliqimiz otturisigha köwrük séliwatatti. » Uyghurlarning amérikigha telpünüşh qizghinliqi hararetlenmekte. Shundaq qizghin keypiyatlar ilkide, 2006- yili noyabir miyonxin shehiride chaqirilghan « d u q» ning omumi saylam yighinida, xanim re'is bolup saylandi. Sel hörmetlep éytqanda rabiye xanimgha beyet qilindi. Del qurultay ishxanisida wezipe

teqsimliniwatqan peytte, bir xitay emeldari ürümchidin qurultay ishxanisigha udul télémofon qilip, xanimning sékritarigha: téléfonni rabiye qadirgha bere! - Dégen chéghi. Télémofon xanimning qoligha tutquzulup qoyulghandin kényin, qarshi tereptin tehdit keptu: « eger rabiye xanim qurultaygha re'is bolup wezipe alsa, uning ürümchidiki mal- mülki musadire qilinip, baliliri jazagha tartilip kétidiken! » Emma « kényinlikini oylighan qehriman bolalmas» - dégendek, xanim héch tereddut qilmayla: « pütün sherqi türkistandiki bayliq méning mülküm. 20 Milyon sherqi türkistan xelqi méning perzentim. Qolungdin kelgenni qil! » -Dep, jawap berdi we qarshi terepning dekkisini berdi. Hem qurultayning teshkili ishlirini, wezipilerni özi arzu qilghandek orunlashturdi.

Aridin ikki ay ötmey xanimning ikki oghli uzun muddetlik qamaq jzasigha höküm qilindi. Xanimning oghullirini derhal qoyup bérishni telep qilip, amérika awam palatasida qarar maqulandi we xitay hökümitige bésim qilindi.

Her küni bir yéngi xewer. Amérika - xitay munasiwitining, uyghurlar seweplik yiriklishiwatqanlıqı toghrisidiki tehliller. Shu qatarda rabiye xanimning bi'ografiyelik kitawining gémaniyede yézilishi. Amérikin shu chaghdíki pirézidénti bush, chéxiyening paytexti pragada, rabiye xanimni sehnige élip chiqip, dunyagha tonushturushi. Ishqilip biz üçhün sanap tügetküsiz chong ishlarning, amérika arqılıq royapqa chiqishi bizni toluq amérika peres qiliwetken idi.

Bizning birer dölettin kütidighanlimiz, wetinimizning musteqilliqi üçün yardem qilishidur. Türlük sewepler bilen wetendin qéchip, panahliq tiligen musapirlirimizni tutup, xitaygha qayturup bermey, bir bulungda jan saqlighili qoysimu bizge bek chong yardem qilghan bolidu. Qazaqistan we ottura asiyadiki barlıq qérindash milletlerning, jan saqlash üçün panahliq tiligen, yaki müküp yürgen qachqunlirimizni tutup xitaygha ötküzüp bérishi, hetta chégrada étip öltürüp, ölükini xitaygha tapshurup bérishtek qebih jinayetliri, pakistanningmu toluq xitay peres bolup kétishi, shuningdek jenubi asiya döletlirimu xitaygha yan tayaq bolup, uyghurlarning jénigha zamin bolishi, siyasi, insani heqlirige xiyanet qilishliri, qatarlıq omumi weziyetlerning yighindisi bizni amérikigha yéqinlashturiwetken amillardin idi. Elwette hazirghiche uyghurlar panahliq tilep, orunlishiwatqan yawrupa döletliride amérikidikidek weziyetler bolghan bolsimu, hetta yashash kapaliti jehetlerde amérikidin ewzel shara'itlargha ige qilinghan bolsaqmu, lékin weten - millet teqdiridiki hel qilghuch, chong mesilide amérika qarar qilishqa ige we pütün yawrupa döletlirini yéteklesh imtiyazigha ige bolghachqa, biz axırkı hel qilghuch qararni bérídighan amérikigha yéqinlashtuq.

Biz qaynaq héssiyatimizni bir az bésip turup, dunyagha qayta nezer salghinimizda, pelekning cherxi qandaq aylinidighanliqini, aylinish qanuniytini belgileydighanlarning kimler ikenlikini we bu qanuniyet kimlerning menpe'etliri

üchün belgilinidighanlıqını yüzeki bolsimu biliwélish pursitige ige bolalaymiz.

« Tömür xelipe li shing fu gha aldiniptu. Xojamniyaz hajim rus kungsuligha aldiniptu. Exmetjan qasimi stalingha aldiniptu »- dep, balilarche xorsinip yürgen chaghlimizda, 1969- yili sowét ittipaqidin anglitidighan « weten qutquzush radi'osi» ning teshebbus we chaqiriqigha ishinip, « qara juldiki jeng » ni qozghighan, minglarche yigitlarning jénigha zamin bolup, yüz minglarche egeshküchi, qollighuchilarning uzun muddetlik qamaq jazasigha mehkum bolishidek bir tarixi pajii'eni hem sadir qilghan iduq. Bu yerde aldinish, aldash mesilisi mewjut emes. Belki peqet özlikimizdin aldinipt bérishla mewjut. « Gürüchning xewiri yoq, sewze dem yep kétiptu» - dégendek, chong küchler bizge qarap miyqida külüp qoysa, biz « ish piship yétildi» - dep, aldinqi sepke barghach turimiz. Arqimizdikilerni ishendürüş üchün, chong küchlerning miyiqida külüp qoyushlirigha reng bérip, boyap, yalghan-yawdaqlarni toqup chiqimiz- de, toqighanlimiz bek qamliship kétip, özimizmu ishinishke bashlaymiz.

Bu qétimqi amérikigha yéqinlishishtimu, özimizche köptüriwettuq. Amérikiliq birer- yérim sayasetchining, diplumatichining aghzidin « sherqi türkistininglarni azat qiliwalsangla bolarmikin»- dégendek bir jümlini anglap baqmaghan bolsaqmu, hetta waqtı kelgende amérika bizni teshkillep, yéteklep «sherqi türkistanımızni musteqil qilip bérifu»- dep, shunchilik ishench bilen xoshal- xuram yashap

turushqa adetlengech turduq. Chünki amérikida ademler bekla xatirjem, azade, ghemsiz yashaymish. Bizni amérika azat qilip qoyidighan bolghachqa, shundaq bir yashamgha köngech turmisaq, kéchikip qélip, ishimiz ichimizdin bozulup kétidu. « Amérika we yawrupa bizni wehshi, telwe islamchilardin iken - dep qalmasliqi» üchün, yighin - chughunlirimizda bir qolda duttar, bir qolda daplarni taranglitip, üstellerge markiliq ichimliklerni tikliwalidighan, axun, qarilirimizmu puraqlirigha daxil bolushup bérnidighan, shundaq bir aldin hazirlinip turushlarmu aditimizge aylinip ketti. Yawrupadiki uyghur teshkilatlirining nizamname, programmilirida wetenning musteqilliqi- dégen jümle ezeldinla bolmighinidek, bu qétim medeni pa'aliyet sorunlirigha aylinip ketti. Anda, sanda namayishlar qilip qoyghandin bashqa, yighin, toplishishlar usul tamasha bilen renglinip ketti. Hemmila yerde meshrep-chong meshrep, kichik meshrep, topliship yep ichip, külkechaqchaq, neghme nawa, yaki dini tebligh. Siyasi mezmunlar teshkilatlardin, ammiwi sorunlарgiche közdin ghayip boldi. Bu qeder bolup kétishimizni ne amérika, ne yawrupa döletliri bizdin telep qilghan bir ishmu yoq eslide. Belki bizning dunyagha baha bérish usulimiz, dunya qarishimiz, özimizning memedanliqi bizni shu halga keltürdi. Yene bir qiziq ish ewj alghanki « amérikiliq, yawrupaliq siyasigha bek qiziqmaydiken, shunga biz xitayning üstdin shikayet qilghanda, xelqimizning dini erkinlikini boghdi, namaz oqighili qoymidi, roza tutqili qoymidi, erlerdin saqalni, ayallardin romal, licheklerni tartiwaldi- dések, ular

héssidashliq qilip, gépimizge qulaq salidu » - dep, baraghanla yerde shu dinning dewasini qilidighan bolup ketti. Emma dinning dewasini qiliwatqanlarning neq özliri, u din bilen alaqisining yoqliqimu bir külkilik idi. Ne erlerde saqal- burut, ne xanimlarda köynek- romal. Ne ibadet, ne eqide. Bu ehwallar, dewagerlirimiz qiliwatqan din dewasining rast- yalghanliqigha guman qozghaydighan weziyetni shekillendürdi. Hetta uyghurlarning ehwaligha qiziqidighan, bezi dölet we xelqaraliq teshkilatlar heyet teshkillep wetenge ewetidighan, emeliyetni közdin kechürüp, xitay aldin orunlashturup qoyghan jaylarni ziyaret qilip, kishilerning yalghandin külümsirep turghan chéhrini körüp: xitay kommunist partiyesi rehberlikidin uyghurlar bekmu narazi emesken, burunqigha qarighanda weziyet yaxshiliniwétiptu, dini erkinlikimu anche bek tosalghugha uchrimaydiken...dégendek, höjjetlik we söretlik uchurlar bilen, axbarat wastiliride jawap bérilgen weqelermu az emes.

Bizni merkezlik halda, oyungha dessitishni pilan qiliwatqanlar kimler? « Sherqi türkistanning musteqilliqini telep qilattuq» deydighan, siyasi mewqedin taydurup, uyghurlarning dini hoquqi - namaz oqush, roza tutush hoquqini eslige keltürüp bérishini telep qilimiz- deydighan halgha kimler, qandaq meqsette keltürüp qoydi? « Xitayning mustemlikisidin azat bolup, erkin, démocratik, hör iradige ige dölet qurattuq!» Deydighan, millitimizning heqliq telep, arzuliridin chetlitip, uyghurlarning kishilik hoquqi üchün

küresh qiliwatimiz! - Deydighan ehwalgha keltürüp qoyghanlarning nishani néme?

Biz chetelde uzun yilliq arzu- armanlarning basquchluq yaki ötkünchi netijiside érishkinimiz, uyghurlarning wekillik teshkili merkizidin kütkinimiz, bizni xitaydin qutquzup qoyidighan amérikigha yéqinlashqandin buyanqi ghelibimiz, shundaq bir tuyuq weziyetni eks ettürmekte idi.

Yighip éytqanda, bizning gherptin- yeni amérikidin kütkinimiz ré'alliqqa uyghun kelmigenmu, yaki biz heqiqi ré'alliqtin azghashturulduqmu? - Kitapning kirish sözide eskertilginidek, mezkur so'alning jawabi qolingizdiki bu kitapta tépilmäsliqi mumkin. Emma mesilini éniqlashqa, perde arqisidiki kölenggülerni obrazliq teswirlep bérishke tirishimen.

Yettinchi bap

Musteqilliq teleplirini

Yeng ichige yoshurush pilani

« Dewarger sus bolsa qazi mutihem bolur »

Weten ichidiki pütün bir millet ahalisi qutquzushqa telmürüp, chetellikke, cheteldiki bizlerge ishench baghlaydu. Biz - cheteldiki barlıq muhajirlar bolsaq, teshkilat we merkezlirimizning ish- pa'aliyetlirige, yétekchilirimizning aghzigha telmürüp qaraymiz. Ghojamning ghojisi bar, chamghurning orisi- dégendek, bizning yétekchi rehberlimiz bolsa kimlerning aghzigha, kimlerning qash- qapiqigha qaraydu. Ishlirimiz mushundaq bir birige zenjirsiman baghlinip, bir yerlergiche ichkirilep kétiwéridu. « Bashliqlirimiz, yaki rehberlimiz » bizlerge némini anglatsa, shuni rast- dep, bizmu wastilik halda, bir yerlerdiki mewhum kishilerge intilimiz.

Ishlirimiz shundaq téngirqash, yol qarash we zarqish ichide, gahida tulghun sudek tiniq, gahida shaqiratmidin sekrep chüshiwatqan, chachratmilardek shawqunluq hés qildurulup, birde rohlandursa, bezide uh sindurup - dégendek, chüshünüsiz bir keypiyatta kétiwatatti. Aq köngüllerdin ikkisi bir bulungda, bir doqmushta doqurshup qalsa, salam sa'ettin kényinla déyishidighan tunja gep: xanimni aqsaraydin chaqirtiptu. Xanim uyghurlarning kishilik hoquqining depsende qiliniwatqaniqi toghrisida, guwahliq bérish yighinigha qatnishi, guwahliqtin ötüptu. Xitay hökümiti amérikigha narazılıq bildürüptiken, bosh hökümiti xittayning yüzige taza qamlashturup bir testek saptu. - Hey adash, u, bosh emes. Bush démemsen. Xeqning ismini buzup yürmey!

Bosh emes bolghachqa, xittayning yüzige bir testek salalighandu! : He, boldi adash, xapa bolma. Uyghurche bosh emes, amérkiche bosh.

« Bizni qutquzup qoyidighan amérika » bashliqining ismini toghra teleppuz qilishmu, biz üçün siyasi exlaqning muhim qismi bolup qalghan idi. Arimizdin birsi chiqip, amérikining yaman gépini qilsa, qapiqimiz sanggilap, chéhrimiz türülüp, bir qismila bolup kétettuq.

Biz shundaq chüshiniwalattuqliki, amérika pat arida ishimizgha qol sélip arilishidu; xitayni tar yerge qistap, bizning mewjutliqimizni étirap qilduridu; bizning insani qimmitimizni, milli hoquqimizni, weten igiliği'imizni qolimizgha élip bérifu. Shuning üçün amérikigha yaqmaydighan ishlar bizdin körülmesliki shert. Lékin toluq bilmeydighan nerse shu idiki: amérika bizdin némini telep qilidu; biz amérikigha oxhash oylishimiz kérekmu; arimizdin amérikigha tetür qaraydighanlar chiqip qalsa, bizning azatlıq ishimizgha né mishqa ziyini yétishi kérek; amérika bizdin mutleq ita'et qilishni telep qilamdu? Bu heqte bizde birer éniq chüshenche, köz- qarash yoq idi. Chünki bizde « amérika shunas » birmu kesip ehli yoq idi. Eger amérikigha baha bérishke toghra kelse, özimizdiki pishmaghan « siyasi qarash » ni ölchem qiliwélip, közimizge peqet amérikinila güzel körsitudighan renglik közeynekni taqap, amérika mundaq! - Deyttuq. Arimizda amérikini yaqturmaydighanlarmu, nepretlinidighanlarmu oxshashla amérikini set körsitudighan

közeynekte qaraytti we shundaq baha béretti. Bizde yétersizlik yétip ashqiche bolghandin tashqiri, yétersizlikimizni bilishtin, körüp qélishtin özimizni qachurattuq. Birliri körsitip qoyi'ushqa aghzini échip bolghiche yaki quliqimizni mehkem itiwalattuq, yaki uning aghzigha tash-tupraq tiqattuq. Shuning üchün aptapta qaqlinip yatqan kéle quyashqa telmürgendek, bizmu amérikigha telmürettuq. Amérikining shanu-shewkitige shé'ir yazduq; naxsha towliduq; maqalilar yazduq, hékaye, nesriler ijat qilduq. Siyasi könglimizni ipadileshte besliship bolalmay, öz- ara tillishipmu kettuq hetta. Yuqiriqi mushunchiwala bulumsizliqlarning sewebi: azatliqning jénimizdin ötüp ketkini we yétersizlikimiz idi. Chünki bizdek azatliq üchün küresh qiliwatqan héchqandaq bir millette, bizning yétersizlikimizning aldigha ötüp kételeydighan, yene birsi bugünkü dunyada yoq.

Jaylardiki teshkilatlirimiz, tarmaq rehber, re'islirimiz siyasiliktin xéle yiraq lékin 《uyghurche körünüsh》 te weten-milletning musteqilliqi üchün ketmen chépiwatqandek mujmel bir weziyet omumliship kétiwatatti. (2008- Yili apirl) amérikidin xanim - chong re'isimiz, bir qanche kishiler bilen kchikrek gurup bolup yawrupa sepirini bashlidi. Bu seperning bek muhimliqi tekitlinish bilen birge, bizge bildürülgen melumatta : « hazirche sherqi türkistanning musteqilliqini telep qilimiz! Wetinimizdin xitaylarning chiqip kétishini telep qilimiz! Bizge musteqilliq kérek! - Dégendek sho'arlarni towlimay, siliqraq, sipayilik bilen, diplomatiye qilip, gherb

döletliridin ishik échiwalsaq, shu ishiktin kiriwalghandin kényin, ikkinchi qedemde - he mana, biz yumshighan bilen xitay yumshimaydu; kördinglarmu dunya ehli, xitay bizni toluq yoqatmighuche boldi qiliwetmeydu; shunga bizge musteqilliq kérek! Bizni qoghdap qalidighan birla chare bizning xitaydin toluq ayrilip chiqip, dölet qurushimizdin ibaret birla yoldur. Uningdin bashqa héchqandaq usul, tüzüm kargha kelmeydu- deymiz- de, bizning dewarimiz heqliq bolup chiqidu » - déyildi. Déyiliwatqan sözler biz qollinishqa tégishlik bolghan taktikidek hés qilinsimu, oylinishqa mejburlnidighan teripi shu idiki: milli qurultay orun boshitip, « d u q » bolghan chaghning özide qurultayning nizamilirdiki sherqi türkistanning musteqilliqi... Üchün- dep yézilghan madda, söz, jümliler toluq chiqiriwétigilimu töt yil ötüp ketken idi. Shundaq bir diplomatiye qollinip « NED » weqpidin iqtisadi yardımni élip xejlewatqilimu bir qanche yil bolghan idi. Mushu bir qatar bolghuluqlarni oylighanda, yerlik teshkilatlarning nizamnamiliride bolup baqmighan, qurultayning qeghezliridin alliburun öchüriwétiglen, peqet uyghurlar arisida, uyghurche geplerde saqlinip qalghan «sherqi türkistanning musteqilliqini telep qilimiz!» - Dégenchilik geptinmu waz kéchip turishimiz kimlerge we bizni qutuzup qoyidighan qaysi döletke lazim bolup qalghandur?- Dégendek gichmach xiyallar bi'aram qilatti. Kishilerning : he, biz sizge ishinimiz, weten - milletke ziyanliq ish qilmaysiz- dep, körsitiwatqan ita'etmenlikliri, qandaqtur yaxshi künnинг yamini kélip, bashqa kün

chüshkende alqanchilikmu saye tashliyalmaydighanliqi éniq idi.

Bulung- puchqaqlarda chüshiniksiz gungur- mungurlarni anglimasqa sélip kétiwérish aqillarning, ish beshidikilerning aditi emes. Éhtimal héchkim közge ilmaydighan addi, körümsiz kishilerdinmu éhtiyat qilinghanmikin, aridin bir qanche ay ötüp, « musteqilliq telep qilidighan, xelqaralashturilidighan bir teshkilatning qurulishi shert» namliq yéngi, hem jiddi bir teklip otturigha chüshti. Eslide shundaq bir teshkilatning qurulishini jandin chare bilettuq. Xanimdek qorqumsiz, bedel tölichen, yoli ochuq bir rehberning dewride shundaq bir teshkilatni dunyawilashturush, bek muhim ishlardin idi. Lékin bu teklipning udul kélép manga yetküzülishi, yaki éniq éytqanda shundaq bir teshkilatning ulini sélish méning qolum bilen bashlinidighanliqi, méni mundaq ikki mesilide ara saldi qilip qoyuwatatti.

Birinchi: men shundaq bir chong ishning dawringini otturigha qoysam, deslepki qedemde (héch qollashqa érishilmisekmu) her qaysi döletlerdiki yéqin, ishenchlik, chüshinishken kishiler bu ishni qilishqa bel baghlaydighanliqida gep yoq. Lékin ularning köpinchisi keskin ademler. Ularning asta xaraktérlıq, uzungha sozulidighan siyasini muzakire qilip waqit ötküzidighan ishlar bilen xoshi yoq. Biraq siyasi tepekkurgha ige, musteqilliqni teshebbus qilidighan pikir igiliri bolsa, barghanche yumshap, putqa patidighan qattiq yerge dessimeydighan, bash aghriqi

bilen xoshi yoq, ikki gepning biride xelqara weziyetke qarash kérek- deydighan bolup kétiwatatti. Shunga bundaq bir weziyette musteqilliq teshkilati qurayli- dep, otturigha chiqish asan bolghan bilen, ishning dawamini tesewwur qilish qiyin idi.

Ikkinci: bu teklipning arqisida addi meqsetning yoshurunghan bolush éhtimalliqi. Yeni melum rehberler yükni kéchiktin aman ésen ötküziwélishni pilan qiliwatqan bolup, qarshi qirghaqqqa yetküzidighan köwrükke éhtiyajliq. Köwrük bek puxta sélinip ketse, yükni ötküziwélipla buziwétish yene kuch telep qilidighan gep. Shunga méningdek «miskin, quliqi yumshaq, boyni pükük, semimiyyitidin kishiler guman qilmaydighan bir yétim oghlaq bu qurbanliqqa layiq körülgen» bolsa, yükni qarshi qirghaqqqa yetküziwélip, bu ebga köwrükni bir tépip , éqingha chöktüriwétish shunchilik asan bolatti. Karwanlarmu dexlisiz menzilige qarap kétiwéretti.

Shundaq axiri chiqmaydighan oy- pikir bilen waqit ötkensiri bu ishningmu bir charisi tépildi . Yéngidin bir musteqilliq teshkilati qurushning ornigha, musteqilliq nizamnamisige ige« sherqi türkistan birlik» teshkilatini kéngeytip qurush tekliwini otturigha qoydum. Bu teshkilat 2007- yili 17 - may Gérmaniyening « héssen républikisi» da, uyghuristan azatlıq teshkilati bolup qurulush küni, «d u q» ning bezi kadirlirining tosqunliqigha uchrap, yuqirqidek nam bilen qurulghan bolsimu, lékin uyghuristanning musteqilliqi üchün heriket qilimiz hemde musteqilliqimiz yolda élip

bérilghan, herqandaq heriketni qanunluq- dep qaraymiz - dégen maddilar ochuq yézilip, döletning testiqidin ötküzülgен idi. Shuning bilen uyangha tartip, bu yangha tartip, aylarche dawamlashqan (manga köre rast, teklip bergenlerning könglidiki saxta) muzakirilerdin keyin, maqlul körülüp, sherqi türkistan birlikи teshkilatining bashliqliri bilen sözlishidighan boldum. gerche men bu teshkilatning qurulush yighinigha qatnashmighan bolsammu, shuningdek teshkilat ezaliq jediwélide ismem yézilmighan bolsimu, lékin teshkilat qurush pilanigha qatnashqan, hem teshkilattiki üch ademning biri bolush salahiyitim, özimizge ayan bolghachqa, teshkilatning re'is we mu'awin re'isi bilen ochuq ashkare sözleshtim. Hetta nöwettiki teshkilat qurush tekliwi toghrisidiki özemning gumanimnimu yoshurmay éyttim. Bu pikir ular üçün bekla tuyuqsız emma heqiqeten muhim bolghachqa, melum waqit etiraplıq oylishidighan we ishning yaxshi- yaman aqwetlirini közde tutup, soghaq qanlıq bilen bir qanche ay muzakire qılıdighan bolup pütüshtuq.

Biraq bu ishning waqittin burun ashkarilinip ketmeslikü üçün, qanchiki pexes bolghanche, bir yaqlardin sirtqa tepchirep kétiwatatti. « Niyti yaman bölgünchilerning siri ashkarilandi. Dunya boyiche birlikke kelgen merkizi teshkilatımız - « d u q » bar tursa, pütün xelq étirap qilghan liderimiz, milletning anisi hayat tursa, milletni bölüp, dewani parchilap, xitaygha oyun qilip bermekchi bu qara yüzler!....» Mana shundaq éghwalarmu qanat chiqirip, qitedin-qitege

uchushqa bashlidi. Shundaqtimu teyyarliqni dawamlashturushtin yaltaymiduq. Gérmaniyening ichi - sirtidin muzakirige qatnashturulghan kishilerning teklip - pikirlirini yighinchaqlap, teshkilatning qisqiche programmiliri teyyarlandi we nizamname tüzüsh komitéti quruldi. Besh kishidin terkip tapqan nizamname tüzüsh komitéti, üch ay méhnet singdürüp, teshkilatning xitapname we 31 maddiliq nizamnamilirini tüzüp chiqtı. Lékin némishqidur shu qeder ejir singdürülp, bir yilgha yéqin waqit serp qilinghan, nurghun qérindashlirimizning zéhni, pikri singdürülgén, arzu-armanliri, eqli, wijdani bedel tölengen bu teshkilatning bési yoghinap, da'irisí kéngiyip , puti yerge dessiyelmeydighandek bir wehimining sayisi egiship méngiwatatti. Rehberlarning gheyri resmi « tapshuruqliri » köpiyip, hetta « sh t sürgündiki hökümiti » ning qurghuchi re'isi exmet igemberdi istipa bérip, bu teshkilatqa kiridighanliqi, « d u q» mu bu teshkilatning qurultéyi bolup qétildighanliqi... Qatarlıq xiyali kélechekler, bir qisim dostlirimizning ümitsizlinishini keltürüp chiqardi. « Bu ishning arqisida bir oyun barmu qandaq? » - Dégendek, gumansirash küchiyip, öz - ara chüshinishmeslik, ishinishmeslik, hetta chékinishlermu yüz berdi. Emma: uyghurlargha xelqarashlaqan musteqilliq teshkilati kérek! - Dégen mewqede ching turghan bir türküm resmi wekiller, teshkilatning muzakirisini dawamlashturushni qarar qildi. Del mushu mezgillerde rehberlerdin: washingtonda échi'ilidighan qurultay yighinidin burun, musteqilliq teshkilatining qurulush yighinini chaqirmayturush- permani yetküzüldi. Her qétim bir

yéngiliq yüz berse, bir majira, öz - ara aghirnish we doq qilishlar bolup turatti hem bir parchidin tariyip, chéchilip kétishimizge sewep bolatti. Bu qétimqi perman bilen musteqilchilerning chong bir teshkilat qurush arzuliri berbat boliwatqandek, köngülsizlik höküm sürüshke bashlidi. öz ichimizdin yene bir silkinishke, tasqilishqa duch kelduq. Lékin axirghiche tirishchanlıq körsitishtin chékinmeymiz- dep, irade bildürgenler : xelqaralashqan musteqilliq teshkilati qurush - tekliwini bergen rehberler üstide oylinish, ishning arqa körünishi üstide tehlil qilish jeryanida, mundaq xulasige kélishti: birinchi mushundaq oyunni qorashturush arqliq musteqilliq iradisi küchlük bir türküm kishilerni sekritip, qiziqturup, kényin: biz héchnémini qilalmaydikenmiz; uyghurlar hazirghiche qilip kelgendifin artuq ilgirliyelmeydiken- dégendek, özlikidin ümitsizlendürüş, waz kéchip tarqilip kétidighan weziyetke yetküzüş. Ikkinci: melum rehberler ichki riqabette « méning munchilik kuchum bar, diqqet qilmisang yiltizing bilen qomurlupop kétisen! »- Dégendek, birlirige tehdit sélish üchün qollanghan kozur, oynighan saxta bir oyun bolishi mumkin. Meyli ular qandaq bir gherez bilen bu oyunni oynighan bolsun, bizmu öz oyunimizni dawamlashturishimiz kérek. Emma sirtqa nisbeten sadaqetmenlik bilen emes belki sezgürlük bilen, sirtning moqamigha dessesh bilen emes, öz odarimizni pedilep, özimizning moqamigha desseymiz. Shuning üchün pilanni mukemmel tüzüp, washingtonda qurultay yighini échilip, tawuzi yérilghiche tashqi körünüşte sükütte, ichki weziyette

teshkilat qurush teyyarliqini qilimiz- dégendek nuqtigha merkezleshti. Pilan töwendikidek üch nuqtigha yighinchaqlandi: pilan « a »: washingtonda « d u q » yighini échilip bolghandin kényinmu, xelqaralashqan musteqilliq teshkilati qurush ishini dawamlashturushqa tosqunluq qilinmisa, teshkilatni kéngeytip qurush ishi eslidiki usul bilen emelge ashurilidu. Pilan « b »: eger qurultay yighini échilip bolghandin kényin, emdi bu ishqa éhtiyajimiz yoq, bizge aghzimizda déginimizdek aptonomiye, öz teqdirini özi belgilesh hoquqi kérek!- Dep, yolimizni tosushqa urunsa, teshkilatni kéngeytip qurush emes, belki her qaysi döletlerdiki musteqilliq idiyisige ige uyghurlarni, yekke halda ezaliqqa qobul qilip, musteqilchilerni teshkili intizamgha kirgüzungüp, jaylarda musteqilchilerni yéteklesh. Pilan « s » : eger aptonomiyechi rehberler pilan « b » ghimu ochuq qarshi tursa, pilan « s » boyiche mewjut sherqi türkistan birlik teshkilatining namini, eslidiki uyghuristan azatlıq teshkilatigha özgertip, aptonomiyechi rehberlerdin perqliq nam bilen otturigha chiqip, bayriqimiz roshen halda ayrim yol tutimiz. Teshkili xizmet süpitide musteqilliq idiyisini terghip qilidighan teshwiqat ishlirini qanat yaydurimiz.

Pilanni tüzüp, qatlap yanchuqqa sélip qoyup, washingtonda échilghan « d u q » yighinigha, qurulmaqchi xelqaralashqan musteqilliq teshkilatimizning re'is kandidatini wekil süpitide qatnashturduq. Qurultay yighini tüge- tügimestin shunchilik aldirash halda, kandidat re'is télémophon arqliq, bizni oynatqan

aptonomiyechi rehberlerning buyriqini yetküzdi: « héliqi teshkilatni emdi qurmaydikenmiz. Kuchni parchilimay, hemmimiz« d u q » ning ichige kirip wezipe élip, dewani birlikte élip baridikenmiz. Xosh men qaytip bargiche kütüp turunglar....» bu xewerdin kéyin yene bir qétim silkinip , tasqilip kettuq. Uyghur dégen shundaq bolamdighandur? Déyishtinmu tilimiz köymidi, déduq qorsaq köpkende. Chünki bizni usulgha dessetkenler téxi öz meqsetlirige toluq yetmigen idi. Bizning tériqtek chéchilip kétishimiz ularning nishani idi. Ularning kütkinidek bolduq. Pilanni qaltisi tüzüp yanchuqqa sélip qoyghan bilen ish mangmaydu. Pilanni shunchilik puxta tüzüp qoyup, emeliyetke duch kelgende, kalla pilandikidek ishlimise, yaki tersaliq qilip, özliri tüzgen pilanni buzup tashlisa, uyghurdek ishi qamlashmaydighan gepken. Eslide pilan « b » ni ishqqa sélish pursiti qolimizda idi. Emma atalmish musteqilchilerning taqiti taq bolup, bundaq yoshurun awarichiliqtin yiraq turushni talliwélishti. Shundaq bolsimu, süzülüp qalghan bir qanche aghiniler pilan « s » ni emelge ashurup, qolimizda bar bolghan sherqi türkistan birlik i teshkilatini deslepki« uyghuristan azatlıq teshkilati » namigha özgerttuq. Aptonomiyechiler bilenmu qarshilashmay, musteqilliq idiyisini terghip qilish we herxil nam, herxil éqimgha mensup teshkilatlar bilen munasiwet ornitishqa tirishtuq. Bizni ret qilghanlar bilen zidiyetleshmiduq. Chüshenmigenlerge layiqida izahat béríp, nisbi munasiwetni saqlashqa tirishtuq. Emma étirap qilmisaq bolmaydighan bir xataliqimiz shu boldiki, teshwiqatimizning bir qismida

musteqilliq idiyisini terghip qilghinimizdekla, yene gholluq teshwiqatlirimizda « d u q » ni we uning özimiz yaxshi körgen bir qisim rehberlirini himaye qilishtin bash tartmiduq. Shu sveptinmikin, heqiqi musteqilchiler bizge yéqinlishalmidi. Aptonomiyechiler öz ichide chong ikki terepke ayrılıp, majiralishatti. Ularning bezisini xelqimiz yaxshi körgendekla bizmu himaye qilattuq. Chünki ular xelqara sorunlarda xitayning üstidin shikayet qilip, millitimizning derdini anglitish pursitige ige bolghachqa, gerche aptonomiyechi bolghan halettimu, yolini tosmasliq milli menpe'etimizning bir parchisi - dep qarayttuq. Shuning üçhün ularni chetke qéqiwatqan yene bir türküm aqnanchi aptonomiyechilerge qarshi, ochuq ashkare teshwiqat élip barduq. Bu qilmishlirimiz biznimu aptonomiyechi sheklide körsitishke yéterlik delil bolup ipadiliniptu. Bizning uzun yil dawamlashturghan xataliqimizning yene biri bolsa, aptonomiyechilerning oyunlirini bayqiyalmighanlıqımız boldi. Yeni ular körünüşte, sehnide ikki terep bolup, yaqa siqishqan bolup, perde arqisida rétsipni birge teyyarlaydiken. Rolni shunchilik maharet bilen alghanki, hollywo'odning dangliq artistlirimu chénip qalatti. Oxshash oyun, oxshash rolchi, oxshash sehne. Lékin biz koldurlinip, hangwéqip, waqittin mehrum qiliniptuq. On nechche yil az gep emes. Waqittin ziyan tarttuq. Ishenchidin yiraqta qalduq. Bashqilarghimu gumansirashta mu'amile qilidighan bolup qaptuq.

Xulase qilip éytqanda, öz qolimiz bilen shekillendürülüp, « xaraktérsiz » körsitiwétilgen mewquerimiz ar qiliq, heqiqi xelqaralashqan musteqilliq teshkilati qurushni yeng ichige yoshurush imkaniyitige ige bolghan ashu rehberler, shu netijiliri bilen némige érishkendur? Ular qaysi xojayinning buyriqini ada qilghandur? - Dégen so'al jawapsiz qalmaqta.

Sekkizinchi bap

Uyghurlarning

« Öz teqdirini özi belgilesh bayannamisi»

« Otni paxtida, bigizni xaltida saqlighili bolmas »

Cheteldiki muhajir uyghurlar, yaki uyghur teshkilatlari wetendiki xelqimizning iradisige, arzu- armanlirigha, telep- isteklirige wekillik qilalamdu? Uyghur- xitay mesiliside hel qilghuch söz heqqige igimu? Uyghurlar bilen xitay arisidiki ziddiyetni hel qilish charisini tépip chiqalamdu? - Bu so'allarning jawabigha ötüshtin ilgiri, uyghur - xitay munasiwetlirining jeryanigha qarap chiqishqa toghra kéléidu.

Uyghurlar bilen xitaylar arisidki milli zidiyetning qachandin bashlap, qaysi teriqide dawamliship kéliwatqanlıqini bayan qilish bu témida artuqche. Shundaq bolsimu xitaylarning uyghuristangha kirishi qandaq bashlanghanlıqini qisqiche körüp chiqsaq, uningdin kényinki weziyetlirimiz üstide toghra tesewwurgha, toghra xulasige ige bolalaymiz. Xitaylarning uyghuristan tupraqlirigha qedem bésishi, 1759. Yili manjur impériyesi wetinimizni ishghal qilghandin étibaren bashlandi. Mongghul impériyeside uyghurlar muhim wezipilerni békirip, impériyening sherqi we shimali yawrupa, shimali we ottura apriqa, ottura sherq rayonlirighiche kéngiyishide uyghurlar muhim rol oynighandek, manjur impériyesining kéngiyishide xitaylar muhim rol oynighan.

Manjurlar 1644- yili monghuliyenin ishghal qilip, xitay-mongghul birleshme hökümranlıqidiki mongghul- xitay rayonlirini, xitaylarning mongghullargha békinqip tiklep chiqqan atalmish « sulale döletliri» ni, shundaqla pütün xitay qowmini toluq ishghal qilip, hakimiyetni qoligha alghandin kényin, uyghuristanni ishghal qilish üçhün bir esir tirikishti. Bu dewr uyghuristanda se'idiye uyghur dölitlerini qed kötürüp, ronaq tépip, yene ichki urush netijisinde zwalliqqa yüzlengen, se'idiye dölitige beyet qilishtin bash tartip, isyankar halitide turiwatqan qalmaqlar bilen appaq ghoja ishan qoshunliri ittipaq tüzüp, se'idiye dölitini yiqitqan, pütün uyghuristan hududi boyiche muqimsizliq, isyan tüpeyli döletning uli boshap, her yurtta öz aldigha bir padishahliq, xanlıq

shekillinip, öz- ara urushup, maghdurdin toluq ayrilghan mezgilde 1759. Yili manjur istilachiliri uyghuristanni toluq ishghal qildi. Uyghuristan hökümranlıqi ichidin parchilinip, qanchilik ajiz halgha chüshüp qalghan bolishi bashqa bir mesile bolup, bu tupraqni manjuriye öz ishghaliyiti astigha élishi yene bir chong mesile idi. Yeni uyghurlar ichidin parchilinip, kuchidin kétiptu, u yerni derhal bésiwalayli! – Depla, esker tartip kirip bésiwalghudek, manjur impériyesiningmu on béshi yoq idi. Dunyani zilzilige salghan mongghullarni yitilep méngip, ikki esir ichide uyghurlashturiwetken bu milletning hudutlirigha aliyip qarighudek , qap yü'ekler téxi dunyagha törelmigen tursa, manjur impératori ché'enlong qaysi béshi bilen bu tupraqqa bésip kirelisun? Mushu yerde témigha munasiwiti bolmisimu, uyghurlargha qisqiche qarap chiqayli.

Sherqi shimaldin 8. Esirlerde gherpke köchken uyghurlar, elmisaqtin tartip mushu tupraqlarda makanliship, yurt qurup, xanlıq tiklep, jahan sorap shahane yashap kéliwatqan, yerlik uyghur qérindashliri bilen ich quyun, tash quyun özleshti hem téz pursette öz- ara siyasi tejribe almashturup, dölet bashqurush en- enilirini yekünlep, rayon xaraktérlıq dölet shekillendürüşke yüzlendi. Qanche onlıghan chong - kichik musteqil xanlıq we padishahliqlar yimirilip, birikip, 13. Esirciye kengsu uyghur dölibi, quju- idqut uyghur dölibi, xaqaniye uyghur dölibi qatarlıq, parallél üch chong döletni qurdi. Ikki esirge yéqin musteqil seltenet sürgen kengsu

uyghur dölibi ichki bölünüş we tashqi jehettin tibetliklerning ittipaqdash hujumida parchilinip, bir parche tupraq (genju uyghur xanlıqining bir qismi) ahalisi bilen tibetke qoshulup tügidi we qalghan qismi quju uyghur dölitining himayisige ötüp, siyasi mewjutliqini dawamlashturdi. Kengsudin qoshulghan uyghurlar bilen quju dölitining ahale sani köpiyip, yer kılımi kéngiyip küchlinish pursitige érishti. Quju uyghur dölibi sherqte kengsudin gherpte kuchargiche keng rayonghan hökümranlıq qildi. Xaqaniye uyghur dölibi sherqte kuchar bilen, shimali balqash köli bilen, gherbi hazirqi pütün ottura asiya, afghanistan, keshmir bilen, jenubi tibet hududighiche bolghan bipayan tupraqlar bilen chégralinatti. Bu dewride kuchar ikki uyghur dölibi otturisida terepsiz dölet bolup, her ikki uyghur dölitining siyasi, iqtisadi munasiwet almashturishigha imkaniyet yaritip bérish rolini oynaytti. 10. Esirning aldinqi yérimidin bashlap xaqaniye uyghur dölibi islamni qobul qildi. Quju uyghur dölitining hakimiyet qatlimi we puqrallirining bir qismi butperestliship ketken bolsimu, puqrallarning gholluq bir qismi uyghurlarning qedimqi bir xudaliq dini bolghan, asman ilahi dinigha itiqad qilatti. Ikki uyghur dölibi otturisida dini toqunushlarmu bolup turdi. Islamni döletning hakimiyet qatlimidin puqrallargiche toluq qobul qilghan, xaqaniye dölitining nopuzi ashqansiri, dölet hududimu kéngiyishke bashlidi. 10. Esirning axirighiche pütün kuchar dölibi islamni qobul qilip, xaqaniye uyghur dölitige qoshulup ketti. Terepsiz kuchar dölitining teweliki bolsa sherqte bash egim (hazirqi korla bilen qara sheherning

arisidiki tagh tizmisi) ghiche, gherbi yantaq quduq (hazirqi aqsugha yéqin qara yulghun chölliki), shimali tengri téghining ottura belwéghi (hazirqi bayinbulaq), jenupta teklimakanning ottura qismighiche bolghan keng zéminge yéyilatti. Kuchar dölitining xaqaniyege qoshulup kétishi quju- idiqut dölitige ornini toldurghusiz iqtisadi ziyan sélish bilen bir waqitta, siyasi muqimsizliq, chégra tehdidi, xaqaniye dölitili bilen élip baridighan soda munasiwet, diplomatik munasiwet qatarliq nurghun jehetlerde, aqiwitini tesewwur qilghusiz bir halaketlik weziyetni shekillendürdi. Shuning bilen ikki uyghur dölitining chégrasi biwaste tutiship turghachqa, öz- ara toqunushlar, tewelikke basturup kéríp qirghin qilishlarmu yüz béríp turidighan, düshmenlik weziyet shekillendi. Ikki uyghur dölitili arisida gahida urush, gahida tinchliq kélshimi bolup turattı. Öz- ara urushup qalghan teqdirdimu, tashqi düshmenlerge birlikte taqabil turup, dölet hudutlirini birlikte qoghdishatti. Her ikkili uyghur dölitining dini itiqadi perqliq bolsimu, din arqiliq özleshtüriliwatqan medeniyette perqler zoriyip méngiwatqan bolsimu lékin tildiki we qandiki birlik ularning qérindashliq béghini mustehkem tutup turattı. Bu qérindash ikki uyghur dölitili taza rawajnilip, küchlinip baharigha yétish dewrige kirgende, 12. Esirning deslepki charekliridin étibaren xaqaniye dölitide text warislirining hakimiyet talishish majirasi partilidi. On yillap dawamlashqan xusumet, jédel majira qan tökülüshkiche béríp yetti. 1141. Yili hakimiyette muresse qilalmay, gherbi qaraxaniye, sherqi qara xaniye din ibaret dölet ikkige bölündi. Gherbi qaraxaniye dölitili anche

uzungha barmay bir qanche teng hoquqluq xanlıq we shahlıqların parchilandi. Xanlıqlar arisida ziddiyet küchiyip qanlıq urushlar bolup turdi. Esirlep purset kütüp turghan pérsiye we erep hökümranlıri qol tiqip, istila hujumlarını qozghidi. Sherqi qara xaniye dölitimu bezide qoshun éwetip, urush qılıp turdi. Gherbi qara xaniye döliyi bölünüp chiqip, yérim esirciye öz ichidin parchilinish we sırtning hujumi netijside, berbat halgha chüshüp qaldi. Shundaq xeterlik peytte qara xitaylar(qara xitaylar- üch chong hun qebilisining biri, yaki mongghul qebilisining biri- dep, izahat bérildi. Hun qebilisi ikenlikige étnik tetqiqat ispatı küchlük) isyan kötürüp, gherbi qaraxaniye hakimiyitini yiqitti. Bu urushqa sherqi qara xaniye dölitimu qol tiqip (gherbi qaraxaniyenin munqerz halitini purset bilip idarisi astigha élish üçünmu, yaki qara xitaylargha zerbe bérrip, döletni birlikke keltürüş üçünmu, bu heqte éniq bir tehlil yoq) urushqa kirdi. Lékin sherqi qaraxaniyemu qara xitaylargha qarshi urushta yéngilip munqerz boldi. Mushundaq bir pursetning kélishini uzundin béri saqlap turghan, mongghul qebililer ittipaqining serkerdisi timuchin, orxun wadisidin gherpke yürüsh qılış permanini jakarlidi. Quju uyghur dölitining xaqani barchuq art tékin 1209. Yili etiyazda timuchinge beyetname yollap, ittipaq ornitidighanlıqını bildürdi. Chünki mongghul ittipaqı terkiwide qırghız, tatar, merkét, qalmuq qatarlıq uyghurlar bilen qérindash millet we qebililer muhim orun we nopuzgha ige bolup, ulargha qarshi urush qılış, bir tereptin öz yéghida öz goshını qorush bolsa, yene bir tereptin quju dölitige

yardemlidigidan bashqa kuchmu yoq idi. Shunga urushta meghlup, bolup xane weyran bolghandin kore, qerindash dost-dushmen bilen ittipaq ornitish taktikisini qollinish aqilanilik idi. Quju doliti yollidhan beyetnamidiki barliq ittipaqdashliq shertnamisini timuchin toluq maqul kordi hem tinchliq bilen qolha kelgen ghelbidin beshi kocke yetkendek tentene qildi. Quju dolitining bu tedbiri her ikki terep uchun paydiliq bolup, timuchinning az chiqim bilen we dushmanisz algha ilgirilesh, ittipaqdashliqni qolha kelturush bolup hesaplansa, quju doliti uchun mongghullarning ghelbisige chiqimsiz ortaq bolush, muhimi dolet xelqining amanliqini, tinch ronaq tepishini saqlap qalghanliq bolup hesaplinatti. 1211. Yili yazda xagan barchuq art tekin timuchinge salam berish we birlikte pilan tuzush niytide, qara qurumdiki timuchinning qarar gahigha bardi. Ittipaqliq we kelgusidiki muqim dostluqning ulini qurush uchun, timuchin oz qizini quju dolitining padishahi - barchuq art tekinge yatliq qildi hem uni tot oghullirigha yandash beshinchi oghli orunida, text warisi qilip teyinlidi. Timuchinning gherpke yurush qilish pilani qayta kozdin kochrulup, urushqa teyyarliq qilish birdek maqullandi. 1212. Yili etiyazda mongghul quju birleshme qoshuni, gherbi qaraxaniyeni munquerz qilghan qara xitaylargha, shiddetlik hujum bashlidi. Bir aygha yetmigen jengde qara xitaylar toluq yoqitildi we esir qilindi. Uningdin bashqa musteqil xanliqlar, shahliqlar bilen bolghan jengde gherbi qaraxaniye teweliki toluq xarabilikke aylanduruldi. Qelich, oq yay tutqidek saq erkishi qalmidi. Yerim yilgha yeqin dawam qilghan urushning

aqiwétidin hezer qilghan sherqi qaraxaniye döliti, timuchin bilen ittipaq tüzüsh shertnamisi we beyetnamisini yollidi. Qara xitay qoshunlirigha we gherbi qaraxaniye térrétoriyesidiki musteqil xanliqlargha qarshi urushta éghir chiqimgha uchrighan timuchinge, sherqi qaraxaniye dölitining beyetnamisi yéngi ümit, yéngi jasaret, ishench béghishlidi. Beyetnamide otturigha qoyulghan herqandaq shertlerni istisnasiz qobul qilghan timuchin, chong qurultay yighini chaqirdi.

Qurultayda yéngi qanunlar maqullandı. Timuchin « chinggizzan»- dégen ali mertibige, yeni xanlarning xaqani bolup saylandı. Barlıq uyghur xaqanlıri xan, padishah bolup burunqi mensepliridin bir baldaq tö'en orungha saylandı we öz tupraqlırını idare qılış bilen birge, mongghul impériyesining terkiwide, ortaq hökümranlar bolup teyinlendi. Mushu nöwetlik qurultayda uyghur xan- padishahlar mongghul impériyeside, siyasi meslehetçiler heyitini teshkil qilghandin bashqa, soda - iqtisad bashqurush, hüner- senet, ma'arip, diplomatiye, térimchiliq ...qatarlıq wazaretlergimu teyinlendi. Chinggizzan we uning uruq, aymaq- qebilisi herbi we tashqi siyaset ishlirini békirishke mesul boldı. Impériyening nami moghul xaqanlıqi- dep atilish, jaylardiki shahliqlarni moghulistan, moghullar- dep, atash békitildi. Shuning bilen 370 yil höküm sürgen quju idiqut uyghur döliti, kengsu uyghur döliti we xaqaniye uyghur döliti biraqla tarixqa aylandi. 1212. Yilidin bashlap, sultan se'idxanning islahat

dewri (1514. Yili) giche bolghan ariliqta üchyüz yil, kengsudin keshmirgiche, balqashtin altun taghqiche bolghan alte ming perse (alte milyon kuwadrat kilométir) zémindiki uyghur xaqanliqi moghulistan we chaghatay xanliqi- dep ataldi.(u dewridiki moghulistanliq bolush, étnik uqum bolmastin belki siyasi nam bolup, xuddi bugünkü yawrupaliq bolghandek, amérikiliq we natogha eza bolghandek chüshenchini bildüretti)

Qurultay yighinidin kéyin , qarar boyiche yat el, yat qebile, yat we düshmen milletlerning tupraqlirigha, birbashtin diplomatik siyasi munasiwet bashlansa, bir yaqtin herbi yürüshi bashlandi. Üch yil ichide pütün xitay sipilining ichi jenubi xitay déngizighiche petih qilindi. On yil ichide gherpte anadolo, ottura sherq, sherqi apriqa, hindistan, sherqi weshimali yawrupa mogul impériyesige beyet qildi yaki ishghal qilindi. Chinggizzan pütün impériye tupraqlirini besh oghullirigha teqsimlep, özi hayat waqtidila text talishish majirasigha xatime berdi. Sabiq quju uyghur dölit, sabiq xaqaniye dölit tupraqliri chaghataygha teqsimlendi. Chaghatay tewelikidiki mongghullar yüz yil ichide uyghurliship musliman bolup ketti. 1330. Yili chaghatayxanning newriliridin bolghan text warsi tugluq tömürxan pütün chaghatay dölitini musliman- dep élan qildi. 1514. Yili tugluq tömürxanning newriliridin, text warisi sultan se'idxan moghulistan, chaghatay éli- dégen namgha xatime béríp, se'idiye uyghur dölit namini jakarlidi we

se'idiye sulalisini qurdi. Del mushu dewride sultan se'idxanning bir newre inisi zehriddin muhammed babur qoshun teshkillep, hindistangha yürütsh qildi. Zehriddin muhammed babur déhli, lajur, agra qatarliq jaylardiki ayrim, öz aldigha musteqil moghul musliman(uyghur) padishahliqlirini yimirip 1526. Yili mogul impériyesini qurup « baburiylar sulalisi » ni tiklidi.

Öz zamaniside tughluq tömürxanning emri bilen, uyghur tili asasida shekillinishke bashlighan, ortaq til - yéziq « chaghatay tili» bu dewrige kelgende güllinip ,küchlinip pütün se'idiye tupraqlirida edebi til haligha kélish bilen birge erep, paris, kürt tillirigha boghulup, yoqilishqa bashlighan osmaniye impériyesining til boshliqini toluqlap, döletning merkizi tili haligha kelgen bolsa, baburiylar bu til asasida, hindistanda ordu tilini tüzüp chiqtı. Ordu tili shu zamandiki hindistanda dölet tili, edebi til bolup, 1800 türlük tilda sözlischidighan hindistan xelqining tilini ixchamlishigha, ordu tilining roldin örnek élip, hindi tilini mukemmelleshtürüşhige, til birlikte asasida hindi hakimiyitni merkezleshtürüşhige ul saldı. Shuningdek ikki mingdin artuq hindi qebililirining öz- aralar birikip, yimirilip küchlük hindi millitining teshkillinishige zémin hazırlidi.

Bu tarixni bir qétim yighinchaqlighanda, sherqte xitay sépiligiche , gherpte anadolghiche, shimalda balqash, jenupta seylon boghuzighiche yashap ötken, yashawatqan, seltenet qurup sheher sorighan, sheher sorawatqan, ijadkar,

zamaniwiliqni, ilgharliqni, insaniyliqni terghip qilidighan, qedem izi yetkenla yerde güzellik berpa qilidighan bir milletning barliqigha, köz yumush esla mumkin emes. Ashu milletning tirishchanliqi bilen dinlar arisida, medeniyetler arisida , qisqisi insanlar arisida inaqliq, dostluq qurulatti. U millet ushshaq qebililerni birleshtüretti. Til bilishmeydighan jédelxor qebile, uruq, aymaqlargha til ijad qilip bérip, tinchliqning yolini achatti. U milletning nami herxil dewride herxil atalsimu - hun déyilsimu, türk déyilsimu, oghuz déyilsimu, qarluq déyilsimu, selchuqylar déyilsimu, mogul déyilsimu, tupraqlirining nami bezide moghulistan, bezide chaghatay, bezide türkistan déyilsimu, u milletning rohi özgermidi. Mahiyiti özgermidi. U milletning jehwhiride, génide « uyghur»- yéziqliq bolghachqa, bu jehwherni inkar qilipmu, yatlashturupmu héchkim meqsidige yételmeytti. Lékin üchinchi qétim güllinish, tirilish, dunyagha xojayin bolush pilani bilen bayliq, tupraq we qul izdewatqan yawrupalıqlardin enggiliz, portégiz, holland, denish (daniye) qatarlıq kéngeymichi, sömürgüchi eller, 1598. Yilliridin étibaren hindistan tupraqlirini az- azdin yunup, kantolashqa bashlidi. Baburyilargha qarshi we hindilarning mewjutliqigha qarshi, xiristiyan misyonérliqining uruqini chacti. Hetta baburiylarning shah qesirigiche qoralliq hujum qozghidi. Biraq ular tupraq oghurlashtin, din oghurlashtin bashqa maddi, siyasi netijige érishelmidi. Pütün déngiz qatnishining beshtin üch qismini, asiya, apriqa quruqliqining üchtin ikki qismini, yawrupa qitesining beshtin bir qismini idare qilip,

güllendürüp, islami adaletni, tinchliqni, musulmanliq- insani exlaqni qanat yayduriwatqan- se'idiye, baburi we osmaniye qatarliq qérindash hökümranlarni yiqitmighuche, yawrupaliqlar meqsetlirige yételmeytti. Ular baburi we osmaniye térrétoiresige 150 yil xiris qilipmu, ünümlik netijige érishelmigendin kényin, mesilining yiltizini tépip chiqishqa kélishti. « Kölde su qurumighuche, küpte su tügimes» bir köl bar idi, pütün küplerni su bilen tolduridighan. Shu kölni qandaq qurutush kérek? Bir ghayiwi kuch bar idi, pütün tenlerge maghdur bérídighan. Shu kuchni qandaq yoqitish kérek? Bir roh bar idi ghaliblarga medet bériwatqan, shu rohni qandaq öltürüsh kérek?

Yawrupaliq kéngeymichiler so'allirigha jawap tépishti. Se'idiye dölibi appaq ghojining qaraniyi, xa'inliqi seweplik yiqlghan bolsimu, lékin sabiq se'idiye dölibi zamanida eslige qaytqan uyghur rohi, qed kötürush üçün tirpiniwatatti. Gerche ular parchilinip, bölünüp öz- ara urush qiliwatqan bolsimu, béríkish üçün, küchlük bir uyghur dölitini qayta qurush üçün tawliniwatatti. Enggiliz, portégz, holland we denishlar osmaniyege, baburiylarga qaratqan hujumlirini toxtitip, pilanni özgertti. Ular yéngi bir stratégiee tüzüp chiqtı. Yeni manjuriyege yardem béríp, uyghuristanni ishghal qildurush kérek! Töt döletning herbi yardimi enggiliyege toplinip, ching impériyesige yetküzüldi. Yawrupanıng zamaniwi urush qoralliri yardem bérildi. Herbi xirajiti üçün, ösümsiz besh milyon ser altun qerz bérildi. Herbi téxnika,

herbi meslehetchiler bilen teminlidi. Uyghuristanni ishghal qilalishigha toluq qana'et hasil qilghan, manjur impératori hujum bashlidi. Qaq yigirme yil urush qilip, 500 ming chirikning ölümi bedilige 1759. Yili uyghuristanni ishghal qildi.

Bu dewride ruslarmu bir az maghdurlinip qalghan bolghachqa, sabiq se'idiye tupraqlirining gherbi we shimali qismilirigha bésip kirish pursitige érishti. Rus bilen manjur impératorliqi uyghur tupraqlirini toluq ishghal qilghandin kéyin, yawrupa birleshme qoshuni (« hindistan moghul impériyesi» ge - yeni) babur sultanliqigha qarshi urush achi. Yüz yil dawamlashqan - gahida sülhi, gahida urush bilen, 1858. Yili babur sultanliqi toluq yiqitildi. Enggiliz , portégiz we hollandlar hindistanni bir pütün ishghal qildi. (Osmaniye sultanliqimu ejel sirtmiqigha yéqinliship qaldi we atmish yil kéyin yawrupa birleshme hujumida yéngilip, aran teslikte yérim musteqil haldiki türkiye jumhuriyyitige ige bolalidi .)

Enggiliz bashchiliqidiki yawrupa birleshme qoshuni, hindistanni ishghali astigha toluq élip bolghan yilliri, (uyghurlarning manjur ishghaligha qarshi kötürgen yüz yilliq inqilawi ghelbe qilip) uyghuristanda musteqil qeshqueriye uyghur dölibi, ili uyghur sultanliqidin ibaret parallél ikki musteqil uyghur dölibi qed köterdi. Qorchaq « qumul xanliqi» qumul, turpan we ürümchi qatarliq jaylargha qapsilip qaldi.

Qumul xanliqi, manjur impériyesi qurup chiqqan aptonom padishahliq bolup, manjurlar uyghuristanni ishghal qilghan deslepki mezgildila, her qaysi yurtlarga igedarchiliq qiliwatqan, se'idiye sulalisi we appaq ghoja sulalisidin kélép chiqqan xan jemetliridin, öz nopuzlirigha qarita « yerlik padishahliqlar» gha bölüp, her qaysi padishahlar « qumul xaqqani» gha boysunidighan tüzüm ornatqan idi. Shuningdek « qumul xaqqanliqi » yerlik siyasetke mesul, almaliqta tesis qilinghan (ghulja shehiride qumul xaqqanliqi bilen teng derijide, békjin xangha biwaste qarashliq) manjur herbi hökümranliqi dölet mudapi'esi we alwan, ghele paraqni toplashqa mesul idi . Yerlik xan we padishahlargha yandash manjur siyasi we herbi emeldarini teyinlep, uningdin töwen derijilik menseplerge bir neper manjur, bir neper xitay we bir neper uyghur emeldarini teyinlep, bashqurush sistémini mukemmelleshtürgen idi. « Qumul xaqqanliqi » din bashlap, yerlik xan we uningdin töwen derijilik bashqurush sistémide manjur, xitay emeldarlar herbi ishlirigha, amanliqqa we iqtisad bashqurushqa mesul bolup, uningdin bashqa barliq bashqurush uyghur« xaqqan », xan we emeldarlargha a'it idi. Yurt, yurtlarda sheher, nahiye tesis qilinip, mediris, chong meschit, qazixanilar béná qilindi. Uyghurlar musulman bolghachqa, kapir békjin xaqqanigha isyan qilidiken. Shunga musulmanlar özining dini eqidisi bilen yashisa, tinjiydu- dep, qarap uyghuristanda ehkami sherini yolgha qoydi. Meschitning imamlirigha, muderrislerge, qazi, muhti, elem ölimalargha dölet xezinisidin ayliq ma'ash belgilidi. Yéterlik meschit,

medris, xaniqa sélish üchün, béjin xanigha tapshurilidighan yilliq alwandin melum qismini ishlitishke ruxset qilindi. Bu el isyan kötermisun- dep, sabiq se'idiye xanliqi terepdarlirigha atap, turpan - tuyuq ghoja mazirigha eshabul kehf étikapxanisini saldurup: eshabul kehfni ömride ikki qétim tawap qilghan kishi hej ada qilghan bolidu- dep, petiwa élan qildurdi. Appaq ghojigha téwinidighan supi ishanlar üchün, hezretke mazar tiklep: hezretni ömride ikki qétim tawap qilghan kishi hej tawap qilghanning sawabini alidu- dep, petiwa chiqarghuzdi. Padishahning emrige boysunush wajip, qarshi isyan kötürush haram- dep, petiwa élan qilindi. U dewride bügünkidek erler saqal üchün, ayallar romal üchün shehit bolmaytti. Musulmanlar namaz, roza üchün jihat qilmaytti. Chünki ehkami sheri- islam sheri'iti yolgha qoyuliwatsa, saqal, romal, ibadet üchün héchkim bedel tölimeytti.

lékin Uyghurlar yüz yil toxtimay isyan köterdi. Inqilap qildi. Néme üchün?- chünki Allah igem bu millitni: dölet qurup musteqil yashisun! Insanlarga öz qoli bilen yaxshiliq qilsun! Insanlarni azat yashashqa yéteklisun!- Dep, shundaq roh bilen yaratqan iken. Bu millet pitretke layiq yashap, pitret üstide ölidighan millet iken. Manjur impériyesining héch némisini qobul qilmidi. Bir isyan qanlıq basturulsa, yene bir isyan qozghilatti. Yüz yil dawamlashqan urushta uyghurlar ghelibe qildi. Ishghalchi manjur impériyesi chékindi.

Manjur impériyesi tiklep bergen aptonom « xaqanlıqi » qumul, turpan, ürümchi qatarlıq jaylorghila qapsılıp qaldı. Manjur impériyesi uyghurlarnı idare qılalmayıdighanlıqını tonup yetti hem qayta basturushtın waz kecti. Manjurlar üçün achchıq elem shu boldiki, öz qoli bilen tiklep qoyghan yerlik xan, padishahlarımı bezide isyangha qétılıp kétetti we yaki isyanchılarnı qollaytti. Manjurlar bergen xanlıqtın, öz padishası yaqup begning qanlıq qılıchidin ötküzülüşini elabılıshetti. Chünki yaqupxan musteqil uyghur dölitini qayturup kéliwatattı. Shuning üçün yerlik xan, padishahlar, emeldarlar boynını yaqupxanning qanlıq qılıchığa egmekte idi.

Qeshqeriye bilen ili uyghur sultanlıqidin ibaret musteqil ikki uyghur dölitining parallél qed kötürishi, enggiliz bilen ruslarning chüshini buzdi. Ular manjur impératori bilen söhbetteshti. Biraq manjur impératori uyghuristanni qayta ishghal qılıshqa rayining yoqlını bildürdi. Uyghuristanni, uyghurlarnı ishghal qılıp, put qolını baglap turushi, enggiliz bilen ruslarning menpe'eti üçün bek muhim stratégieye idi. Shunga ular « teslimchi » manjur impératori bilen sözlishishni toxtitip, chong herbi génirallargha para berdi hem barlıq yademiň üstige alidighanlıqi toghrisida wede bérishi. Herbi génirallar impératorni urush permanı chüshürüshke qistidi hem permanı kütmey, öz aldigha derhal urush teyyarlıqını püttürüshti. Zo zungtang bashchiliqidiki génirallar qeshqeriyege hujum bashlashtın xéle burunla ruslar ili uyghur sultanlıqını ishghal qilghach turdi. Zozungtang

qumandanliqidiki manjur qoshuni qeshqueriye dölitige hujum bashlidi. 1882. Yili pütün uyghuristanni rus, manjur basmichiliri ishghal qildi. Rusiye ili uyghur sultanliqini manjur impériyesige mejburi qayturup berdi. Uning bedilige 13 milyon rubli neq pul, 4 milyon ser altun, 6 milyon ser kümüch tengge, xitay déngiz yolidin 4 kéme yoli, 160 ming kuwadrat kilométir déngiz porti telep qildi. Manjurlar ili uyghur sultanliqini qayturup alsa, bek qimmet toxtaydighanliqini hem bu yerni idare qilalmaydighanliqini bildürgende, solamchi ruslar bir qolluq idare qilip bérídighanliqini wede qildi hem pütün ili uyghur sultanliqi rayonidiki chong, kichik muhim shehererde rus konsuli turghuzdi. Isyanni del waqtida basturidighan zembirek, zamanowi qorallarni xelqning bésigha tiklep qoydi. Ruslarning bu siyasiti peqet yette su we ottura asiyadiki yéngi mustemlikisini saqlap qélishning birdin bir charisi idi. Hem ili uyghur sultanliqini özi toluq bésiwélishtin endishe qilatti. Chünki bu yerde uyghurning rohi hayat idi. Manjur impériyesi bu qétim we buningdin burun enggiliyedin alghan ösümsiz yardem qerzirini qayturup bolalmaywatqanni az dégendek, rusiyening ili uyghur sultanliqini zorlap sétishi, yene bir bala-qaza bolghan idi. Enggilizlar portégiz we hollandlar bilen birliship, manjur impériyesini qerz qayturushqa qistidi. «Toqquz qizining tolghiqi bir tutti» dégendek, manjur impériyesi her tereptin tolghaqning astida qaldi. Shuning bilen hong konggha qoshup yene ikki yüzdek kichik arallarni, yüz yilliq neq- nisi enggiliyege tutup berdi. Mako'u ariligha ottuz

kichik arallarni qoshup, qiyametkiche portégaliyege bériwetti. Manjur impériyesining xezinisi quruqdilip, shah ordisining kündilik xirajitinimu qamdiyalmighudek halgha chüshüp qalghachqa, 1911. Yili manjurlar texittin chüshüp, hakimiyetni xitaylar (xensolar) ötküziwaldi. Manjurlarning mezkur halaketlik teqdirini, ularning uyghuristanni ishghal qilghan we isyanlarni basturghan ashu 150 yili belgiligen boldi. Manjurlardin hakimiyetni ötküziwélip, jumhuriyet qurup chiqqan xitaylarning, uyghuristanni idare qilish imkaniyiti hem jüriti yoq idi. Bu dewride uyghuristanning shimali ruslarning gheyri resmi bashqurushi astida, sherqi böliki qorchaq padishah - qumul xanining idarisi astida, merkez we pütün jenubi rayon qalduq manjur, xitay we uyghur emeldarlarning xalighanche bashqurushi astida idi. Manjur impériyesi yiqilip, aridin yigirme yil kényin, xoten islam emirliği, sherqi türkistan islam jumhuriyiti hökümetliri quruldi. Bu hökümetlarning uyghuristanda musteqil dölet qurushini enggiliye bilen rusiye xalimidi. Enggiliye gomindang hökümitini qollap medet berdi. Rusiye öz qoli bilen siyasi, diplomatik oyun we qoral kuchi ishlitip, u hökümetlerni yoqatti. On yil kényin yene bir qétim sherqi türkistan jumhuriyiti hökümiti qurulghan idi. Unimu rusye, enggiliye, franskiye, amérika xalimidi we inkar qilip, xitaygha tutup berdi. Mushu yerde xitaylarning uyghuristangha kirish jeryanini eslep chiqayli.

Xitaylar « xitay- uyghur munasiwet tarixi» ni qandaq oydurup yéziwélishidin, ilmi tetqiqat orunlirini qandaq oydurma pakit bilen teminlishidin qetinez, ular uyghuristangha 1759. Yilidin étibaren, manjur ishghaliyetchilirining sayiside kirishke bashlighan. Xitaylar uyghuristanda merkizi xaqañlıq (qumul xaqañlıqı) idarisdiki herbi septe, iqtisad bashqurushta üchinchi derijilik, jaylardiki xan we padishah idariliridiki, shuningdek nahiye derijilik idarilerdiki siyasi, iqtisadi, herbi ishlarda ikkinchi derijilik mensepke olturghuzulghan idi. Uningdin bashqa xitaylarning wezipisi eskerlik, chiriklik bolup, normal puqraklıq salahiyiti yoq idi. Xitaylar manjur impériyesining buyriqi we sayiside 150 yil uyghuristanda yuqırqidek orunlarda wezipe ötesh pursitige ige bolghan. Uyghuristanda wezipe ötesh üçün teyinlinip kéléidighan, xitay emeldarlar xet oqup, yazalaydighan sawatlıq bolatti yaki katipi birge kéletti. Chünki ular qılghan xizmetliridin, özliri turghan jaylardiki uyghurlarning omumi ehwalidin yazma xatire qaldurup, bir nusxini békjin xangha doklat qilatti. Bir nusxini özidin kényin kéléidighan emeldargha qollanma süpitide tapshurattı. Mushu teriqide uyghuristanda 150 yil xizmet qılghan xitay imeldarlar, uyghurlar we uyghuristan toghrisida, bizmu bilip yétip bolalmighidek derijide, her tereplimilik, mukemmel tetqiqat netijslige, tetqiqat matéryaligha we neq pakitlargha ige bolghan idi.

Ashu tarixi sawaq we tejribilerning körsetmisi bilen, xitaylar bizni qandaq bashqurushni bilidu. Achchiqimiz kélip qalsa, qandaq pepileshni, yuwash bolup qalsaq, qandaq bozek qilishni, isyan kötersek qandaq aldashni, sülhige kélip teslim bolsaq, qandaq jazalashni, bizdin ming hesse yaxshi bilidu. Arimizdiki munapiqlardin qandaq paydilinishni, arimizgha paylaqchilarni qandaq kirgüzüshni, arimizdiki ghalchilirini qandaq yéteklep, bizni qandaq azdurushni, qandaq yoqitishni quzsarsiz, mukemmel derijide yaxshi bilidu. Lékin dunyani heyran qalduruwatqan bir ajayip ré'alliq shuki, yüz ellik yilliq tarixi tejribini ishqqa sélipmu, bizni majirasiz, tinch bashquralmay, bizdin ölgüdek qorqiwatqanlıqidur. Xitaylar qorqiwatqan nerse bizdiki küch, maghdur, yene alliqandaq bir nersilirimiz emes. Belki «uyghur» bolghanlıqımızdin qorqidu. Bizdiki uyghuriyetlik jewherdin qorqidu. Biz meyli dindar bolayli, meyli sodiger, hünerwen, déhqan bolayli, meyli ehli ölima, meyli ziyali ependi bolayli, meyli teqwadar, meyli keypi sapa, meyli oghri- qimarwaz, meyli bay, meyli gaday bolayli xitay bizdin, bizning uyghur ikenlikimizdin qorqidu. Yashlirimizdin, yashanghanlimizdin, erlirimizdin, ayallirimizdin, tughuluwatqan bowaqlirimizdin qorqidu. Shunga ewladlirimizni toluq xitaylashturiwétish üçün, minglighan tedbirlirini ishqqa salmaqta. Bizning burutsaqallirimizdin, yaghliq- romallirimizdinmu qorqidu. Hetta arimizdiki xitaygha menpe'et yetküzdighan munapiqlardin, özliri terbiylep arimizgha kirgüzüp qoyghan ghalchiliridinmu qorqidu. Lékin bizning éhtiyajimiz xitaylarning bizdin

qorqishila emes. Xitaylarning bizdin qorqup kétiwatqinigha, bizning müşhikimiz aptapqa chiqalmaydu. Bizning éhtiyajimiz xitaylarning wetinimizdin tel - tüküs chiqip kétishidur. Bizning meqsidimiz xitaysiz, musteqil uyghur dölibi qurushtur. Mushu nuqta etirapida, témidiki négezlik mesilini yighinchaqlap körüp chiqayli.

Uyghurlar élip bériwatqan dewa- teleplirining nishani, heriketlirining meqsidi xitaysiz, musteqil uyghur dölibi qurushmu? Yaki aptonomiye hoquqini élip, xitay dölitining bashqurushi astida, xitaygħha puqra bolup yashashmu?

Cheteldiki weten qutquzush herikitimizning siyasi qanitida, deslep qilip (1996. Yillirining axiridin étibaren) yashlar qurultéyining programm we teshwiqatlirida « sherqi türkistan xelqining öz teqdirini özi belgilesh hoquqi üçhün küresh qilimiz!» Dégen, diplomatik sho'ar otturigha chiqqan idi. Kéyin 2004. Yili apiril milli qurultay bilen yashlar qurultéyi birikip, « d u q » bolghanda, teshkilatning nizamnamisi, xitapnamisi we bayanatlirida « sherqi türkistan xelqining öz teqdirini özi belgilesh hoquqi üçhün küresh qilimiz!»- Dégen sho'ar tekrar yézilip, ochuq ashkare élan qilindi. (Buning shu chagħdiki bezi bir seweplirini aldinqi baplarda bir qeder chüshinishlik bayan qilghan idim.) Shuning bilen« d u q » għa qarashliq, yawrupadiki nurghunlighan uyghur jemiyetliri mezkur sho'arni destür qilip, özleshtüriwélishqan idi. Uningsizmu, u jemiyetler siyasilikini yoqitip, alliburun ismigha layiq ijtima'i éqimgha aylinip bolghan yaki

qurulishidinla siyasiliki yoq, meshrep teshkilati halida qurulghan idi. Qandaqla bolmisun özlirini « sherqi türkistan dewasining cheteldiki birdin bir, ali hoquqluq, qanunluq orgini biz! »- dep, jakarlıghan bash merkez (d u q) ning héliqi sho'ari, ular üçün bir muqeddeslik bolup qalghan idi.

Uningdin kéyin 2011. Yili 2. May washingtononda chaqırılgan « sherqi türkistan ali kengishi yighini » da, mezkur sho'ar xelqaralıq sorunda, pütün dunyagha élan qilindi. Yighingha qatnashqanlar arisida « u shunas, bu shunas, jemiyetshunas, iqtisadshunas, milletshunas, tarixshunas, xelqara munasiwetlershunas, palani xelqara uniwrstétining profféssori...» dégendek, ajayip danglıq uyghur erbaplırimizmu barken. Ular mezkur sho'arni sherhilep bérish üçün, alayten qatnashturulmighandur? Diqqet bilen anglıghan kishi elwette shundaq oylap qalidu. Chünki eslide uyghur teshkilatıha, uyghurlarning « weten dewasi» gha shundaq erbaplar bek lazimiliq. Biraq undaq erbaplar ne teshkilatta, ne bir dewa sépide yoq. Allikimlerning éhtiyaji, kimlerning buyrutmisi üçün, bezi bir sorunlarda, xuddi yerdin ünüp chiqqandendek peyda bolidu-de, deydighanni dep, quyriqini tutquzmay, iz- déreksiz yoqılıdu. Bu qétimmu del shundaq boldi. Ular « öz teqdirini özi belgileş hoquqi»ning, aptonomiyedin qanche yüz hesse yuqiri orunda, hetta musteqilliq bilen yéqinla orunda turidıghan bir uluq, muqeddes hoquq ikenlikini sherhilep, izip ichtüriwetti. Yighin zalidiki uyghurlar chawak chélip, alqish yangratti. Bu

yighindiki eng setchilikning biri (yighinni tertipligen, orunlashturghan esli xojayin) lo'u'isa gréwé xanimning nutqidiki munu mezmun idi: « uyghurlar: biz tarixta mundaq iduq- dep, xiyalgha bent bolmay, ré'alliqni qobul qilishi, özlirini kelgüsidi démocratik junggoning ichide hés qilishi we uyghunlishishi kérek.» bu sözgimu yighin zalistiki uyghurlar qizghin alqish yangritishti. Eslide itiraz bildürülishi kérek idi. Eksiche tebriklep chawak chélishti. Buningda mundaq üch türlük sewep barliqini chüshinishke bolidu: birinchi, lo'u isa gréwé xanim « NED » weqpining asiya, apriqa we ottura sherq ishlirigha mesul mu'awin re'isi bolup, 2005. Yilliridin bashlap, bizning « weten qutquzush herikitimiz » ning siyasi merkizi « d u q»ni we uning bezi bir tarmaqlirini, yilliq ma'ash bilen teminlep, bashqurup kelmekte. Yinghingha qatnashqan uyghurlarning hemmisi dégidek shulardin terkip tapidu. Shunga xojayinning sözi yighin küntertiwige uyghun bolmisimu, shük olturush, yaki chawak chélish kérek. Ikkinchi , bir türküm uyghurlar peqet xelqara sorunda özini körüşh üchünla qatnashqan. Kimning néme déyishi ular üchün beribir, qiziqmaydy. Ular sehnide özlirini körse, renglik resimlerde özlirini körsitelise, hemmige razi. Hetta shundaq bir « xelqaraliq yighin » gha qatnishiwélish üchün, yillap toplighan pullirini xirajet qilip, qite atlap uchup bérip, kütken meqsetlirige yetkenlikidin , özlirini bexitlik hés qilishidu. Üchinchi bir türküm kishiler, mexsus shundaq bir wezipe üchün qatnashqanlar bolishi mumkin . Yighinda hel qilinmaqchi bolghan mesile « uyghurlarning öz teqdirini özi

belgilesh hoquqi üchün küresh qilimiz »- dégen sho'arni qanunlashturush we xelqaralashturush bolup, yighindiki téma shuni sherhilesh üstide idi. Biraq oylimigan yerdin xojayin lo'u'isa gréwé xanim, bashqiche mezmunni qétip qoydi. Yeni « démocratik junggo ichide birlikte yashashni qobul qilish, uyghurlarning ré'alliqi, uyghurlar némisige, qaysi küchige asaslinip, öz teqdirini özi belgiligidé? » Dégendek signal berdi. Buni mundaq chüshinishke bolidu: « öz teqdirini özi belgilesh hoquqi, xitay bergen aptonomiyedin yuqiri, musteqilliqning deslepki qedimi bolidihan bolsa, uyghurlar aptonomiyeni emes, öz teqdirini özi belgilesh hoquqini telep qilmaqchi bolsa, bu hoquqni kim bérifu? Eger xitay bermeymen dése, kim élip bérifu? Uyghurlargha musteqilliqni héchkim élip bérelmiginidekla, öz teqdirini özi belgilesh hoquqinimu élip bérelmeydu. Xitay némini berse shuni alalaydu we hem shundaq ré'alliqni qobul qilishqa, özlirini köndürüshliri lazim! » Yighindiki uyghurlar bu te'eddigu chawak chélishti. Lo'u'isa xanim shundaq déyishke heqliq. Chünki yighindiki téma eslidinla mentiqsiz, siyasi asasi yoq, ré'alliqta örniki bolup baqmigan sepsete idi. Yighip éytqanda uyghurlarni koldurlitishtin bashqa nerse emes idi. Chünki « öz teqdirini özi belgilesh hoquqi» dégen gep, del aptonomiyelik hoquq normisining özidur. Birsi yunanche, birsi uyghurche gep. Xitayning atmish yilliq aptonomiyesidin dat- pendiyat dégen chéghimizda, emdilikte uning uyghurche terjimisi bizge téngilghan idi. Xelqaraliq hoquq olchemlidimu ikkisi bir gep. Xitay dölitige nisbeten éytqandimu, öz teqdirini özi belgilesh,

hazirqi aptonomiyedin artuq, perqliq nerse emes. Bu heqte xelqaraliq ré'al weziyettin örnek keltürishimiz mümkün. Mesilen: sérbiyedin ayrılip, musteqil dölet qurushni telep qilghan kosowaliqlarnı, sérbiye dölibi qanlıq basturdi. Kosowa qorallıq herikiti 1998. Yılı 28. Féwral partizanlıq shekilde bashlinip, xelqara jemiyet, b d t, yawrupa ittipaqı bu mesilige toluq arılashqiche urush bir yıl dawmlashti.. Lékin kosowaliqlar musteqilliq urushidin yanmidi. Sérbiye qanlıq basturushtın waz kechmidi. Ziddiyet tereqqi qılıp, muressege peqet yol qalmightha, sérbiye dölibi kosowaliqlarnı yer yüzidin toluq tazilap, irqini yoqitish urushi élan qıldı we 28 sa'et hawadin bombardiman qılıp, kosowanıng köpligen rayonlırıda hayatlıq tügeshke bashlıdı. Bu qırghinchiliqqa amérika desliwide arılashmaslıq pozitsiyede ching turdi. Emma yawrupa ittipaqı sérbiyege qarşı urush qararı aldi hem urushni bashlıdı. 1999. Yılı 24. Mart amérika bashchiliq pütün nato döletliri qarar maqullap, sérbiyege qarşı nato urushi qozghidi. Urush77 kün dawamliship, sérbiye küküm talqan qilinghandın kéyin, kosowa aman qaldı. 2008. Yılı 17. Féwral kosowanıng musteqilliqi üçün xelq awaz bérishke ruxset qilindi we awaz köpliki bilen, kosowa alban jumhuriyiti quruldi. Urush toxtap, xelq awaz bérishkiche bolghan toqquz yıl arılıqta, kosowanıng bixeterlikini amérika, rusiye, türkiye, gémanıye, fransıye, enggiliye qatarlıq alte döletning eskerliri qoghdidi. Siyasi, ijtimai'i we iqtisadi ishlirini b d t, yawrupa parlamenti birlikte idare qıldı. 2008. Yılı 17. Féwral xelq awazı bilen élan qilinghan, kosowa jumhuriyi'ni türkiye we

yawrupadiki bir qanche dölettin bashqa nurghun döletler étirap qilmidi hetta ret qildi. Eger kosowaliqning 2008. Yili féwralda musteqilliq üçün bélet tashlighan herikitini, uyghurche 《öz teqdirini özi belgilesh hoquqi》 déyilse, shu hoquqni qolgha keltürüşh üçün, kosowadiki urush xarabisini körüşh we xelqaraning qandaq küch chiqarghanliqini anglash yéterlikki, u hoquq qan bilen élinidu. Buni xitaymu, lo'u isa gréwé xanimmu intayin yaxshi bilidu. Yene bir misal: üch yüz yildin béri enggiliye ittipaqida tinch yashawatqan shotlandiyelikler 2014 . Yili 19. Sintebir küni, shotlandiyening musteqilliqini xelq awazigha qoydi. Lékin musteqilliq üçün awaz yétishmidi.

Enggiliye hökümiti 2016. Yili 23. Iyun yawrupa ittipaqi ezalqidin chékinish programmisini, xelq awazigha qoydi. Shotlandiye bilen shimali irlandiyening awaz köpchiliki « chékinmeslik», enggiliye bilen walésning awaz köpchiliki « chékinish » bolup, netijide chékinish köp awazgha érishop, yawrupa ittipaqidin chékindi. Shuning bilen kütülmigen selbi netije yüz bérüp, pütün enggiliye birleshmisining iqtisadi melum nisbette töwenlidi. Buni kozur qilghan shotlandiye hökümitining nöwettiki re'isi nikola strugé'on xanimning, 2017 . Yili 27. Mart, shotlandiye parlaméntida « shotlandiyening mmusteqilliqini xelq awazigha qoyush» toghruluq sunghan teklipi, awaz köpchiliki bilen maqullandı. Teklipte 2018 . Yili kech küzgiche, shotlandiyening enggiliye birleshmisidin ayrılip, musteqil, öz aldigha yawrupa

ittipaqigha eza bolidihanliqini xelq awazigha qoymaqchi. Emma enggiliye hökümitining bash wéziri térita may xanim, shotlandiye musteqilliqining xelq awazigha qoyulishini, enggiliye ret qilidu- dep, ochuq bayanat élan qildi. Urushsiz, tichn awazgha qoyushqa, aldi bilen enggiliye maqul bolishi lazim. Emma téxi éniq bir qarar chiqmidi.

Yuqiridiki ikki misaldin shuni biliwélishqa boliduki, uyghurlar « sherqi türkistanning musteqilliqini xelq awazigha qoyup, öz teqdirini özi belgilesh hoquqini qolgha keltürishi» üçün, yaki kosowagha oxshash , sherqi türkistanda xelqaraliq urush sehnisi hazırlishi kérek. Yaki sherqi türkistanning musteqilliqini, xelq awazigha qoyushtin ibaret, tallash hoquqini xitay hökümiti étirap qilishi kérek . Aldinqisigha xelqara küchler qol tiqip arilishalaydu. Kéyinkisige sirttin héchkim arilishalmaydu. Bu yekünni kosowa bilen shotlandiyening weziyiti ispatlap turmaqta.

Késip éytishqa boliduki, meyli aptonomiye hoquqi - deyli, meyli uyghurche öz teqdirini özi belgilesh hoquqi- deyli, uni bir kimler bérídighan nerse emes hem bashqilar ariliship élip béréleydighan nersimu emes. Belki melum bedel bilen qolgha kélidighan heq- hoquqning bir türidur.

Uyghurlar ikkinchi ming yil ichide üch qétim aptonomiyelik hoquq élishqa mejbur bolduq, yaki érishtuq. Birinchi qétim 1212. Yili timuchinge beyet qilip, uningha ikki chong uyghur xaqanlıqını, 5 milyon 2 yüzung kuwadrat kilométirdin artuq

tupraqni, tinchliq bilen tapshurup, uning bedilige tinch amanliqni we ichki siyasette öz teqdirini özi belgilesh, tashqi siyasette monghullar bilen ortaq bolush hoquqini alghan. Ikkinchi qétim 1759. Yili manjurlar bizni ishghal qilghanda, uzun yillap isyan kötürüp, chiriklirining kallisida munar tiklep, ölüklirini taghdek döwili'ep, bizni ishghal qilghinigha ming pushman dégüzgendifin kéyin, ichki siyasette öz teqdirimizni özimiz belgilep, tashqi siyasette, manjur impériyesige boysunidighan, aptonumiye hoquqini alduq. Üchinchi qétim 1949. Yili sherqi türkistan waqitliq hökümitini, 30 ming muntizim dölet armiyesini qoshup, communist xitay ishghaliyitige neq tapshurup béríp, uning bedilige 1956. Yili aptonomiye hoquqini alduq. Emdi chetelde xitaygha bergidek némimiz bar? Némini béríp, uning bedilige öz teqdirimizni özimiz belgilesh hoquqimizni almaqchi? Xeq pul bermise, derneklimizning jarisinimu töliyelmeydighan tursaq. Xeq pul bermise « kishilik hoquq dewasi» qilish üçün, uyaq, bu yaqlargha uchalmaydighan halda tursaq. Hetta teshkilatning nizamname, xitapnamilirige « sherqi türkistan xelqining öz teqdirini özi belgilesh hoquqi üçün küresh qilimiz »-dep yazghini, shuningdek xelqaraliq yighinimizda élan qilghini nede qaldi? Héchnéme bolmighandek untilup, sözligidekla yer tapsa, dewaning qimmitini chüshürüp, da'irisini kichiklitip: « uyghurlarning kishilik hoquqini, xitay hökümiti depsende qilmaqta »- deydighan bolushti. Rehberlerning ismige « kishilik hoquqchi palani xanim, ependim »- dep, süpetlep atishidighan boliwélishti. Xitay hökümiti yéngi dewa uslubi

bilen teminlep, dewagerlirimizni arqisigha séliwaldi. Dewagerlirimiz, xitay hökümiti ichkirige yötkep kétiwatqan qizlirimizning dewasini yillap qilghanti. Kéyin namaz dewasini, ramizan dewasini, terawi dewasini qilidighan-din dewagirige aylandurup qoydi. Emdilikte saqal dewasi, romal dewasi qilidighan, tarmaq dewager haligha keltürüp qoydi. Chünki qolimizdin musteqilliq herikiti qilish kelmisimu, aghzimizdiki musteqilliq dewasidin, undaq aldirap waz kéchip ketmigen bolsaq, belki xitaymu bundaq axmaq halgha chüshürüp qoyalmas idi. Aghzimizda bolsimu dep yüridighan, musteqilliq dewasidin wazkéchip, érishken nerse, bir qanche ademning aylıq ma'ashi boldi. Shuning bedilige mushundaq saqal, romal dewasini qilip, qaqqaydighan yerge keltürüp qoyuldi.

Gepning yighindisi shuki, uyghur dewagerliride özige ishench yoq. Dewagha ishench yoq. Qiliwatqan sözide siyasi mentiqe yoq. Telep qilghan nersiside ré'al örnek yoq. Shunga dunya ehli derdimizni bilip tursimu dewarimizni chüshenmeydu.

Toqquzinchi bap

Musteqilliq idiyisining chetke qéqilishi

« Özem tapqan balagha, nege baray dewagha»

Insanlarmu eslide tebi'etning bir parchisi bolup, haywanatlar tebi'et bilen insanlar otturisidiki ikkinchi pasildur. Insanlar insandek bolalmighan chéghida, haywanning ornigha chüshüp qalidu. Haywandekmu bolalmighan chéghida, tebi'ettiki ornigha toluq qaytqan bolidu. Haywanattin insanni ayrip turidighan birla amil barki, u insanlardiki eqil, idrak we kelgüsini tesewwur qilalaydighan, ötmüshi bilen hazırlını sélishturalaydighan, kelgüsi üçün yéngi pilan tüzüp, özi we yaki özliri üçün paydiliq weziyet yaritalaydighan qabiliyettin ibarettur.

Insanlar ashu qabiliyetning yardımide tebi'ettin toluq ayrılgan bolidu. Bizde « éshekmu puti sépilghan köwrüktin qayta ötmeydu» deydighan bir tene söz bar. Bu sözni éytishtiki meqset, bir qétim ziyangha uchrighan ishni, ikkinchi qétim eynen tekrarlap, yene bir qétim oxshash ziyan tartqan kishini tenqitleshtur. Undaq kishige bashqilar hésdashlıq bildürüp qoyishi mumkin. Emma ishench qilalmaydu hem birer ishta ortaqlıshishni xalimaydu. Chünki u, éshekchilikmu eqil ishletmigen.

Bizning beshimizdin ötken- kechken yaxshi- yaman künlirimizni, bolupmu, xitaylor bilen arimizda yüz bergen tarixi hadisilerni, siyasi hadisilerni, milli ziddiyetni, bizdin yaxshi bilidighan rusiye, enggiliye, amerika qatarlıq döletlarning neziride: « uyghurlar ötmüşhidin sawaq

almaydighan, meghlubiyet tarixini tekrarlaydighan, özlikidin aldinip, özlikidin gol bolup bérídighan bir millet » - ikenlikimiz obrazlıq shekilde körünüp turidu. Ishning eng échinishliq yéri shuki, xitayning üstidin shikayet qilip, dert töküp turup, yene xitaydin ayrılmay, birge yashiyalaymiz - dep ipade bildürüşhimizdur.

Uyghurlarning millet bolup shekillengen, yurt bina qilip, weten tutup, dölet qurup yashighandin étibaren, bashqa bir milletning mustemlikisi astida boysunup, tinjihan millet emesliki hemmige ayan. Bolupmu 1949. Yili wetinimiz xitaylarning toluq mustemlikisige ötkendin buyan, xitaylarning millitimiz üstidin ijra qiliwatqan zulumlirining özila, bu ikki millet otturisida tinchliq emelge ashmaydighanliqi, adalet ornitilmaydighanliqi, tinchliqni berba qilish üçhün we uyghurlarning rayondiki milli mewjutluqini saqlap qélish üçhün, ikki milletke teng hoquq bérish, ikki millet otturisigha adalet pasili ornitip, toluq ayrish kérekliki, gherplik siyasiyon we dölet erbaplirigha sir emes. Shuningdek musteqilliq dewasini qilishimiz, yaki kündilik heq(kishilik) hoquq dewasini qilishimiz, özimizning erkin tallash heq- hoquqlirimiz da'irisidiki ishlirimiz bolup, héch qandaq dölet we siyasi partiye, guruahlarning mejburlash yaki cheklesh asasi yoq. Wetinimizde bolsa, xitayning siyasitige qarshi héchqandaq tallash imkaniyitimizning bolmaydighanliqi özimizge ayan. Shuningdek xitayning siyasitige mejburi boysunishimiz kérek, yaki naraziliq

bildürüp jazalinish, qarshiliq körsitip ölüshimiz lazim. Yeni wetinimizde xitay ornitip qoyghan tüzümidin sirt bashqa yol yoq. Yashap turushni xalighan her bir uyghur amalsiz qobul qi'ishqa, hetta xitayning zulumluq siyasitini, qanunlirini medhiyleshke mejbur. Lékin chetelde, bolupmu erkin, démokratik gherp elliride « weten - milletning awazini dunya ehlige, démokratik ellerge anglitimiz! » Dégen sho'arni towlap, dewaning bayriqini igiz kötürüwalghan teshkilatlar, atalmish « dewaning birdin bir ali hoquqluq, qanunluq wekili biz » dewalghan merkezler, weten - milletning namidin némilerni dewatidu? Bir sorunda: xitay 56. Yili özi bergen aptonomiyeniyi yolgha qoyup bergen bolsimu, qarshiliqimiz yoqtı- dése, yene bir sorunda: biz sherqi türkistanning musteqilliqini telep qiliwatmiduq, xelqimizning öz teqdirini özi belgilesh hoquqini qolgha keltürüshi üçhün dawa qiliwatimiz- dégendek, tutruqsız geplerni tekrarlawérip, millitimizning derdini anglimaqchi bolghanlarnimu ganggiritip qoyidu. Dewagerlirimizni: « xelqimizning arzusi, milli'imizning ghayisi, xitaydin ayrılip chiqip, musteqil sherqi türkistan dölibi qurup, öz mewjutluqini saqlap qélishtin ibaret, heqliq awazini dunya ehlige anglitimiz we shuning üçhün yarden telep qilimiz » - déyishtin kim tosup qoyidu? Némishqa rast gepni déyelmeydu? - Buning jawabi mushu kitapning beshinchı babida qismen bayan qilinghan idi. U mezmunlarni qayta tekrarlimaymen. Lékin chüshinish qiyin boliwatqan mesile shuki, u yillarda « d u q » teshkilatning nizamnamisidin, xitap namisidin « sherqi türkistanning

musteqilliqi üçün küresh qilimiz» dégen maddini chiqiriwétish, gherp weqpiliridin waqitliq yarden qobul qilip, weten dewasini xelqaragha élip chiqishtin ibaret, taktikini qollinip turghan idi. Biraq kényinche dewargelerning sho'arigha aylandi. Birer yat sorunda wetenning musteqilliqini arzu qilimiz- dégen bir jümle ularning aghzidin ézip- tézip bolsimu chiqip ketmeydu. « D u q» ning orunlashturishi bilen yilda bir qétim « uyghur yashlirini démokratiye bilen terbiylesh» kursisi oyushturulup, gherplik tetqiqtachilar bir qanche kün lékisyé sözlep bérudu. Kursigha kétidighan barlıq chiqimni « NED» weqpi teminleydu. « NED » maliye jehettin « amérika memurliri maliye idarisi» ge baghliq bolup, uyghur dewagerlirige oxshash iqtisadi jehettin « NED» ning yardimige baghliq bolup qalghan, herqandaq teshkilat we shexsning ma'ashi we bashqa xirajetlirimu « amérika memurliri maliye idarisi» din wastilik hel qilinidu. Bu yerde shundaq bir so'al otturigha chüshidu: « NED » weqpidin yarden élish üçün, musteqilliq sho'arini tilgha almasliq shert bolsa, musteqilliq sho'aridin waz kechken uyghurlar, qaysi meqsetlirige yetti? Uyghurlarning derdi « musteqilliq telep qilmasliq» ni xelqaralashturushmiti? « NED » weqpidin éliwatqan pulning yardimi bilen, uyghurlar némige érishiwatidu?

Kéyinki on yildin buyan « NED » weqpidin iqtisadi yarden élip, weten dewasini tonoshturimiz- dégen meqsette, amérika uyghur birleshmisi, « d u q», « rabiye qadir fondi », « uyghur

qelemkeshliri jimiyyiti » qatarlıq tööt orun « NED » weqpige iqtisadi jehettin baghlandı. « Kapitalistik jemiyette iqtisad hemmini belgileydu » dégen hökümge izahat bérüp- insanlar jemiyitide iqtisad hemmini belgileydu- dep chüshensek, téximu toghra, emeliyetke uyghun bolghidek. «Sheytanghimu: topa yemsen? Dése- yéghi barmu- deymish» - deydighan bir gep bolidighan. Sheytanni yagh bilen gollap topini yégüzgendek, bir qanche uyghur teshkilatining aghiz- burnini besh tengge pul bilen maylap « uyghurlar kishilik hoquq, démokratiye, aptonomiye dewasi» ni qilidu- dégen halgha keltürmekchi. Ular üçün « bikargha bérnidighan pul» bolishi mumkin. Emma pulni alghanlar némilerni qildi we qiliwatidu? Ularning emiliyitige qarap baqayli! « B d t » yighin zalida, yawrupa parlaméntida, bezi döletlernening yerlik - ölkilik parlamént we türlük yighin zallirida (biz xelqara sehne dewalidighan sorunlarda) «uyghurlarning kündilik heq- hoquqliri - kishilik hoquq» toghrisida qaqshap, xitay kommunist partiyesi, uyghurlarning kündilik heqlirini depsende qiliwatidu- dep, démokratiye bilen diktatorluq otturisidiki dewa toghruluq doklat sunup, shu da'iride heq teleplirini bayan qilsa, yene bir tereptin yilda bir qétim, üç künlük siyasi yighin oyushturup, « démokratiye bilen kadir terbiylesh kursisi» namida, qiriq - ellik uyghurgha kishilik hoquq, démokratiye dewasi qilishni ögitip qoyidu. Yighinda lékisyé sözleydighan bezi gherplik erbaplarning nami: xitay ishliri tetqiqtachisi, asiya we ottura sherq tetqiqtachisi, xitay- uyghur munasiwiti tetqiqtachisi- dégendek atalsimu, lékin ular

uyghurlarning qandaq millet ikenlikini, nöwette néme telep qiliwatqanliqini, xitaylarning qandaq pozitsyede ikenlikini, uyghuristanda xitay - uyghur arisidiki milli ziddiyetning qaysi shekilde ikenlikini, peqet téléméjordin körgen, intérénéttin oqup bilgen we yaki bashqilarning aghzidin anglighan melumatlarga asaslinshtin bashqa, éniq chüshenchige ige emes. Échinishliq yéri shuki, ular bizning uyghurlirimizgha siyasettin ders bérifu. Yeni özliri toluq chüshenmigen, « ishkning yoriqidin angliwalghan» nersilirini, bizning uyghurlarga téngishqa tirishidu. Ularning sözleydighan nersilirining mezmunigha diqqet qilsa, guyaki uyghurlar musteqilliq telep qilip, xitaylargha aram bermeywatqandek, xitaylargha zulum sélip, démocratik prinsipqa xilap halda, xitaylargha zorluq qiliwatqandek, shuning üçün uyghurlarga démokratiyedir ders ötüşh zörür bolup qalghandek , bir tetür chüshenche bérifidighan, adem koldurlitishtin bashqa nerse emes. Hélimu 12 yildin béri qanche yüzlegen uyghur yashlirini, teshkilat xadimlirini zeherlep, iradisini ze'ipleshtürüp, xitayning kelgüsidiki démocratik tüzümige intilidighan, kelgüsidiки atalmish « démocratik xitay hökümranlıqi» din birer mensepke ériship, ma'ashlıq kadir bolup yashash istikide chüsh köridighan halgha keltürüp boldi.

Eslide biz éhtiyajlıq boliwatqan nerse, xelqara siyasi munasiwet, diplomatik munasiwet, xelqara iqtisadi munasiwet, shuningdek siyasi partiye tekillesh qa'ide - prinsipliri, stratégie belgileş qatarlıq sahelerde, kespi

xadimlarni yétishtürüp, bugünkü zamaniwi dunyadagha mas halda, özimizni qurup chiqip, özimizni idare qilip, musteqil siyaset belgilep, wetinimizning musteqilliqini qolgha keltüreleydighan, millitimizni azat qilip, erkin, milli irade bilen dölet bashquralaydighan, seviyege ige bolishimiz zörür idi. Biraq « NED » weqpining yétekchilikide, iqtisadi himayiside qiliniwatqan ishlar, milli iradige xilap, milli menpe'etimizge tüptin ziyanlıq bir teslimchilikni, qanunlashturush herikitidin bashqa nerse emes. Bu yerde qisqiche izahat bérídighan yene bir mesile bar. « NED » weqpi « d u q» qatarlıq uyghur teshkilatlirigha iqtisadi yardım bérishni bashlighan, deslepki chagharda, weqpining asiya ishlirigha mesul xadimi lo'u'isa gréwé xanim idi. 2010. Yillirida, uning mensipi weqpining mu'awin prézidéntliqigha östi. Uning burunqi wezipisige teywende tughulup chong bolghan, amérika puqrasi salahiyetlik bir xitay teyinlendi. Éytishlargha qarighanda u,(bu togruluq mushu kitapning 11. Babida ayrim toxtilimen. Bu yerde qisqa bir qoshumchini eskertmekchi) « rabiye qadir fondi» gha bériwatqan yardımni toxtatqanmish. Men bu gepning rast ikenlikini éniqlighandin kéyin, sewebini bilish üçhün rabiye qadir xanimdin, bashqilarни waste qilip soratquzghan idim. Xanimdin qana'etlinerlik jawap chiqmidi. Biraq bashqa yollardin kelgen gheyri resmi uchurdin ashkarilinishiche, rabiye xanim xelqara sorunlarda «kishilik hoquq, öz teqdirini özi belgilesh, démokratiye» heq- hoquqlirini telep qilimiz- dégen bilen, uyghurlar toplashqan ichki sorunlarda: uyghurlar musteqil

dölet qurimiz, chetelliklerge he- dep qoyup, öz ishimizni qiliwérizmiz- deydiken; yeni ching qelbidin kishilik hoquqchi bolmighachqa, démokratiyening pulini xelep turup, démokratiyege yat sözlerni qilghachqa, yudemni toxtatqanmish. Bu geplerning qanchiliki rast, u bashqa mesile. Biz bilishke tégishlik muhim nuqta shuki, rabiye xanimni we uning salahiyitini, nopuzini del we muhim peytte ishlitip boldi. Xejlidi. Emdi xanimsizmu qaldi - qatti, ishning dawamini « NED » weqpi özi élip méngiwéridu.

Xanimgha bérilidighan yudemning toxtitilishida, yuqiriqidin bashqa, nurghun seweplerning barliqi ayan. Lékin xanimning xelqara sorumlarda « démocratik tüzümdiki xitayning idarisi astida yashiyalaymiz» - dégendek ipadisining özi, uyghurlarning milli iradisige uyghun bolmighan, dewarimizda héchqandaq asasi yoq, birde « d u q» teshkilatining xas tallishi, yaki xanimning shexsi köz- qarishi bolup, bu ipade milletning iradisige wekillik qilalmighandin sirt, bir qanche kishining « NED » weqpisidin alidighan ma'ashi bedilige, weten dewasining siyasi salahiyitini mujmelleshtürgenlik, éniq éytqanda uyghurlarning kelgüsidi tarixini, hazirdin bashlap uyghurlarning dümbisige yazdurghanlıq bolup hésaplinidu.

Köpchilikimiz anglap baqmighan, lékin xewerdar bolushqa tégishlik bir muhim weqeni, mushu yerde eske sélip ötüşnii layiq kördüm.(sabiq xelqara sherqi türkistan - uyghuristan milli qurultéyining re'isi) enwerjan ependi, men bilen muhim

bir ish üstide sözleşmekchi ikenlikini, yénigha kéléshimni éytti. Adette jiddi bir ish bolmisa téléfon arqılıq sözlishiwérettuq. Men dem alidihan küni kelmekchi boldum we déyishken(2003. Yili 5. Sintebir) küni körüshtuq. U aldinqi yili albaniyede chaqirilghan xelqaraliq bir yighingha, qurultaydin besh kishilik bir heyet teshkillep qatnashqan chéghida, amérika tashqi ishlar ministirliki xadimliri bilen sözliship, ehwalimizni bayan qilghanliqidin xewerdar iduq. Bugün shu ishlarni qisqiche eskertkech, netijisining körülgenlikini éytti. Men bilen sözlishidighan muhim mesile, « NED » weqpidin tapshurup alghan bir angkit jediwéldiki, bezi bir mezmunlar üstide iken. Biz teshkilatning iqtisadi mesilisini waqitliq hel qilishimiz üçün « NED » weqpige iltimas qilidikenmiz. Ulardin yarden qobul qilishning bir chong sherti, qurultay nizamnamisidiki« wetenning musteqilliqi» gha a'it maddilar, söz- jümliler chiqirip tashlinishi lazim iken. Bu heqte ikkimiz uzundin- uzun muzakire qilishtuq. Pikrimiz: «qurultay da'imi komitétining jiddi yighinini chaqirip, nizamnamige özgertish kirgüzüş kérékmə», yaki « qurultayning musteqilliq meydanigha, dewaning istilige dagh chüshürmey, yandash bir teshkilat qurup, gheyri resmi yochuqtin paydilinip, iqtisadi qiyinchiliqni qamdash lazımmu» - dégen nuqtığha yighinchaqlandi. Xulaside qurultaygha yandash, ayrim bir teshkilat qurup chiqidighan bolduq. Bu mezgilde « dunya uyghur yashliri qurultéyi bilen milli qurultayni biriktürüp, bir merkez qurush» pilani üstide küresh qiliwatattuq.

Aldinqi baplarda temsili bayan qilinghinidek, 2004. Yili 10. Apiril miyonxin shehride chaqirilghan qurultaylar birleshme yighinida, ikki qurultay tarqilip, ornigha hazirqi « d u q » teshkillendi. Bash re'is erkin aliptékin ependi, enwerjan ependi mu'awin re'islerning biri bolup ish pütken boldi. Biraq « dunya uyghur yashliri qurultéyi» ning nizam we programmiliri asasida nizamname tüzülüp maqullandi. Shu asasta xitapname, bayanatlar yézilip élan qilindi. Yeni « sherqi türkistan xelqining öz teqdirini özi belgilesh hoquqi, kishilik hoquq we démocratik erkinlik, palan - pustan üçün tirishimiz....» dégendek mezmundiki madda, söz - ibariler yer aldi. (Bu togruluq kitapning beshinchı babida toxtalghan idim.) bu, peqet « NED» weqpidin iqtisad hel qilish üçünla qollanghan tedbirmu, yaki ishning tégi - tektidin piship yétilgen yérimu? - Méningche bu uzunha sozulghan, bashqa bir pilanning netijisi bolishi mumkin idi. Aridin yérim yil ötmey enwerjan ependi « d u q » diki mu'awin re'islik ornidin istipa béríp, chékinip chiqtı. Uningdin kényin yene birqanchöylen biraqla chékindi. Her birining shikayetliri oxshash: qurultay ishxanisi qızıl eskerler bilen toshup ketken. Bashkatıplıq qarmiqida, yigirmidin artuq komitét, bölüm tesis qilinip , her bir orungha bir bashlıq, ikki neper mu'awin teyinlep wezipe teqsimleptiken. (Hetta menmu muhajirlar komitétining ikkinchi mu'awin mudiri bolup teyinlinip qoyuluptikenmen.) miyonxin shehiride kadir yétishmeslik kirzis kélép chiqishqa bashlaptu hetta. Qurultayning muhim yighinigha bashlıq balilarining hemmisi qatnishiwalidiken- de, ular kimge qarshi

waqirash, kimni tillash, kimge étilish qatarliq emeli wezipilerni öteydiken. Shunga bundaq weziyyette sirtta turushni muwapiq körgenler qurultaydin sughurulup chiqqan gep.

« D u q» ning nizamnamiliride musteqilliq tilgha élinmighanliq bilenla ish hel bolup ketmidi. « NED » weqpidin kéléidighan « bikar pul» din xewer yoq. Körsitilidighan sewep xéle köp, biraq aridin ikki yil ötti. Puldin xewer yoq idi. Ayda tölinip turidighan, ishxana ijarisining yérimini alip tékin ependim öz yénidin chiqiratti. Qalghan qismini bashkatiqliq qarmiqida « wezipe öteydighan kadir balilar» ayliq « kadirliq bedili» teriqiside qerellik tapshuridighan pul bilen toluqlinatti. Qurultayning türlük shekildiki yighinlirigha kéreklik iqtisad hashar teriqiside, ammidin toplinatti. Ikki yil shundaq ümitsiz, köngülsiz ötti. Ish qilinmayla harduq yetkendek, her tereptin uhsinishlar anglinidighan bolup qaldi. Birer orungha dert tökeyluq dése, bérish- kélish üçün béletke pul yoq. Hetta téléphone, fakis heqqigimu chiqinalmay, köpünche erz- shikayetler, qaqshashlarda élxet yollap, jawabini kütüp ötüshtin bashqa bir amal yoq idi. Shapaq- shaldaq yoq yerge chiwinmu qonmaydighan gepken. « Weten dewasining qanunluq, bardin bir ali orgini» shu halda ghérip basqan zamanda, ishning bésigha rabiye qadirxanim keldi.

Xanimning ayiqi yariship, yollar échildi. « D u q» din renjip chiqip ketkenlermu, chetke qéqilip

chiqiriwétilgenlermu, set körgen, set körüngenlermu qaytip kirdi. « NED » weqpidin pul kélishke bashlidi. « Shirne bar yerge chiwin olishidu» dégendek, her xil, her rengdikilermu shirnige olashti. Bezilerni tillisimu, bezilerning meydisidin ittersimu, bir qedem néri ketmeydighan bolushti. Bu « ghelibe, nusret » tin béshi kökke taqashqan rehberler, her kelgenge qoynini kengri achi. Otturluq dashqazangha oxshash, hemmisi ariliship qaynaydighan, bir ammiwi sorungha aylandi. Yochuqlarmu teng échildi. Ghalchilar, paylaqchilar, suxenchiler, pachaq pitliri Ishqilip hemmisi udul kirip- chiqalaydighan, nesiwisini xalighanche alalaydighan zara xetmige aylandi. Yillar shundaq« teshkilat bar, teshkilsiz, rehber bar, yétekchisiz» bash bashtaqliq, tertipsizlik ichide ganggiridi. Bu milletning derdi némiti? Biz néme ishlar bilen bolup kétiwatimiz? - Dep, so'al qoyghidek sapagha ige kishiler, her doqmushta baplinip, yene chetke qéqilip turdi. Bir nersini angqirip, bashqicherek pikir- teklipte bolghanlardin mensepdarlar: ornumni tartiwalidighan boldi- dep, huduqsa, ma'ashliqlar: rizqimgha köz qizartiwigidu- dep, ensireshti. « Menseplirini, rizqilirini saqlap qélish» üçün tümen türlük hile - mikir ishlitip, etirapigha shayka tolap, milletning otida köyiwatqan, xitaygha jan - jehli bilen qarshi, heqiqi pidakar milletchilerni tezdürüp, dewa sépini janbaqtilarining üngkürige aylandurup qoyushti. « NED » weqpi ularning hayatliq rizq menbesi haligha kelgenliki üçün, buyruqni ada qilidighan, némini buyrisa, milletning namidin shuni seja keltürigidighan, qulning neqige chüshüshti.

Oylash kérekki, « NED » weqpining her türlü komitétliri bolup, bizning dewagerlirimizning gélidin boghiwalghanlar, asiya ishliri komitétidiki xitay ishliri bölimidur. Mezkur bölümning bashliqi xitay we yaki xitay pereslerdur. Ishlar shundaq tolimu astrittin, tolimu uzun yillar awal, puxta straté'egiyelik orunlashturulghan bolghachqa, musteqilliq idiyerimiz alliburun süpürüp tashlandi. Türmidin chiqqinigha emdila üch ay bolghan rabiye xanim , miyonxinda köpchilikke xitap qilip: « méni qollap, manga yarden qilalisanglar, sherqi türkistanni besh yil ichide musteqil qilip bérinen!» -

Déginige téxi ikki yil bolmayturup, « NED » ning pulining kuchi bilen « uyghurlarning kishilik hoquq pa'aliyetchisi» ge aylinip qalghan idi. Bundaq bolishida, xanimning gherplik bilen udulmu- udul sözlishelmeydighan, terjimansiz gherplikni chüshinemeydighan, gherpning uyghurgha qaritilghan pozitsyesining qandaq ikenlikini terjimansz bilmeydighan, özi rehber bolghini bilen terjimanliring aghzidin chiqqan nersige qarap : « gherp, démocratiye dégen mushu bolsakérek » - dégendek, qaymuqturulghan, yüzeki chüshenchide bolghan ajizliqi, hel qilghuch rol oynighan boldi. Chünki qara niyetler xanimning bu ajizliq nuqtisini, téximu ilgirlep süyistimal qilishti. Sirttin qarimaqqa cheteldiki barlıq uyghurlar « d u q» ning qalqini astida, rabiye xanimning yéteklishide körünge bolghachqa, « d u q » ning nizam, programm we höjjet, mewqi'e, meydanliri démocratik xitay dölitining emrige ötüshni (qisir bolup) kütüwatqan bolghachqa, « uyghurlarning meniwi anisi, uyghur millitining

lideri» rabiye xanim xelqara siyasi sorunlarda « uyghurlarning kishilik hoquqi» toghrisida sözlewatqan bolghachqa, shuningdek gherp elliride pa'aliyet qiliwatqan uyghur teshkilatlirining, munasi'etlik qanuni idarilerde enge aldurulghan «salahiyet deptiri» dimu, wetenning musteqilliqi üçün küresh qilimiz- deydighan, éniq heriket mewqi'esining yoqliqi qatarliq pakit, ispatlar yighilip, gherplikning neziride mundaq ikki nuqtini algha süridu: birinchi: « cheteldiki uyghur pa'aliyetchiliri uyghuristan xelqige wekillik qilalmaydu»; ikkinchi : « cheteldiki uyghur pa'aliyetchiliri xitaylor bilen til tépishalaydu. Uyghur mesilisi xitayning ichki ishlirigha a'it. Shunga sirttin üchinchi bir terep qol tiqip arilishish asasi yoq » . Bu gherp elliridiki uyghur teshkilatlari we pa'aliyetchilerning, chetellikke körsetken tesiridur.

Dewagerlirimizning injasi shundaq bolghan iken, ularning derdige qulaq sélishning ehmiyiti qalmidi. Belki: « uyghur-xitay mesilisi milli mesile bolmastin, xitay dölitining ichki mesilisi, shundaqla ötkünchi siyasi mesile. Xitayda siyaset özgirip , démocratik, köp partiyelik tüzüm yolgha qoyulsa, uyghurlaning derdi tügewaydu » - dégendek chüshenche omumlashti. Yene bir mesile shuki, 1997. Yilidin étibaren, weten sirtida qorallanghan, emma xitayning bortal tükige chéqilmay, afghanistan, pakistan, iraq, süriye qatarliq jihat rayonlirida tekbir éytip, « dunya kapirlirini yoqitimiz!» - Dep, on minglap bihude ölüp yürgen uyghur yashlirining, qoralliq emeliyetlirimu « uyghurlarning musteqil dölet qurush iradisi

we arzu- armanlirining yoqliqi» ni pakiti bilen teminlep bérifu.

Gepni yighinchaqlighanda, weten sirtidiki erkin muhitta wetenning musteqilliqi üçün dewa qilish, musteqilliq üçün küresh qilidighan saglam siyasi idiye turghuzush we pütün dunya ehlige uyghurlarning musteqil dölet qurush üçün küresh qiliwatqanliqini, uyghurlargha yudem qilish we qollash kéreklikini anglitishning ornigha, hemme ish tetürsige mangduruldi. Musteqilliq idiyisi chetke qéqildi. Xelqar siyasi sehne, sorunlarda aptonomiye dewasi bazargha sélindi. Bolupmu gherp ellirining neziride : « uyghurlarning musteqilliq telep qilmaydighanliqi we démocratik xitay dölitining terkiwide, öz teqdirini özliri belgilep, tinch yashash mewqi'esining barliqi» qatarliq tüp mesilining aydinglashturulishi, xitay mustemlikchilirining xelqara uyghur siyasitidiki négizlik mesile idi. Xitay, bu mesilini « NED » weqpining iqtisadi yardimi arqiliq hel qilish pursitige érishti.

Oninchi bap

Riqabet késilimu, yaki wezipilik riqabetmu?

« Süt bilen kirgen mijez jan bilen chiqidu »

Kündilik turmushta kishilerning özige te'elluq, shexsi ishliridiki türlük özgirish, qiyinchiliq, ongushsizliq, kütken netijige érishekmeslik, yéngilish, qismen meghlup bolush qatarliq selbi hadisiler, ademlerning hushyarliq éngini östüridu we sezgürleshtürüp, aldin pilan tüzüsh, qarshi tereptin kélidighan ziyankeshlikni aldin texmin qilip, taqabil turushtin ibaret yéngish qabiliyitini özlüksiz yétildüridi. Kündilik turmushtiki hadisilerdin tejirbe - sawaq alalmisa, yaki bir qétimliq yéngilish, meghlup bolushtin keyin, qayta urunup békishtin chékinse, u chaghda atalmish « teqdirge ten bérish» tin bashqa bir netijige yétemeydu. Meyli kishilik turmushta utuq qazansun, yaki kespi jehette algha ilgirisun, qolgha keltürgen netije üchün san - sanaqsız bedel tölengen bolidu. Ene shu bedel, riqabet éngining türkiside eqli, jismani we maddi jehettin xejlengen sermayining özidur.

Riqabetchilikni mutleq rewshte « ijabi tuyghu, jabi heriket we ijabi netijige érishidighan chiqish yoli» - dep, choqunup ketkidek, birdin bir usulmu emes. Riqabetning yochuqliri köp bolup, rohi késellikler- mesilen: hesetxorluq, körelmeslik qatarliq yaman illettermu köpinche hallarda riqabet éngigha, riqabet tuyghusigha hemrah boliwalidu. Bezide hesetxorluq bilen riqabetchilik ich- ichige kiriship ketken bolidu. Kimlerning hesetxorluq qiliwatqanliqi, kimlerning riqabetliwatqanliqi, köpinche waqitlarda shu kishilerning özigila melumki, sirttin bayqash mumkin bolmay qalidu. Téz axirlishidighan ish- hadisilerde qaysisining heset qilghanliqi,

qaysisining riqabetleshkenliki, netije itibari bilen aydinglishishi mumkin. Mesilen hesetxorluqtin xali pak, diyanetlik riqabetchi bir ishta yéngilse, yéngip chiqqan riqabetchisige qarshi yaman niyette bolmaydu. Süyqest pilanlimaydu. Belki yene bir qétimliq riqabet jéngi üchün yolluq tirikish, yolluq hujum qilish wastilirini ishqa salidu. Emma hesetxor yéngip chiqsa, yéngilgen riqabetchisini, qayta riqabet üchün bash kötürelmes qiliwétishning charisini izdeydu. Eger riqabette yéngilip ketse, meghlubiyitige ten bermey, reqibini yoqitish üchün waste tallimay, qolidin kélidighan rezilliklerning hemmini qilidu. Ruslada hesetxor toghruluq mundaq bir temsil barken : « hesetxor sekratqa chüshkende, qoshnisining öyige ot qoyidu» . Bu temsil arqliq hesetxorning xaraktériti shunchilik roshen, obrazliq teswirligenki, hesetxor ölüm girdawidimu, peylidin yanmay: men ölüp kétiwatsam, qoshnam némisqqa xatirjem yashishi kérek? - Dep, hetta özigimu payda, ziyini tegmeydighan rezillikni qilidighanliqidin ibaret, qebihlikini yorutup bergen. Démek, riqabet bilen hesetning perqini ayriwélish unchilik asan emes. Shunga tughulma, kespi hesetxorlar özlirining rezil adetlirini, saqaymas késellikini her yerde, her ishta « riqabet» nami bilen pedazlap körsitishke mahir kélidu. Hesetxorluqtin kélib chiqqan qizghanchuqluq késilini, riqabet késelli - dep, atap qoysimu bir az yéqimliq anglinidiken bolmisa. Chünki undaq késelge giriptar bolup qalghan bimarni: hesetxor! - Dése, méni tillidi, haqaret qildi - dep, kökemilik, ushshuqluq

qılıp, ölükini satqılı teyyar turidiken. Shunga bu bapta « riqabet késelliki» - dep, atap turayli.

Buningdin top - toghra 20 yil awal, gérmaniyede béri - yoqi 60 etirapida uyghur bolup, ulargha üch teshkilat rehberlik qılıdiken. Men ýengi kelgen bolghachqa, bu yerdiki adem qehtchilikidin xewersizhalda, özemning terepsiz ikenlikimni bildürüp, hemme kishiler bilen, éniqi hemme teshkilat bilen arilishish pozitsyeside bolup qaptimen. Özemning « eskilikim » yétishmigendek, bashqilargimu tewsiyede bolup yürgen gep. Chünki barlıq éhtiyaj we imkaniyet nuqtisidin qarighandimu, üch teshkilatni yughurup, bir teshkilat qiliwetken teqdirde, yolidin chiqip kétidighan bir nerse yoq. Chünki birsi uchur - alaqe teshwiqat ishlirini béjiridu. Qalghan ikkisining éti oluq bolghini bilen, qılıdighan dewasi (qulaq salghidek chetellikni tapalisa) « xelqimizning öz teqdirini özi belgilesh we kündilik hoquqlirini qolha keltürüshi üçhün, chetelde turup lobichiliq qilishning yolini izdewatimiz » - dégendifn artuq, öz- ara perqliq bir nersimu yoq idi. Shunga teshkilatlar birikip ketse, adem qehtchiliği yenggillep qalatti.

U teshkilatlar « sherqi türkistan yawrupa birliği» (1994. Yili qurulghan) , « sherqi türkistan uchur merkizi» (1995. Yili qurulghan), « dunya uyghur yashliri qurultéyi» (1996. Yili qurulghan) bolup, teshkilatlarning arisida ziddiyetlik bir nerse yoq. Birikip, bir teshkilat bolup ketmisimu, sherqi türkistan teshkilati ijtimai pa'aliyetke, yashlar qurultéyi siyasi

ishlarga, uchur merkizi teshwiqat ishlirigha mesul bolup, weten- milletning derdi üçün öz - ara hemkarliship heriket qilsimu, jahan tar kelmeytti. Biraq ular ya öz- ara chiqiship, otturidin bir yol tapmay, bir terepke yéqin turghanlarni yene bir terep yaman körüp - dégendetek, kishiler yürek aldi, alaq-zadilikte ötidiken. Bezi bir tonushlar: « sile yéngi keldile, buyerdiki ishlarga iren qilmisila. Her teshkilatning qolida bir kozur bar. Waqtı kelse qolidiki kozurni yaman terepke ishliteleydu. Boran- chapqungha uchirap kétila»- dep, köz yumup, «öz ishimgha puxta bolishim kérek» likini tekitleshti. Manga tepsili chüşhendürüşhliriche: sherqi türkistan yawrupa teshkilatining mu'awin emeldarining biri, sheherlik teminat idaride ishleydigan kadir bolup, panaliq tiligen uyghurlar uninggha yéqin tursa, türlük teminat, olturaq öy, qoshumche yardemlerden behrimen bolidiken. Eksiche bolghanda, hemmidin quruq qalghanni az dégendetek uyaq, buyaqlargha sürgün bolup kétish xewpimu barken. Yashlar qurultéyining qolidiki kozur, bir gérmán adukat bolup, uning yardimi bilen panaliq telepliri téz qobul bolidiken. Panaliq tiligen uyghurlar, adukatning ishxanisigha bérish üçün yashlar qurultéyini waste qilishi lazim iken. Yashlar qurultéyi bilen yéqin ötse, til bilmeslik, ish tapalmasliq (qachaq taziliq ishi elwette) qatarliq qiyinchiliqlardin endishe qilmaydiken. Eger ular bilen tetür qariship qalsa, hetta panaliq ishlirining pütünley yaman terepke méngip kétish éhtimali barken. Qolida héchqandaq kozuri yoq teshkilat uchur merkizi bolup, miyonxin shehirining ichidila ijare alghan dernek, ishxanisi barken.

Panaliq tiligen uyghur yétimchiliri öz- ara ashu dernekte uchirshidiken. Yiraqlargha sürgün bolup ketken uyghur yétimchiliri miyonxinge kelse, shu dernekte xatirjem yétip-qopush imkaniyitige ige bolidiken. Ashpez ballar dernekte uyghurche tamaq chiqirip, pulung qéni démestin, depterge yézip qoyup, yétimchilerge yaxshiliq qilalaydiken. Mushu xeyr- xahliqtin behrimen bolush üchün, héch bolmighanda uchur merkizining yénida turush eqelli adimigerchilik emesmu!

Eng yaman yéri, mezkur üch teshkilatlar arisidiki weziyet, xuddi it bilen müşüktek tetür tanasipta bolghachqa, terep tutmay bashqa amal hem yoq iken. Ularning nachar qiliqlirining biri, a'em talishidighan, adem qizghinidighan, yol talishidighan, biri yene birini boysundurushqa, özige egishishke qistaydighan exlaqsizliqken. Qolida bar bolghan imkaniyetlirini kozur qilip ishlitidiken. Ularning xalis herikiti, peqet özini qollighan, teshkilatiga eza bolghan, qarshi tereptiki teshkilatqa shapaq atqan kishining menpe'eti üchünla béghishlanghan iken.

Mezkur üch teshkilatning arisida yaxshichaq bolush üchün, «inqilapchi» namidin texskesh, chapanchi, shayka bolup ketkenlerni, her tereptin tégishlik paydilinish üchün ikki yüzlimichi, üch yüzlemchi bolup ketkenlerni körüşhmu, bir yirginishlik tuyulatti. Téxi aldinqi yilliri ottura asiyadiki shu qeder möhtirem inqilawi rehberlerning, éniq éytqanda musteqilchilerning: « hazarche dewa merkizini gheripke

yötkesh eng bixeter chare» - dep, (kitapning ikkinchi babigha qaralsun) mushu nakeslerdin kütken ümitlirini oylap : bulargha bésim qilish kérek! Weziyetni özgertishke waqtida tutush qilish lazim - dédim, bashliqlar üstidin shikayet qilghan yétimchi (inqilapchi) largha. Ularning arisida bashliqliri teyinlep qoyghan ayghaqchilarmu barken. Téximu yaxshi körünüp, qiyinchiliqlirining tézraq hel bolup kétishi üchünmu, yaki bashliqi « séning mushundaq xizmetni qilghining chong inqilap hésaplinidu!»- Dep, chüshendürüp qoyghanlıqığa sadaqet bildürüp, xalis ayghaqchiliq qilamdu, ishqilip déyishken geplerge jan kirgüzülüp, reng bérilip, birge on qétilip, bashliqlargha toshulup turidiken.

Shundaq ehwalatlarni éniq bilgendifin kéyin, bezi teshkilattiki (gepleshkili bolghidek) qizil aktiplar bilen sözleshtim. Imkaniyetning yetken yérigiche teshkilatlarni yughurup, küchni birleshtürüşh toghrisida pikir berdim. Biraq ular, teshkilatlar ara riqabetlishiwatamish. Miyonxindiki bu weziyetni toghra chüshinishimiz kérekmish. Men gérmaniyeye kéishtin bir ay awal, ghuljida qanlıq basturulghan idi yashlirimiz. Shuning qurimigan qéni, tökülüwatqan matem köz- yéshi bedilige, yashlar qurultéyi xelqqe chaqiriq qilip, 40 ming mark toplighanmish. U pulni ghuljidiki shehit a'ilisige, tutqun- mehbuslarning a'ilisige yetküzüp bérip, riqabette « birinchilik» ni qolgha keltürgidek. « Öchke jan qayghusida, qassap yagh qayghusida». Wetende xitaygha naraziliq bildürüp élip barghan, adettiki yolluq teleplernimu, cheteldiki

milli bölgünchi unsurlar, junggoni parchilash üçün qesten qutraquluq qilip, peyda qilghan bölgünchilik qilmish- dep, qalpaq keydürüp jazalawatsa. Mana ispat- dégendek, ghuljigha pul kirgüzmekchiken, riqabetchiler. Aktiplarning déyishiche i'ane chaqiriqigha awaz qoshqanlarning sani ellikkimu yetmeydiken. Yighilghan neq pul shu qeder köp. Xelq seperwerlikini qozghap, bundaq bir netijini aliptékin ependimu qolgha keltürelmesmish.

Ular qilghan bu rezillik peqet : sen qilalmaydighan ishni biz qilduq we qilalaymiz. Shunga sen döngdin peske chüshisen. Döngge biz chiqimiz- dégendek, tör talishishtin bashqa nerse emesken. Ularning bu qilmishini - « siyasi xataliq, eger qesten qilghan bolsa milletning qénigha qilinghan xiyanet! Mushu pul toplash xewirini bana qilip, wetendikilerge xitaylor yene zulum salidu» - dep, bezi birlirige doq qildim. Bu gepler qulaqtin qulaqqa anglinip, ghul- ghula qozghaptu. Ghuljiliq beziliri: uruq- tuqqanlirimizni bala- qazagha tutup bérídighan tuzaqken, pulimizni qayturup bersun- dep, bashliqlarni xapa qilghan gep. qolgha kirgen pulni qoghdap qélish üçün, kadirlardin birsi: u pulni bizmu udullam ghuljigha éwetmeyttuq. Belki uningdin nechche hesse muhim boliwatqan, weten dewasigha ishlitishni pilan qiliwatimiz- dep, rast gepni éytip qoyuptu. Shuning bilen ish majiragha aylinishqa bashlighanda, derhal ammiwi yighin chaqirip, köpchilikning rayini sinash élip bérildi. Beziler: men razi, bergen pulumni némige

ishletsenglar boliwéridu- dése, beziler: men xala tazilap, qachaq ishlep tapqan pulti, özem xejlimey, ghuljidiki shehit we tutqunlarning a'ilisige atap bergen, silerde sadaqetlik yoqken, u pulni xejleshni menmu yaxshi bilimen, qayturup béringlar- dep, dekkisini bergili turdi. « Bir obdan oyniliwatqan oyunning perdisi, oylimighan yerdin échilip kétip», yéngilgendifin kéyin, riqabetchi kadirlar, bu meghlubiyetning ornini yene bir riqabette toldurush üçün, bashqa bir jiddi heriket pilanlaptu. Yeni erkin aliptékin ependimni yiqitip, uning yéqinlirinimu tazilap, bir chong siyasi özgirishni ishqqa ashurmaqchiken . Biraq bu pilanda rol oynighan (« sherqi türkistan yawrupa birliği» teshkilatida hem wezipisi bar,) yashlarning bir kadirsini, « sherqi türkistan yawrupa birliği» teshkilatidiki wezipisidin élip tashlap, teshkilattin qoglap chiqirish üçün, imza toplash pa'aliyiti bashliniptu. Shundaq qilghanda ular, riqabetchilerge taqabil turalaydiken. Weziyet shunchilik keskin. Her bulungda besh adem bir kallek. Bir terepning shaykiliri yene bir terepning shaykilirini boghup, talaydighandek yaman elpazda. Bu shermendiler néme gheme, millitimiz qaysi künde. 5. Féwral ghulja qirghinchiliqidin kéyin, qanxor xitay hökümränliri pütün uyghurstan boyiche « 100 künlük qattiq zerbe bérsh jazasi » ni ijra qiliwatatti. Biraq munu erkin dunyada, dümbisige aq tük ünüp qalghan, nakes riqabetchiler, qozuqqa baghlap qoyghan éshektinmu artuq bichare, yétimchi uyghurlarni her terepke ayrip, öz - ara düshmenleshtürüp, kalla soqashturup oynawatqinigha qarap turghili bolmaytti.

Men yene ariliship qaldim. Bir aghinimiz « sherqi türkistan yawrupa birlikı» ning nizamnamisini bir nusxa kopiye qilip, manga yetküzüp berdi. (U xetningghu bir teshkilatning nizamnamisi- dégidek yéri yoqken. Shundaq bolsimu) teshkilattin bir ezani qoglap chiqirish üçün, kéreklik belgilime bolushi lazim - de. Uningda mundaq(mezmunda) bir madda barken: teshkilat ezalirining yérimidin köprekining imza qoyishi bilen, birer ezani teshkilattin qoglap chiqirishqa bolidu....» men bu maddining saglam emeslikini, süyqestke échip qoyulghan yochuq ikenlikini chüshendürüp, héliqi riqabetchi kadirgha qarshi toplighan imzaning, qanunsiz ikenlikini hem barlıq ezalar birlikte, nizamnamini qayta közdin kechürüşh lazimliqini é'itip, yene bir qétim yamanlıq qildim. Toplighan imza qanunsızlıq bolup, héliqi riqabetchini qoglap chiqirish emelge ashmidi. Shu arada bir qanche akitip yashlar: sizmu taza yaxshi qilip ketmidingiz. Eslide u kishi eng rezilning biriti- dep, ghodongship qaldi. Men heyran bolup: özenglarning bashliqighu- dédim. Ughu shundaq, emma bek rezil adem- déyishti hemmisi birdek. Men üçün hemmisi beribir. Bularning héchqaysini tonimaymen. Emma birliri özining rezil meqsitige yétish üçün, amalsiz, yarı-yöleksiz kishilerning ajizliqini qollansa, uninggha süküt qilishmu oxshash rezillik emesmu- dédim ulargha te'eddi qilip. Chünki imza qoymaghanlar héliqi dölet teminatidin mehrum qalidiken. Shunga amalsiz imza qoyishi kérek iken. Men gérmanniyege kelgili téxi ikki aymu bolmaghan idi. Lékin körgenlirim, anglighanlirim shunchilik köp boldiki, pütün yer

yüzidiki uyghurlarning rezillikini yighip kelsimu, bu yerde shunchilik qisqa waqitta körgenlirimge yamaq bolalmighudek hés qilghan idim. Manga hésdashliq qilghanlarning endishisi ré'aliqqa aylandi. 1997. Yili 8. May, miyonxin shehiridin sürgün qilindim. Gérmaniye bilen awstiriye chégrasidiki alpén tagh rayonigha yollanghankenmn. Yérim yoldiki ötengde, ikki hepte toxtash jeryanida, kichik, qedimi bir sheher ichidiki, türk teshkilati ige bolup, sheher ichide élip qaldi. (2000. Yili 22. Awghust sürgündin chiqip, miyonxinge qaytip kelgiche, shu sheherde turdum)

Yuqiridiki bir talay qoshumchilarni bayan qilishimdiki meqset, hergizmu özem bilen bashqilar arisida bolup ötken ishlarni eslitish emes. Belki özem udul körgen - bilgen, guwahchi bolghan hadisilerni ispat teriqiside körsitish arqiliq, riqabetchilerning mahiyetlirini chüshinishke, künimizge qeder dawamliship kéliwatqan menggülüq riqabetning, zadi qandaq arqa körünüshke ige ikenlikini, aydinglashturiwélishqa yardimi bolar- démekchi boldum. Eger yuqiridiki qoshumche bayanlardin azraq bolsimu bir nersini angqiriwalghan bolsaq, témidə otturigha chiqidighan nuqtiliq mesilini chüshinishte gep yoq.

Millitimizge, xitay mustemlikichiliri ten jazasi, eqil, wijdan, itiqad, roh jazasi, iqtisadi we hayatlıq jazasi yürgüzmisimu, héchqandaq zulum salmisimu, xitaydin ibaret, bir néjis basmichining hökümranlıq qiliwatqanlıqining özila, qarshi küresh qilishimizgha, hörlük, musteqilliq üçhün jan pidaliq

bilen qayturma hujum qilishimizgha, qolimizdin kelse ularni öltürishimizge hem shu yolda ölüshimizge yéterlik sewaptur. Adem sanimiz düshmenningkidin yüz hesse az bolghachqa, maddi kuchimiz düshmenningkidin milyon hesse az bolghachqa, düshmenge qarshi küreshte az ölüp, köp öltürishimiz, az chiqim bilen ghayet köp ghelibini, utuqni qolha keltürishimiz muhim shertning biridur. Shuning üçün wetende élip baridighan inqilawi küresh, heriketlirimiz teshkillik, mukemmel tüzülgən pilan, uzunni közligən stratégiye bilen yéteklinishi kérek. Wetenning ichide undaq bir purset bolmighachqa, teshkilat we inqilawi merkezni chetelde qurup chiqip, weten ichidiki heriketni tertipke sélish, toghra yönülüshke yéteklesh lazim. Uningdin bashqa eng muhim, kam bolsa bolmaydighan yene bir nerse, musteqilliq herikitimizni qollap, eskeri, maddi jehettin yardım béréleydighan chetel küchlirini qolha keltürüsh kérek.

Shundaq paydiliq weziyetke yétish üçün, aldi bilen dunya ehli uyghurlarni tonishi, uyghurlarning derdini bilishi, uyghurxitay arisidiki milli ziddiyetni chüshinishi we uyghurlarning musteqilliq üçün yashap, musteqilliq üçün ölidighan millet ikenlikige qana'et hasil qilishi lazim. Shuning üçün pütün dunya étirap qilidighan we déplomatik munasiwetlerni békirip, uyghur mesilisini xelqaralashturushning yolini achidighan bir merkizi teshkilat otturigha chiqishi kérek. Bu heqte almuta we bishkektiki « u a t » rehberliri bilen köp qétim pikirleshtuq. Gérmaniyediki riqabetchilerning ehwalini, bu yerde undaq bir

teshkili merkezni qurup chiqishning zadila imkani yoqliqini tekrar chüshendürdüm. Hetta özemning sürgünde turiwatqanliqimni, belgilengen sürgün rayonidin chiqishning qanunsizliq bolidighanliqinimu izhar qildim. Biraq, péshqedem musteqilchi rehberler méning chüshendürüşlirimni qobul qilghan bolsimu, yene izdinishimni tekitlidi. Ularning, enwerjan ependige qiziqish harariti yuqiri idi. Shunga waqitni arqigha sozmay, pat arida uning bilen tonushup, söhbetliship békishimni telep qilishti. Ularning gérmanniye terepke bu qeder qiziqip kétishidiki yene bir sewep, shu mezgillerde ottura asiya we almuta, yarketlerde ikki gurup uyghurlar qoralliq teshkillinip, birliri wetenni azat qilimiz- dep, birliri islam achimiz-dep, öz - ara jédel, majira qilishiwatqan, düshmen kim, dost kim? Qaysi gurup kimning ketminini chapidu? Ularning siyasi merkizi, qumandanliq shitabi nede? Arqa sep yarden nedin kélidu?... Nurghunlighan so'allar jawapsiz, her terep qarangghuluq höküm sürüwatqan bolup, péshqedem rehberlerning neziride, teqdirimizning, chetellerdimu yaman künge qarap kétiwatqanliqi éniq idi. Mushu yaman aqiwtlernening bashlinishigha, her gurupning öz beshimchiliq qlishigha purset boliwatqan nerse, peqet barliq uyghurlarni öz qoynigha alalaydighan, éqimlargha jawap bérip, öz künlüki astigha topliyalaydighan, bir küchlük merkizi teshkilatning bolmaghanliqidek bir boshluq idi. Shuning üchün ular texir qilalmaywatatti. Ular mendin kütüwatqan « chong ish», méning aldin ala xulaseinde netjisiz, yaki ehmiyetsiz ish hésaplanghandin sirt, béisirishim

üchün, gérmaniyening sürgün qanunigha xilapliq qilghinimdin bashqa, birer bedel telep qilinmaytti. Uningsizmu qanunilha toluq boysunup ketken birsi emes idim. Shundaq qilip enwerjan ependi bilen tonushushni, söhbetalishishni ehmiyetsiz bir ish- dep qarisamu, péshqedem rehberlerning mendin kütken arzuliri üchünla, 98. Yili 12. Iyun miyonxin shehirige keldim. aldi bilen uni yaxshi tonuydighan, bir qanche balilar bilen parangliship, uni sirttin bir az toniwalghandin kéyin, özi bilen ikki qétim qisqila ehwallashtim. Temkin, uqumushluq, prinsipliq, ré'alist, bir qanche tilni mukemmel bilidighan, gherpke mayil, gherp siyasitige qiziqidighan hem tirishchan kishiken. Biraq u, erkin aliptékin ependining muxlisi bolup, hörmiti yuqiri iken. Gherp dunyasida uningsiz sherqi türkistan dewasi yaxshi yürüshmeydu - dep, ishench qilidiken. Enwerjan ependi toghrisida anglighan, bilgen ehwalni « u a t » ning re'isi sabit uyghuri ependige eynen yetküzüp qoydum.

Shu yilning axiri istanbulda , muhammed riza pashaning bashchiliqida rehberler yighini chaqirilip, « sherqi türkistan milli merkizi» quruldi. Bu merkez ayrim bir teshkilat sheklide emes, eksiche xelqaraliq bir nopuzluq merkizi teshkilatni qurup chiqidighan, teyyarliq komitétining xizmitini béisirish üchün qurulghan idi. Shu yighindin kéyin her qaysi elli diki péshqedem zatlar, bolupmu almuta we ottura asiyadiki musteqilchi péshqedemler, her tereptin enwerjan ependi bilen munasiwet qilip, uninggha medet bérip, kütüliwatqan merkizi teshkilatning qurulishigha, gérmaniyede purset yaritishqa

tewsiye qilishti. Bu mezgilde türkiye hökümiti « sherqi türkistan mesilisi seweplik» xitayning diplomatik bésimigha uchirghanliqtin, (chünki ottura asiyada qoralliq teshkillengen, bir qisim uyghur guruplirining arqisida, türkiyediki bezi bir nopuzluq uyghurlar bolghanliqi seweplik, xitay shuni bana qilip, türkiyeye zorluq qilghanmish. Shunga) türkiyede uyghur teshkilatlari éghir cheklime, quruma noqtigha élinmaqta idi. Xewplik boluwatqini shuki, 92. Yili istanbulda chaqirilghan tunja nöwetlik qurultay, resmi enge aldurulghan bolup, gerche pa'aliyet qilmighan bolsimu, tarqilip ketmigen bolghachqa, shuningdek qurultayda muhim orun tutqan bezi shexsler, héliqi qoralliq herikette muhim rol oynawatqanliqi bir bana bolup, uyghurlarni cheklesh üçün yéterlik sewep idi. (Eslide mezkur atalmish« qoralliq heriket» türkiye, rusiye we xitay birleshme istixbaratliri qorashturghan, xa'in bir pilan bolup, sherqi türkistanlıq exmeqler bihude bedel töligen, qurban qiliwétilgen, paji'elik oyun idi. Bu ishning xetirini ottura asiya tereptiki péshqedemlimiz tonup yetkenliridek, muhammed riza pasha ependimu bilmeydighan yerde emes idi.) shunga muhammed riza pashamu, sherqi türkistan milli qurulteyige munasiwetlik, türkiyede nopuzlanghan dewani, waqtida qanuni jehettin gémaniyedek, bixeter jaygha yötkep kétish terepdari bolghachqa, enwerjan ependige tewsiyede boliwatqanliqi melum. Ishlar mushundaq aylinip kélip, 99. Yili apirildin étibaren, miyonxin shehiride, enwerjan ependini chörídep, bir halqa shekillendürduq. Sirttin péshqedem zatlar medet berse, halqining ichidin (sanimiz on

kishdin ashmaydighan, bir türküm wijdan igiliri) enwerjan ependige yar- yolekte bolduq. Her xil tosqunluq, köngülsizliklerge taqabil turup, 1999. Yili 11. Öktebir miyonxin shehiride xelqara yighin chaqirip, 92. Yili dékabir istanbulda qurulghan tunja qurultayni, miyonxinge qanuni yötkep ekelduq. Qurultayning ismi «xelqara sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultéyi» dep ataldi. Biraq erkin aliptékin ependi (tötinchı bapta déyilginidek) yighingha qatnishalmidi hem wezipimu almidi. Uni bana qilip, yashlar qurultéyi «milli birlık sep» - déyilgen bu qurultaygha qétilmidi. Héchbiri wezipimu almidi. Enwerjan ependi qurultayning re'isi bolup saylandi. « Sherqi türkistan uchur merkizi» qurultayning terkiwige kirgen bolsimu, yérim yilgha barmay chékinip chiqtı. Bu qurultaymu xuddi 92. Yılıdiki qurultaygha oxshash teqdirge duch kélép qalidighanning xewpi körülmekte idi . « Qurultayning nizamnamisidiki musteqilliq dégen maddilar seweplik, qanun orunliri testiqlimaptu; uzun qalmay chekleydiken; hazirghiche qurultay namidin qilghan ishlar qanunsız hésaplinip, jawapkarlıqqa tartılıdiken...» dégendek, tügimes éghwalar yashlar qurultéyi merkezlik riqabetchilerdin tarqilip, qulaqni gas qilmaqta idi. Qurultayning gérmaniyegе yötkep kelinishide singdürgen qan- teri téxi qurimighanlardın bir qanchımız pikirliship, enwerjan ependige wekil kirgüzduq. Rast gepni déyishi lazim. « Mensep, ataq kérekmu, yaki millitimizge lazımlıq boliwatqan birlük sepni emelge ashuramdu?» Uning jawabi: hazirche yashlar qurultéyi, milli qurultayning « yashlar komitéti » bolup qétilsun. Yashlardın

bir wekil milli qurultayning bash katipi, yaki mu'awin re'isi bolup wezipe alsun. Aldimizdiki saylamghiche (2001. Yili 11. Ayghiche) birlikte xizmet qilip, xelqimizge ümit béghishlayli. Hem yashlardin köprek kadir yétishtüreyli. Kéynki saylamda men pexri orungha ötüp, wezipidin chékinimen we tashqi diplomatik xizmetlerde, terjime xizmetliride yardemlishey...dégendin ibaret idi. Bu jawapni yashlar qurultéyining muhim rehbiridin birsige özem yetküzdüm. Hetta yalwerdim. Milli qurultayning kélerki saylimida, enwerjan özini re'is kandidati körsetmeydighanliqigha, yazma ispat élip béréleydighanliqimizni, hetta barliq yashlar topliship kuch körsitip, enwerjan ependini chékindürigidighanliqimizni éyttim. Kéreklik hemme wastini qollinip ataq, mensepning hemmisini élip bérishke topliship wede béréyliki, yashlar qurultéyi mushu pursette milli qurultayning terkiwige qétilip, enwerjan ependi éytqandek, gérmaniyede birlikni emelge ashurayli- dédim. (Mushu birlik sepni ishqa ashurushqa töhpimiz bolup qalsa ejep emes- dégen meqsette, hetta birqanchimiz, bir birlep yashlar qurultéyi ijra'iye komitétigha eza bolup kirgen iduq.) u rehber chaqchaqqqa aylandurup, ötküziwetti. Kéyin enwerjan ependi wekilimizdin jawabini soraptu. Men yene héliqi yashlarning kadiri bilen sözleshtim. Lékin u: birinchi milli qurultayni döletning munasiwetlik qanuni orunliri testiqlimaydiken, shunga uninggha qétilip, birlikte jazalinishni xalimaymiz; ikkinchi erkin ependimning rehberlikide téximu chong, parlaméntqa, yaki sürgünde hökümetke oxshash bir teshkilatni qurush pilanimiz bar;

üchinchi enwerjanni körsek ré'aksiye qilidighan bolup qaldi. Shunga bundaq teklipni bunngdin kéyin anglimaymiz! - Dep, késipla qoydi. Uningdin kéyin ularning yene bashqa ikki neper kadiri bilen ayrim sözleshtim. Biri oxshash gepni tekrarlidi. Yene birining éytishiche: yashlar qurultéyining mewjut re'isi xizmet munasiwiti seweplik istipa bériderken. Uning ornigha bash mu'awin re'isi küresh kusen muweqqet re'is bolidiken. Bu ishta shuning qararini kütidiken. Men mushu jawapni enwerjan ependige yetküzdüm. Derweqe aridin bir ay ötmey, yashlar qurultéyining re'isi almashti. Küresh ependi enwerjanning tekliwige qoshildighanliqini bildürdi. Shuning bilen riqabet jéngi yashlar qurultéyining ichide partilidi. Küresh kusenning yérim yilgha yetmigen muweqqet re'islik, bashtinla tonglitip qoyuldi. Bu mezgilde uning siyasi panaliq tiliki yéngila qobul bolup, shiwitsiyeye yötkep kélingen hem qolida seper qilish resmiyiti bolmighachqa, shiwitsiyedin siritqa chiqish imkaniyiti yoq idi. Shundaq weziyet astida riqabetchi yashlar, re'isini saylam yighinigha yolatmastin, özara yighin échip, sayliship, milli qurultay bilen birleshmeslik, hetta öz- ara hemkarlashmasliq heqqide, éniq qarar maqullidi. Yighindin ilgiri yashlarning bir muhim kadiri, özemni wezipige körsitishimni, yighingha barmisamu, mu'awin re'is, yaki ijra'iye re'isi qatarliq, birer mensepke saylap qoyidighanliq tekliwide bolghan idi. (men jawabimni , mewqerimni shuchaghda neshir qiliniwatqan, milli qurultayning teshwiqat gézitide ochuq élan qildim.) ular yighinni özliri xalighandek échip, bir qanchöylen özliri

yashlar qurultéyi namidin qarar maqullap, ikki qurultay arisida igiz tosaq ornatti. Yeni 2000. Yili öktebirdin étibaren , biz milli qurultayni izchil qollashni bashliduq. Milli qurultay xelqaragha yüzlinip, uyghuristan mesilisini dunyagha tonutush bilen meshghul bolghanche, riqabetchi kichik qurultay inkar qilip, yalghanlaytti. Milli qurultay qaysi bir dölettiki muhajir qérindashlarni ömleshtürüshke, qurultayni qollashqa chaqiriq qilsa, uning béqinidin riqabetchiler « yashlar gurupi» ni peyda qilip, jaylardimu ikki bölekning uruqini chachatti. Bu weziyetni ular ochuqtin ochoq « biz mushundaq riqabet qilish arqiliq, dewani tereqqi tapquzimiz» - dep, izahat bérishke urunatti. Bu ehwalni küresh kusen mundaq teswirligen . « Késel körpiside yatqan ikki bimarning, bir birsige ölüm tilep qaghiganliqi bilen oxhash»

Milli qurultayni himaye qilidighan, shu chaghdiki péshqedem zatlardin mu'i'ammed riza pasha, exmet igemberdi, haji yaqup, sabit uyghuri qatarliq wekillik tesirge ige kishiler, yashlar qurultéyigha yazma shekilde ochuq xet élan qilishti. Lékin yashlarning deydighini: « dewa yashlarga éhtiyajliq, shunga chonglar yolimizni tosmisun, dewani biz yashlashturimiz »- din bashqa nerse emes idi. 2004. Yili 10. Apiril ikki qurultay tarqilip, « d u q» meydangha chiqtı. Ilgirki milli qurultaylarda wezipe alghan, wekil bolup qatnashqan, qollaydighan, nurghun péshqedem zatlar biraqla sirtta qaldi. Shuning bilen riqabet teshkilat ichige merkezliship, (aldinqi babta bayan qilinghinidek) milli qurultaygha mensup kishiler

özlükidin tasqilip ketti. Riqabet mushu yerde axirlishidu- dep, perez qilduq. Bir merkezlik halda, uyghur mesilisini tézraq xelqara sehnige ulashtursa, dunya ehli bizni tonup yetse, eslidiki musteqilliq yolimizgha bir köwrük sélinip qalar- dep, küttuq. Yiraq- yéqindikilerning « d u q xitay perestken, d u q chilar musteqilliq telep qilmaydiken, d u q aptonomiyechiken diyanetsizken» - dégendek so'allirigha ilmi, qayil qilarliq jawap berduq. Bezilirige tégishlik reddiyemu béríp turduq. Riqabette yéngip chiqqan yashlar guruhidin héchbir yéngiliq körülmisimu, teshkili birlikning emelge éshishigha, axirqi hésabta tosqunluq qilishtin waz kechkenlikliri üçün, layiqida munasiwet qilip turduq. Ümüdimizni yene ghayipgha baglap, allah oylimighan yerdin bir yol bérersen! Dep, téwinduq.

2005. Yili 17. Mart rabiye qadirxanim xitay türmisidin chiqip, udul washingtonha keptu. Xanimni xitayning türmisidin özimiz qutquzup chiqqandek, biz dewa qilip azat qilghandek söyünp kettuq. Muhajiretiki her bir uyghurning könglide, xanimning rehberlik kandidatliqi tikliniwatatti. Aridin yérim yıl öte- ötmey, shu yili öktebirdin bashlap, intérnét torlirida xanimgha qarshi hujum bashlandi. Bir yil dawamlashqan hujum xanimning rehberlik kandidatliqigha dexli- teriz yetküzelmedi. 2006. Noyabir « d u q» ning omumi saylam yighinida, rabiye qadir xanim re'islik wezipini üstige aldi. Pütün dunyadiki uyghurlar alqishlighan bu yéngiliq « d u q» teshkilati ichide téximu éghir ziddiyetke, riqabettin halqighan düşhmenlik derjisige yétip bérishqa sewep boldi. « Duq» ning merkizidin bashlap, her qaysi dölet, rayon we sheherlerde

pa'aliyet qiliwatqan uyghur teshkilat we jemiyetlirigiche, teshkilsiz weten söyer pa'aliyetchilergiche ikki qashqa bölünüp, öz- ara düshmenlishiwatqandek, shunchilik köngülsizlikler höküm sürdi. Bezide yiligha bir qanche qétim chong kirzis kélip chiqatti. Riqabetchi guruhlar xanimni eyipleytti. Xanimni qollighuchi tereptikiler riqabetchi guruhni eyipleytti. Mushundaq bir nachar weziyet astida, uyghurlarni dunya ehli bilishke tuyesser boldi. Aldinqi baplarda bayan qilip ötkinimdek « uyghurlar musteqilliq telep qilmaydu» , « muhajir uyghur teshkilatliri, uyghur rehberliri uyghur xelqige wekillik qilalmaydu...»- dégendek, chüşhenche shekillendi. Xelqaragha tonulghan, uyghur mesilsini xelqaralashturidighan bir teshkili merkezni berpa qilishtiki esli meqsetke ötelmiduq. Yeni uyghurlargha musteqilliq telep qilidighan, chetel yardenchi küchlirini jelip qilidighan, heqiqi teshkilatni berba qilalmiduq. Cheteldiki weten söyerler pütün sürük « duq» riqabetchilirining saxta majirasigha bent qiliwétildi.

Riqabetchiler waqitta utup chiqtı. Her ikkili terepni radikal shekilde qollap, ishning mahiyitidin guman qilmighanlar: sen tosqunluq qilmighan bolsang, bizning rehbirimiz wetenni azat qilishning yolini tépip bolatti. Hemmige sen xa'in jawapkar-dep, oylap qaldi. Lékin yilda bir qanche nöwet, qerellik, qerelsiz halda keng kölemlik kirzis peyda qilip, yuqiridin töwengiche majirani yalqunjitip, hemme yaqni ziddiyetke sélip qoyup, ular eplishiwalatti. Bu xil neyrengler on yillap dawamlashti. Qachan töt kalla bir yerge kélip, musteqilliq mesilisi üstide pikirleshmekchi bolsila, « duq » chilarning

arisida ghewgha partilighan boliwélip, pütün diqqetni özlirige merkezleshtüriwaldi. On yillap dawamlashqan atalmish « ichki riqabet » nurghun kishilerni weten- millet deydighan yerdin tezdüriwetti.

Axirqi bir kirsiz 2016. Yilining beshida partilidi. Ular öz ichide pushurup, yétildürgen yene bir qétimliq majirasini, yanwarda « duq » ning miyo'inxindiki emeldarliri namidin, biraqla isyan qilip, : rabiye qadir mensepni yashlargha tapshurmisa, « duq » ni parchilaymiz - dep, yézilghan ultumatomgha , ikki heptilik sürük béríp, sekkiz adem imza qoyuptu. Buning bilen uyghurlar yene tewrinip, qayghu-hesretke patti. Yene éléktronik tillishish jengliri qizip ketti. Dewaning yoligha asmandin tash yéghip, ish mushu yerde axirlishidighandek, yene bir qétim alaq- zadilik höküm sürdi. Biraq chong - kichik riqabetchiler köpchilikning arisidin sughurulup chiqip, shundaq eplik yarishiwaptu.

Xulase teriqiside qisqiche oylap baqayli. atalmish « riqabetchiler» shundaq bir riqabet késilige giriptar bolghan bimarlarimu? Yaki « wezipilik riqabetchilermidu?» Birliri sehne arqisida oyunni pilanlap, réjisorluq qiliwatamdu? Yaki hemmini mushular özlikidin, xalis békirip kéliwatqan, pilansiz heriketlermu? « Her qandaq tasadipiliq, jezmenki muqerrerlik ichide yüz bérídu ». Biz eqli izdinish arqiliq, bezi hadisiler üstide mentiqiliq xulasige érisheleymiz. Köpinche waqitlarda gumani hadise we heriketler oxshash süpet, oxshash xarakterde tekrarliniwerse, wehimilik, asassiz tesewwur

derijisidin halqip, eqli tesewwurni heriketlendürüşke türke bolidu. Shunga guman asasidimu eqli jehettin tehlil qilalaymiz. Xulase chiqralaymiz. Biraq guman arqiliq érishken xulase bilen héchnersini ispatlighili bolmaydu. Delil- ispat bolmighan iken, hökümlleshke amalsiz qalimiz. Düşmen del mushundaq boshluqtin kirip bizni yéngip turidu.

On birinchi bap

Herqaysi ellerdiki dewa sépide körülüwatqan

Ré'al ehwallar

« Ré'alliq - achchiqtur. Uningdin özini qachurghanlar,
Téximu better aqiwtelerni qobul qilishqa mejburlinidu »

Milletni söküsh, milletni eyiblesh, millettin illet izdesh yaxshi adetlerdin emes. Bolupmu uyghur millitidek, düşhmini teripidin yoqitilishqa mehkum bolghan, dostliri teripidin tonulmas halgha kelgen, qérindashliri aldap xejleydighan, dindashliri kemsitudighan, dunyada yalghuzsirap, özidin öz kishiliri ténip qéchiwatqan, tarixtimu tengdishi bolup baqmighan, nöwettiki weziyitimu dunyada yene bir teqdirdéshi bolmighan, bundaq bir milletni qamchilash zalimliqtur, ghajilash haywanliqtur! Emma milletning yolidiki halaketni körüp turup, süküt qilish bolsa xiyanettur. Shuning

üchün millet toghrisida gep qilghanda, éhtiyatni unutmaslıq, hem jüretlik bolush lazımlı. Qeti diqqet qılıshqa tégishlik yene bir nerse shuki, melum guruhning, melum éqimning , shuningdek melum shexslerning kemchilikini, xataliqini körüpla, bu millet mana mushundaq, zadi bu millet tüzelmeydu- dep, way sélisch, tüptin xata bolupla qalmastın, shundaq söz- ibarini qollanghan kishining millet chüshenchiside mesile barlıqını körsitip bérifu. Shuningdek melum gurupni, melum éqim, teshkilat we shexslerni tenqidlichen , eyibligen kishige qarita: milletni tenqidli - yeyp -dep, qarisigha choqan kötürushmu, normal inkas qatarigha kirmeydu. Belki u, millet bilen guruppi, millet bilen yekke shexslerni uesten arilashturup, tenqit qilghanlargha qarshi éghwa peyda qilghanliqtin bashqa nerse emes. Bezi bir guruppilar, shexsler uesten, yaki bashqa bir meqsetni közlep, xata yolgha qarap mangsa, milletke paydisiz, milli menpe'etke paydisiz ishlar bilen shughullansa, uni tenqit qilish, ammiwi sorunlarda ashkarilash, jama'et pikrige sunush, elwette natoghra ish bolmastın, belki muhim mejburiyetlerning bividur.

Bu bapta otturigha qoyulidighan pikir arqiliq, weten sırtida 1992. Yılıdin étibaren shekillinip, küchlinip, kényinche örp - adetke, medeni pa'aliyet tüsige aylinip qalghan, « weten qutquzush éqimi» da, saqliniwatqan bir qatar mesililerni yorutushqa tirishimen.

Muhajirettiki weten söyer, millet söyer uyghurlar 1992. Yilidin 2017. Yilighiche bolghan qaq 25 yil ichide, qaysi netijilerni qolgha keltürdi? Némilerni yoqatti? Némilerni yoqitishi mumkin? - Dégendek mezmunlarni merkez qilghan halda, özimiz guwahchi bolghan we buningdin kéyin yüz bérish éhtimalliqi perez qilinghan bezi bir achchiq heqiqetlerni körüp chiqayli. Kitapning bash qismidin mushu bapqiche bir qisim muhim ülgilik hadisilerni bayan qildim. Millitimiz, shundaqla weten ichidiki pütün xelqimiz töt köz bilen kütken, zariqip yoligha telmürgen, cheteldiki özimizning ichki ehwalimizni we tashqi weziyyitimizni bir qeder tepsili chüshendürüshke tirishtim. Lékin téxi ochuq sorunlarda déyilmigen, xelqimiz ammiwi shekilde melumatqa ige bolishi zörür bolghan, bir türküm mesililerni, kitapning mushu axırqi babida bayan qilishni muwapiq kördüm.

Birer netije yaritish meqsitide, özi ixtiyari bilen chetelge chiqip yerliship qalghan uyghurlarni, xitayning jazasidin qutulush üçhün, xitaygha qarshi birer heriketke qétılısh üçhün chetelge qéchip chiqqan uyghurlargha sélishturghili bolmaydu. Shuningdek, her qaysi rayon, qite we döletlerdiki uyghurlarning ehwalini bir tayaqta heydep, hemmige birxil ölchem bilen qarighandimu, toghra baha bergili, toghra xulasige érishkili bolmaydu. Shunga aldi bilen muhajir uyghurlarning kélip chiqishini ayriwélip, uningdin kéyin baha bérishke, pikrimizni otturigha qoyushqa toghra kéliodu. Buni

töwendikidek bir qanche nuqtigha yighinchaqlishimiz mumkin.

Birinchi ottura asiyadiki uyghurlarning 25 yili qandaq jeryanlarni bésip ötti?

Qazaqistan, qizghistan we özbékistan qatarlıq döletlerde uyghurlar köp hem jama'etchilik, öm shekilde yashap kéliwatqanlıqi hemmige ayan. Bu döletlerdiki uyghurlar birinchi besh yilda, (92. Yildin 97. Yilghiche) uyghuristanning musteqilliqi üçhün siyasi jehettin bir tutash teshkillinish, özliri turiwatqan jaylarda milli medeniyetni rawajlandurush, ijtimaiy, iqtisadi jehettin kolléktipke, teshkilatqa oyushush, yash, ösmürlerni milli kimlik bilen terbiylep qatargha qoshush.... Qatarlıq tereplerde utuqlarni qolgha keltürdi. Ejdadlarning tarixini öginish, chüshinish imkaniyetlirige téz pursette érishop, özlirini « köchmen» hés qilmaydighan, yerlik millet, yer igisi- dep, bershini tik tutup yashash, heqiqi aqsöngek, birinchi sinip millet ikenlikini jari qildurup yashash rohini namayende qilishti. Gerche sani az bolsimu süpetlik, bashqilarining mestliki kelgidek, hesetlirini qozghiyalighudek alahide közge chéliqtı. Ikkinci besh yildin (1998. Yilidin) étibaren ishlar tamamen bashqiche burulush hasil qildi. Buningda ichki sewep hem tashqi sewep parallél rol oynidi. Ichki sewep déginimizde (tekrar éytishqa

mejburmizki, bundaq tuzaqqa, 21. Esirning bosughisida adem balisi chüshmeydu) xitayning chégrasidin halqip chiqipla « qoralliq teshkillinip, wetenni azat qilimiz » - we yaki « dunya kapirlirini yoqitip, islam échip taliban dölibi qurimiz!» - Dégendek, öz maghdurliridin milyon hesse éghir tashning astida, qesten yanjilip bermekchi bolghan - azatchi yaki ghazatchi guruppilarning, qisqa waqit sadir qilghan heriketliri nezerde tutulidu. Tashqi sewep dégende, ottura asiya we qazaqistan tewesidiki uyghurlarning ronaq tépip, qed kötüürüshi, wasitilik halda uyghuristangha tesir körsitudighanliqidin endishe qilghan xitay, bu jaylardiki uyghurlarning munquerz bolishini döletning tashqi siyasitudiki we yéqin chégra yaqiliridiki tüp mesile qilip belgiligen.

Shuning üçün hem « shangxey ittipaqi» guruhini teshkilligen idi. Bu elleryi uyghur teshkilatlirini, gülliniwatqan uyghur iqtisadi weziyetlirini tizginlesh üçün, bu döletlerge herxil neyreng ishlitip kéliwatqan xitaygha, hel qilghuch bir bana tépilishi zörür idi. Uningsizmu uyghur teshkilatliri éghir bésim astida turiwatqan peytte, azatchilar bilen ghazatchilarning öz - ara toqunushliri, kéyinche déloning izini qoghlawatqan, saqchi xadimlirighimu chéqilip qoyushliri qatarlıq nishansız heriketler banasida « uyghurlar xeterlik, uyghurlar rayon tinchliqini buzidighan térrorchi xelq» - dégen milli qalpaq pütün bir milletning beshigha kiydürüldi. « Kona- yéngi, yerlik, uyaqtin chiqqan» - dep, öz - ara perqlinip turidighan barlıq uyghurlar qara - qoyuq « xitayliq térroristlar» - dégen betnam astida, nazaret qilindi we izchil tekshürüş obyéktiga

aylandı. Bu döletler sowét ittipaqining milletler siyasitini dawamlashturup kéliwatqan bolghachqa, kishilerning pasport we kimliklirige isim - familisi, jinsi, adérsi yézilghinidekla, dini étiqadi we millitim uýzilghachqa, uyghur kimlikige ige er, ayal, qéri - yash herqandaq kishi « terror gumandari» bolup qattiq tekshürülidighan, jiddi halet yürgüzülgen waqitlarda tutqun bolup, waqitliq yighip tekshürüş qamaqxanilirigha solap qoyulidighan, bezi bir « pasportni réjim» mezgilide borangha uchrap qalghanlarni « séning dokuménting yalghan, sétiwalghan saxta pasport»- dep, mutihemlerche, qesten xitaygha ötküzüp béríp, uyghur bolup qalghinigha dat dégüzidighan ehwallar adetke aylandı. Özbekistanda yétiship chiqiwatqan yash bir ewlad uyghur perzentliri, milli kimlikliridin uyghurluqni öchürtüp, özbek, qara qalpaq, tatar qatarlıq kimlik qobul qilishqa mejburlandi. Chünki « shangxey ittipaqi» gha eza döletlerde, xususen qazaqistan, qirghizstan, özbékistan qatarlıq ellerde, uyghur bolushning özila jinayet terkibige kirdi: « jinayetchiler uniwersitét we ali bilim yurtida oqushtin mehrum. Jinayetchiler sayahet qilishqa ruxset yoq. Jinayetchiler yekke tapawettin bashqa, iqtisadi ishlarda chong ilgirileshke, burju'a shekillendürüşke bolmaydu. Jinayetchiler xelqara chong yighinlargha qatnishishqa bolmaydu.

Jinayetchilerning sayahet qilish dokuménti munasiwetlik orunlar teripidin, herqandaq waqitta tutup qélinsa bolidu.» yuqiriqidek cheklimiler héchqandaq qanun we siyasi höjjetlerde yézilmidi. Emma ijra'atta keskin emeliyleshti. Dilbirim samsaq xanim, sabit uyghuri qatarlıq uyghuristan

musteqilchiliri, shat abbastek, iqtisadi sahede közge chéliqqan uyghurlar süyiqest bilen öltürüldi. Yighip éytqanda ottura asiya we qazaqistandiki uyghurlar éghir bésim we cheklime astida, uyghurche milli kimliklirining qayghusida yashimaqta.

Ikkinci türkiyediki uyghurlarning 25 yili qandaq jeryanlarni bésip ötti?

Uyghurlar türkiyege ammiwi shekilde tunja qétim 1956. Yili köchüp kelgen bolup, ularning köpchilik qeyserige yerleshtürülgen idi. U zamanlardiki dunyawi muqimsizliq ichide, türkiyemu bir ölüsh hessidar bolghanliqi üçhün, turghut ozalning islahat zamanighiche dawamlashqan, diktatorluq tüzümi astida, köchmen uyghurlarmu éhtiyat bilen kün ötküzüşhke mejbür idi. Shuning üçhün türkiyediki uyghurlarning, siyasi jehettin dümbisi aptap körgen dewr, turghut ozalning islahatidin keyin bashlanghan- déyishke bolidu. Yeni türkiyediki uyghurlar asasen 1992. Yili istanbulda, « xelqara sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultiyi» yighini chaqirish imkaniyitige érishken mezgillerdin bashlap, siyasi jehettin toluq teshkillinish dewrige kirdi.(uningdin burun qurulghan « sherqi türkistan weqpi we bashqa jemiyet, dernekler » bolsa, türkiye hökümitining asasi qatlam derijilik xizmitini békirish ornidek rol oynaytti.) Biraq nurghunlighan sewebler tüpeyli, milli qurultay kütkendek xizmet qilalmidi. Umu türkiye hökümitige qarashliq

weqpilerning ornigha chüshüp qaldi. Türkiyening sirtidiki uyghurlargha rehberlik qilalmidi hem terkibige qétılghan uyghur teshkilatlini ýétekliyelmidi. Hetta türkiyege her yaqtin éqip kéliwatqan uyghur yashlirinimu, qurultayning qoynigha élip, idare qilalmidi. Uning üstige qurultayda wezipilik bezi kishilerning 98. Yilliridiki «azatchilar» guruppigha munasiwetlik bolup qalghanliqi banasida, atalmish «xitayning bésimi» bilen, shu chaghdiki türkiye hökümiti, uyghurlarning teshkili pa'aliyetlirini qattiq nazaret astigha élishi, sherqi türkistanning kök bayriqining ochuq meydanlarda cheklinishi, sultan exmet meydanidiki «eysa yüsüp aliptékin xatire munbiri» ni chéqiwétishke hökümetning perman chüshürüshi (u munberni chéqish üçün kelgen türtüsh mashinisining yolini, milletchi heriket paritiyesining péshqedem rehberliri tosup, jan tikip qoghdap qalghan idi.) qatarlıq weziyetler, türkiyediki uyghurlarning teshkili jehettiki ongushsizliqlirini keltürüp chiqardi. Türkiyediki birinchi besh yil muweppeqiyetsiz, ikkinchi besh yil cheklime, bésim astida ötüp ketti. 2002. Yili «a q p» ning hakimiyet bészigha chiqishi bilen, yene bir qétim démokratiyige yol échilip, uyghurlarning qayta teshkillinishige purset hazırlandı. Uyghurlargha qaratqan gheyri resmi haldiki (yoshurun) wiza cheklimisi, iqamet cheklimisi, wetendashliq tonglitip qoyulushi bikar qilinip, her tereptin türkiyege toplinish pursiti keldi. Netijide 2006. Yili «sherqi türkistan ma'arip hemkarlıq jemiyiti» quruldu. Bu teshkilat gerche xelqaraliq shekilde qurulmaghan bolsimu, téz pursette, xelqaraliq pa'aliyet élip

bérish imiyazini tiklip, chong bir merkizi teshkilatning sheklige keldi . Lékin 2012. Yilidin étibaren « hijret qoshunliri» ning mutleq köpinchisi, istanbulni asas qilghan halda, turkiyege éqip kirishi bilen, turkiyede pa'aliyet qiliwatqan barliq uyghur teshkilat, jemiyet, weqpilirining rétim we xizmet tertiplirige, herxil bésim keltürüp chiqarghandek, ma'arip jemiyitining xizmet küntertiplirini, izidin chiqiriwetkidek derijide selbiy tesir yetküzdi. Chünki ma'arip jemiyiti bir yaqtin islam ellirige weten, milletning derdini anglitish bilen shughullanghinidek, dini sahege a'it kitaplarni uyghurchigha terjime qilip tarqitish, istanbuldiki muhajir uyghurlarning ijtim'a iy ishlirini, din öginish , til öginish , ma'arip ishlirini yéteklesh qatarliq muhim xizmetlerni üstige élish bilen birge, (istanbulgha toplishiwatqan, yéngi musapir uyghurlarning) iqtisadi jehettiki qiyinchiliqlirinimu qoldin kéléshiche qamdam kéliwatqan idi. 2012. Yilidin bashlap, hijret borini uchurtup kéliwatqan, on minglighan uyghurlarni orunlashturush ishi, erliri süriyediki qushxanigha kétip, igisiz qalghan minglarche tul ayallarning, dadiliri süriyede shehit bolup, yétim qalghan nechche minglighan oghul- qizlarning ghémi biraqla ma'arip jemiyiti qatarliq bir qanche uyghur teshkilatining üstige chüshti. Eslide kishi sanining az- köp bolishidin qetynezer, köchmenlerni orunlashturush ishi , döletning muhajirlar ministirlikining wezipisi bolup, ministirliktin töwen teshkilatlar höddisidin chiqalaydighan, adettiki ishlardin emes idi. Biraq her tereptin éqip kélip, özlikidin istanbulgha

toplisiwatqan uyghur « hijretchiliri », turkiye dölitige chaqirilmighan, qarshi élinmighan méhman süpitide, tüzde qéliwatqan bolghachqa, ularning hemme ishi uyghur teshkilatlirigha yüklinip qaldi. Bu qeder éghir yükni kötüruşh mumkin bolmighinidek, tashliwétish hem mumkin bolmaytti. Qoldin qanchilik kelse, shuni qilip turush eqelli mentiqiliq telep bolsimu, lékin atalmish hijretchi we jihatchilar arisida, bir türküm wezipilik éghwagerler bilen, aq köngül sadda éghwagerler muhitni qalaymi'anlashturiwetti. Birliri quran, hedistin sözlep petiwa oqusa, birliri insaniy héssiyatni urghutup töhmet toquytti. Uning üstige 2012. Yılıdin bashlap 2016. Yili24. Awghustqiche, (turkiye armiyesi firat qalqan herbi herikiti bashlighiche) turkiye hökümiti süriye chégrasini échip qoyghan bolghachqa, süriyediki qushxanigha kirip chiqish, xuddi qoghunluqning chönikidek bolup qaldi. Süriyediki xelipe dölitide teshwiqat xizmitini qiliwatqan (aptonom rayonluq k p teshwiqat bölümidin wezipilengen, yaki wastilik yallanghan) ma'ashliq uyghur kadirlarning, kündilik uchur wastiliride uyghurlargha qarita mexsus teshwiqat yürgüzüp « shamdiki xelipe dölitige puqra bolghanlarning dawalinishi heqsiz, oqushi heqsiz , bikarliq ma'ash, dölettin bir tutash teminleydighan ijarisiz olturaq jay, shamgha kirgen künidin bashlap herqandaq kishining hayatı toluq kapaletke érishidighanliqi, boytaqlarni öylük qilip orunlashturilidighanliqi, ishsizliq ma'ash bilen teminlinidighanliqi ...» qatarliq qiziqturushliri we teshebbus qilishliri, istanbuldiki turmush qattiqchilidin béshi qétip

turghan uyghur köchmenlirige, qutulushning yolini körsitip bergen boldi. Shuning bilen türkiyede jan békish qiyin kéliwatqan hijretchiler, xotun balilirini tashlap qoyup, süriyege yol élishti.

Yuqiridiki bir qatar hadisilerning , ma'arip jemiyiti we bashqa uyghur teshkilatliri hel qilalmaydighan mesilini keltürüp chiqirishi, del hijretchi qoshuni ichige wezipilik kirgüzülgén éghwagerlerni, yéterlik éghwa sermayisi bilen teminlegen boldi. Yeni éghwagerlerning bir qismi, türkiyede normal hayat kechürüshni xalap, olturaqlishish we turmush qamdash helekchilikide yürgen uyghurlarning arisigha kirip: türkiyediki bu teshkilatlarning qilghan hemme ishi özlirining jénini békishtin bashqa nerse emes. Hijret qilip chiqqan minglighan qérindashlirimizgha ige bolmidi....dégendek, kishilerge derhal tesir qildighan sözlerni tarqitip, teshkilat we pa'aliyetchilirimizni xunikleshtürse, yene bir türküm éghwagerler jihatchi qiyapitige kiriwélip: türkiyediki mollilar murtet, ular jihatqa inkar qilidu, süriyege bérip jihatqa qatnisheshtin tosidu, ular ilmani, islam dölitige, xilapet dölitige qarshi turidu, ular milletchi pasiq, ular kapir, pasiq, pajir hemme uyghurgha wetenni azat qilip, dölet qurup bermekchi, bu mollilar taghut, ularning arqisidin méngish azghunluq... Dégendek, tügimes, pütmes pitne, pasat, éghwa tarqitip, éghwalirigha qurandin, hedistin delil toqup, ereb xawarijlinining petiwalirini kökke kötürüp, bizning hidayetlik ölimalirimizni jama'ettin, ammidin ayrip, yétim halgha

keltürüp qoyushqa tirishti. Türkiyediki siyasi, dini éqimlirimizning teshkili ulini qézish üçün, xitay istixbarati mexsus turkiyege kirgüzgen wezipilik jasuslargha, türk istixbarati köz yumdi. Hetta xitay kirgüzgen jasuslar xatirjem heriket qilalayduki, bizning musteqilchi kishilirimiz, turkiye zéminidimu, xuddi xitay chégrasi ichidikige oxshashla qanunsiz halda türmide yatmaqta. Abduqadir yapchanning türmige solinishi qanunsiz bolghinidek, abdul hekimxan mexsumning tuyuqsız hem gumanlıq ölümige köz yumdi. Démek turkiyediki uyghurlar siyasi jehettin (sherqi türkistanning musteqilliqi üçün) teshkillinemeydu, yaki teshkili jehettin ronaq tapalmaydu. Ular 1992. Yilliridikidin awwalqidekla türk hökümitining xizmitini békiridighan weqpe, köchmenler derniki qatarlıq asası qatlam rolini oynashqa mehkum.

Türkiyediki uyghurlarning iqtisadi jehettin ronaq tépishimu, asasen yekke tijaretciliktin halqip kételmidi. 80. Yillirining bashliridin 90. Yillirining axirlirighiche, taranchilar guruhi bir qeder közge chéliqqan bolsimu, kényinki riqabetlerge qarshi put térep turalmidi. Mushu yigirmebesh yil ichide, turkiyediki yekke tapawetchi uyghurlar, chongraq hessidarlıq guruhi shekillendürelmidi. Buning ichki sewebi bolsa, uyghurlar arisidin zamanning iqtisad tereqqiyatigha, dunyaning iqtisad yönülishige baha béríp, kishilerge meslehet körsitudighan ilmi guruhi yétilmigenlikidur. Tashqi sewebi bolsa, turkiyediki istimalchilar qutulalmaydighan turmush qattiqchiliqi,

istimalchilardiki iqtisadi muqimsizliq, döletning iqtisadi siyasitining muqimsizliqi, istimalchilar ning nisige mal sétiwélish enenisi... Qatarliq bazar medeniyitidur. Hemmimiz inkar qilalmaydigan yene bir mesile bolsa, pütün turkiye miqyasida uyghurladin dölet memuri chiqalmidi. Birer partiyede közge chéliqqudek orunda uyghur yoq. Buningdiki sewepni özimizdin izdesh yolsizliq bolup qalidu. Chünki netijining aldida ikki sewep bolup, uning biri tirishchanliq, yene birsi purset. Tirishchanliq purset bilen uchrishalmisa, kütkendek netijige érishish mumkin emes. Ürümcide aptonom rayongha bash nazir bolghan uyghur, qazaqistanda bash ministir bolalighan uyghur, qirghistanda milletler komitétining re'isi, dölet re'isining bash meslehetchisi bolalighan uyghur, némiszqa özbekistanda, turkiyede birer nahiyegimu emeldar bolalmaydu? Chünki özbekistanda özbek, turkiyede türk bolup kétishi shert. Undaq boliwélish özbekistanda dölet teripidin mejburlansa, turkiyede ijtimai muhit mejburlaydu. Mesilen qazaqistannimu öz ichige alghan halda, pütün ottura asiya rayonlirida, héchqandaq bir uyghur ismining arqisigha « memet qazaq, raxman qirghiz, sawut özbek» - dégendek bir millet namini qoshup atiwalmaydu. Némishqa? U yerdiki uyghurlar özlirini bashqa xelqtin üstün köridu. Hem özlirini köchmen, yersiz- hés qilmaydu. Türkiyede bolsa pütünley eksiche. Hetta « uyghur türkü» - dégendek, yérim, békindi millet haligha chüshürilidu. Shuning üçhün kishiler özlirini tebi'i halda kichik köridighan, ikkinchi sinip puqra hés qilidighan, chüshkün bir milli keypiyat

tuyuqsız shekillinidu. Türkiyede bundaq weziyetning dawamlishishida yene bir muhim sewep shuki, türkiye dölet tüzümide parawanlıq, yardem ishlirini hakimiyet qatlamliri biwaste békirmestin, belki hökumetke biwatse qarimaydighan, ijtimä'i yardem jemiyetliri, xeyr söyer jemiyetler, weqpiler öz aldigha yardem toplap, éhtiyajlıq kishilerge tarqitip bérídighan bolghachqa, alghan qoldin bergen qol üstün turghachqa, köchmenlarning hayatı tunja qedemlidirin bashlapla, yerlik xelqning yardımige biwaste uchrighan bolidu. Shuning bilen türkiyediki köchmenler, yerlik türk xelqining hésdashliqi, xeyri - xahliqi we sadıqe yardemliri bilen turmush qamdighan, eger yerlik türk xelqi yardem qolni uzatmisa, öysiz, makansiz, ach, yalingach qalghan bolidu. Bundaq héssiyat türkiyede pul térip, milyonér bolup ketken köchmenlarning yürikidimu, chungqur ornap qalidu. Türk xelqige menggülüq qerzdardek, ularning aldida bir baldaq töwen turmisa bolmaydighandek, kichiksirash, özinnng ornini töwen qatlamdin izdesh tuyghusi, menggü höküm süridu. Yuqiridiki bir qatar emeliyetler, néme üçün türkiyede hazerghiche, memuri orunlarda uyghurlarning yoqliqini chüshendürüp béréleydu. Eger bundaq weziyetni özgertish kérek déyilse, özining uyghurliqidin tel tüküs qutulup kétishi lashim. Xuddi isimlirining arqisigha «türk» qoshumchisini ulap atiwalghandek, könglidiki, zéhnidiki, rohidiki, pikir tepekkuridiki uyghurluqnimu yuyup tashlap: men türk, wetinim, dölitim türkiye, türkiyedin bashqa wetinim yoq! - Dep, toluq eqide, ixlas bildüreligendila, türk rehberliridek, türk siyasetchiliridek, türkiyening milli

menpe'eti üçün, qongini élip yüzige yemliyelígüdek bolalighandila, türkiyedimu uyghurlar arisidin yuqiri derijilik emeldar, memur, siyasi erbaplar chiqalaydu we özlirige layiq orunlарgħa ige bolalaydu. Démek, wetinimiz üçün, yaki türkiyede olturaqlıship kéliwatqan uyghurlar üçün, türkiyedin chong bir muweppiqliyet kütelmeymiz. Shuningdek türkiyede tirikchilik qiliwatqan uyghurlardin we teshkilatlardin, hazirqidin artuq netije kütüşh xiyalpereslik bolup qalidu.

Üchinchi se'udi erebistandiki uyghurlar

Se'udi erebistanning mukemmel diktatorluq siyasi tüzümide, puqralarning siyasi, ijtimai jehettin teshkilatqa oyushush, gurup shekillendürüsh(xuddi xitayning kommunist tüzümidiki cheklimige oxshashla) qattiq cheklengen hem « dini » jinayetlerdin hésaplinidu. Se'udining dölet qanuni « ehkami sheri'eti islam » yeni islam sheri'et qanuni - dep atilidighan bolghachqa, u döletning qanunigha, siyasitige xilaplıq qilghan kishi, allahning dinigha qarshi gunah qilghan bolup, jazagħha tartilidu. Jinayetchige bérilidighan jaza tūrliri ichide, qamaq jazasigha yandap, sanaqliq tayaq jazasi bérilidu. Tayaq we ölüm jazaliri köpinche ochuq xelq meydanlirida ijra qilnidighan bolghachqa, ölüm jazasi qilich bilen urup, mehkumning kallisini késidighan bolghachqa, bundaq bir reswa bolushtin herqandaq kishi nomus qilidu. Shuning üçün

se'udi erebistandiki uyghurlarning teshkillik halda otturigha chiqalmaydighanliqini chüshünüp, uningdin kényin ularning qilalighan we qilalmighan ishlirigha qarashqa toghra kéléidu. Se'udidiki uyghurlar ötken esirning kényinki ýerimida (se'udining sirtida elwette) sherqi türkistan dewasi üçün maddi, meniwi jehettin sanap tügetküsiz töhpilerni qoshti. Eger se'udi erebistanda uyghur bolmighan teqdirde, dewaning bugünkü ehwalidinmu söz échsh mumkin bolmaytti. Se'udidiki uyghurlar peqet shu döletning ichide, weten qutquzush teshkilatini qurup chiqalmidi. Bu, ularning qilalmighan we qilalmaydighan ishi idi. Emma dewaning ulini qurdi. Yiltizini sughardi. Tomurigha qan béghishlidi. Künimizge qeder, weten sirtidiki dini saherimiz yenila shulardin maddi, meniwi yardenm élip, jiddi éhtiyajlirini qamdap kéliwatidu. Kényinki on besh yilning mabeynide, xitay, se'udigha türkümlep jasus, ghalchilirini yerleshtürdi. « Kölde su qurumighiche, küpte su tügimes» - dégen tedbir boyiche, se'udidiki maddi menbeni tel -tüküs yoqitish üçün, minglarche tuzaq qurdi. Lékin allahning iltipati bilen, uyghurning köli susiz qalmidi.

Tötinchi awstiraliyediki uyghurlarning 25 yili

Awstiraliyede buningdin qaq 25 yil ilgiri « türkistanlıqlar jemiyiti» namida, tunja bolup bir uyghur teshkilati qurulghan idi. Teshkilatning qurghuchi re'isi exmet igemberdi ependim, shu yili dékabir éyida istanbulda chaqirilghan tunja nöwetlik «

xelqara sherqi türkistan (uyghuristan) milli qurultéyi» ning re'isi bolup saylanghan we 2004. Yili apirilghiche(yeni milli qurultay tarqilip, « duq» qurulghiche) chaqirilghan milli qurultaylarda, bash meslehetchilik we siyasi meslehetchiler komitétining re'isi qatarliq wezipilerni dawamlashturghan idi. Awstiraliyede uyghurlarning köp bolishi, sherqi türkistanlıq guruplarningmu özlirini perqlendürüp turishi bilen , qoyuq ömlük shekilleñmiginidekla, kishi sanigha we iqtisadi imkaniyetlirige nisbeten éytqanda, pexirlengidek ehwal bolmidi. Arilap namayish qilish, rabiye xanimni topliship qarshi élish, qatarliq ammiwi pa'aliyetni hésapqa almighanda, weten, millet üçün teshkillinish, teshkilatni rawajlandurush ishliri tashlinip qalghan weziyyette.

Beshinchi kanadadiki uyghurlar

Kanada, uyghurlar köp olturaqlashqan, gherp döletlirining biri hésaplinidu. Kanadada uyghurlarning teshkillinishi 2000. Yilliridin bashlanghan bolup, iqtidarlıq siyasi pa'aliyetchilirimiz sanining az, imkaniyetlirining cheklik bolishigha qarimay, qisqa waqit ichide, sherqi türkistan dewasini, uyghur - xitay mesilisini kanada döletlik orunlirighiche yetküzdi. 2006. Yilliridin étibaren kanadadiki siyasi pa'aliyetchiler arisida, pikir,köz- qarash mesilisi kélép chiqishi bilen, teshkilatning rawajlinishida, dewaning küchlinishide ilgirilesh bolmidi. Awstiraliyedikige toluq

oxshap qalmisimu, lékin adem sanining köp bolishi, iqtisadi imkaniyetlarning bir qeder ewzelliki, iqtidarliq, ziiali, uqumushluq kishilerning yéterlik bolishi bilen bir waqitta, passip, nabap weziyetning dawamliship kéliwatqanliqi, heqiqeten ökündürgüchi ehwaldur.

Altinchi Amérikidiki uyghurlar

Uyghurlarning amérikigha qedem basqan dewrini ikki basquchqa ayrip chüshinishke toghra kélidu. Birinchi basquch 1960. Yilliri, amérika awazi radi'osida xizmetchi bolup ishlichen uyghurlardin, ghulamiddin paxta ependim qatarliq bir qanche kishi bolup, bir yaqtin kündilik méhnet qilghach, bir yaqtin shu chaghdiki shara'it we imkaniyet da'iriside, weten-milletke baghlanghan söygü we eqidilirini ipadilep kelgen. Ikkinci basquchta asasen 1990. Yilining beshidin étibaren oqush hem xizmet munasiwiti bilen, shuningdek siyasi panaliq tilesh bilen kélip, amérikigha yerlishiwatqan uyghurlarning sani üch mingdin ashidu. Ular 1995. Yilliridin étibaren teshkillinishke bashlighan bolup, 2005. Yillirighche uyghurxitay mesilisini amérika axbaratlirigha, hökümet orunlirigha yetküzüp kelgen idi. 2005. Yilidin étibaren sherqi türkistan we uyghur kishilik hoquq dewasi rabiye qadir xanimgha merkezliship, amérikidiki dewager uyghurlarning we teshkilatning mesuliyiti yenggillidi. Shuni ochuq éytish lazimki, amérikigha toplashqan uyghurlarning mutleq

köpinchisi, özlirining shexsi ishliri bilen meshghul. Weten sirtidiki dkotor, alim, atalmish « ziyali» larning hemmisini yighip kelse, san jehettin amérikidikiliri bésip chüshidu. Lékin dunyaning bashqa jaylidikige oxhashla, amérikidiki diplomluqlardinmu, milletning rayi qalmidi. Weten - milletning qayghusi amérikida bir qanche ademning ishi bolup kelmekte. Desliwidimu shundaq bashlanghan. Aridin yigirme nechche yil ötüpmu, teshkili jehettin rawajlinish yoq. Kishilerde siyasi qizghinliq yoq. « Weten - millet üçhün yepichidighan ijtimai sorunliri» körkemleshti xalas.

Yettinchi Yawrupadiki Uyghurlar

Yawrupadiki uyghurlarning teshkillinishi, deslepte gémaniyedin bashlanghan. Uningdin kéyin yawrupagha uyghurlarning türkülep kélish tertipliri boyiche, shiwitsiye, shiwitsariye, bélgkiye, gollandiye, norwégiye, awstiriye, franskiye, finlandkiye qatarliq döletlerde bes- beste teshkilat qurulup, bir yaqtin özliri turushluq dölet, shehererde uyghur millitini tonutush, özlirining, ewladlarning ijtimai ishlirini békirish, xitaygha qarshi pa'aliyet élip bérish qatarliq muhim ishlarni ada qilsa, bir yaqtin « duq» ning merkezchilikige oyushup, bir tutashliqni emelge ashurup kelmekte. Pütün yawrupadiki uyghurlar san, iqtisadi imkaniyet we ilmi süpette amérika, kanada, awstraliye qatarliq elliendiki uyghurlargha slishturghanda, bekla töwen bolsimu, lékin teshkillinish,

merkezlishish we xitaygha qarshi éniq meydan, ochuq ipade bildürüşte hemmining aldinqi orunda turidighanliqi pexrlikтур. Yéqinqi bir qanche yildin buyan, yawrupadiki bezi döletlerde «duq» ning terkiwige kirmey, yaki öz aldigha musteqil, yaki dini éqimgha mensup teshkilat we jemiyetlermu barliqqa keldi. Bu xil ehwallarmu weziyetning teqezzasigha uyghun yüz bermekte. Lékin yighip éytqanda yawrupa elliridiki uyghurlar teshkilsizlikni yaqturup ketmeydighanliqi éniq.

Yuqirida uyghuristanning sirtidiki uyghurlarning, her qaysi dölettiki weziyetliri, bolupmu kényinki 25 yilliq ehwali qisqiche bayan qilindi. Emdi xulase teriqiside: mushu 25 yil ichide omumen némige érishtuq? Némini yoqattuq? Buningdin kényin némige érisheleymiz? Némini yoqitimiz-dégen so'algha insap bilen jawap izdeshke mejburmiz.

Aldinqi baplada éytip ötülgendek, ottura asiya we qazaqistan (yettesu- sheher, wilayetliri) din bashlanghan uyghurlarning musteqilliq iradisi, uzun yilliq musheqqetlerni, xéyim - xeter, egir - toqayliqni bésip kélép, gérmaniye merkezlik halda, 2004. Yilidin étibaren, tarixtin yighilghan sawaq, tejribilerni bir chetke tashliwétip « xitaydin aptonomiye telep qilidighan yumshaq küch » sheklige aylandi.

Yene nurghun kishiler, dunyaning her teripidin meydangha sekrep chüshüp : zadi, din - diyanettin yiraq turghanlarda ishench, itimad bolmaydu; ular milletning iradisige xiyanet

qilishtin qoqmaydu; shunga imani mustehkem, eqidisi durust kishiler, weten musteqilliq dewasining mesuliyitini üstige élishi kérek- dégen niyet, meqset bilen, istanbulni merkez qilghan halda teshkillinip, kéngiyip, kényinche qoyuq dini tüs alghan, din dewasi qilidighan, milletke dini sawat sözlep bérídighan, shundaqla dewa ichidiki bir tarmaq éqimgha aylinip qaldi hem dini terhibat bilen shughullinidighan yumshaq kütch haligha keldi. Ular weten dewasi qiliwatqandek körünsimu, turkiye hökümitining « qizil siziqi» ichige yighinchaqlinip, hetta turkiyening tashqi siyasitidimu küntertipke kélelmeydighan, ichki siyaset, partiyewi riqabetlerde kozur qilidighan, xitay bilen bolidighan bezi bir toxtamlarda qismen tilgha élinip, kozur qilidighan bir chember ichige élindi. Wetenning musteqilliqi üçün siyasi, nezeriyiwi jehettin yétekchilik qilish seviyesige kélelmidi.

Wetenning musteqilliqini, milletning azatlıqını arzu qilidighan we shu meqsette heriket qilishni oylayıdighan, weten sırtidiki barlıq uyghurlar, eger yuqiridiki ikki chong teshkilatqa oyushti we yaki oyushidu- dep, qarisaq, del mushu doqmushta, yoqatqan nersimiz bilen doqurshup qalımız. Yeni mezkur ikki merkizi teshkilat, wetenning musteqilliqi üçün siyasi, teshkili jehettin yétekchilik qılalmaydighanlıqi, bulutsız asmanda parqırap turghan quyashtınmu röşhen körünüp turuptu. Mushu yerde eslep ötidighan ikki hadise bolup, bezi ehwalni pakitlıq chüshinishke yardımı bolidu. 2011. Yılı iyul « sherqi türkistan ma'arip hemkarlıq jemiyi» ning yilliq,

qérindashlıq uchrishish yighinida, lékisyе sözlep bérídighan, sabiq türkiye bash ministirining siyasi meslehetchisi, ma'arip jemiyitining muhim bir rehbirige qarita mundaq dédi: men bu qérindéshimni bek yaxshi körimen. Shuningdek silermu yaxshi körüşinglarda shek yoq. Emma teshkilat ishida yaxshi körüş, yaxshi körmeslikni nezerdin yiraq tutup, wezipilik xadimlarnı yéngilap turush, orun boshitip, bashqılarnimu yétildürüş lazim. Men bu qérindéshimni uda alte yil oxshash wezipide kördüm. Yettinchi qétim körüşni xalimaymen-dédi. Uning sözliri chaqchaq arilash bolsimu, lékin u yuqiri derijilik dölet xadimi bolghachqa, uning éytqan her bir gep-sözlirini chaqchaq - dégili bolmaytti. Kéyin anglisam héliqi qérindéshimiz wezipisidin chékiniptu. Eslide u diplom igisi bolup, bilim - sewiyesi, pikir - tepekkuri sinaqtin ötken, dewarımız, teshkilatımız éhtiyajlıq kishi idi. Biraq yuqiri orundin kelgenler yüzidin - yüzige: biz séni xalimaymiz! Dewatsa, chékinmey néme amal.

Yene bir hadisimu shuninggha oxshap kétidu. 2012. Yili may, « duq » ning yaponiyede chaqirilghan, tötinchi nöwetlik omumi saylam yighinida, rabiye xanim özini re'is namzatlıqığha körsetmeslikи aldin telep qilinghanmish. Bu xil telep « duq » ichidinmu, « NED » weqidinmu xanimgha yetküzülgennish. Shuning bilen xanim yaponiyeyege barmaslıqning qazinini ésip, salametlikim nachar, uzun seperge chidap bolalmaymen- dep, etirapqa uchur yetküzüptu. Re'isini tonglitip qoyup yighin chaqirip, saylam ötküzüsh

tejribisige ige riqabetchiler (9. Baptan bayan qilinghandek), öz- ara namzatliship, töchürini xam sanap, teyyarliqni mukemmel püttürüp, teq bolup turghanda, rabiye xanim ushtumtut yaponiyeyege barghanmish. Shuning bilen qurultayning échilish murasimida nutuq sölichenler qatarida, lo'isa gréwé xanim söz élip, rabiye xanimning xizmetlirini alahide mu'eyyenleshtürüp, anglighan herqandaq kishige, xuddi rabiye xanimni uzitish murasimidek tuyghu bergenmish hem alahide yasalghan teqdirnamini bergenmish. Biraq yighinning ikkinchi küni, saylam qa'idisi boyiche, wezipilik xadimlarning qatarida rabiye xanimmu istipa bergen we qattiq alqishlanghan bolup, namzat körsitish bashlanghanda, özini qayta re'is namzatliqigha körsitip: eger köpchilik méni saylisa, yene bir qerel wezipe alimen- dégen gep. Beziler kona pilan boyiche xanimning namzatliqigha itiraz bildürgen bolsimu, tööt- besh kishidin bashqa yighin ehlining hemmisi dégüdek, xanimgha awaz bergenliki melum. Gheyri resmi ytishlagha qarighanda, xanim shu yaghinda toluq istipa bériwetken bolsa, « NED » weqpidin alidighan ma'ashi we yardem pul toxtitilmaskenmish. Chünki « uyghurlarning arisida, démokratiyeni özleshtürüş üçhün xizmet qilish bedilige yardem puli, yilliq muqim ma'ash élip turup, démokratiyege özini özleshtürmeye, re'is boliwélishi we qol astidiki kadirlarni aramxuda kün ötküzgili qoymay, rahetlirini bozup, mesuliyet sürüshte qiliwergenlik» üçhün, « NED » barliq iqtisadni toxtatqanmish.

Aldinqi babta (9. Bapt) qismen bayan qilinghinidek, « duq » ichidiki re'is riqabetchiliri we bashqa qoldashlar, xanimgha qarshi NED » » weqpige shikayet qilghanliqimu, pulni toxtitishning bir sewebi- déyildi. Elwette türlük sewebler toplinip, « ziqi toshqan» bolishi mumkin. Emma yuqiridiki ikki hadisidin, biz bilishke tégishlik bolghan nerse shuki, merkizi teshkilatlimizni bashqilar ýéteklewatqanliqi, teshkilatni waste qilip turup, bizning dewarimizni we bizni bashqilar ýéteklewatqanliqi munaziresizdur.

Teshkilatlimizning nizamname, xitapname, bayanat we programmiliridin musteqilliq ibarisini öchürtiwetti.

Rehberlimiz xelqara sorunlarda tarmaq mesililer üstidila doklat bérídighan, tarmaq heq- hoquqlar toghrisida, xitayning üstidin shikayet qiliidighan, kishilik hoquq dewasi, din dewasi qiliidighan kündilik ishlar dewagerliri haligha keltürüldi. Umu yetmigendek, bashqilar bizning teshkili ishimizgha ariliship, kimni qandaq wezipige qoyush, kimni qaysi wezipidin yiraqlashturush, kimlerni teshkilattin qoghlap chiqirishqiche qol tiqip ariliship, teshkilatlimizning ichki pozitsyelirinimu bir tutash kontrolliqi astigha élishi, 1945. Yılıdiki« manas deryasi sahili» ni eske salidu. Yeni teshkilatlimiz we dewagerlimiz idiyede, mewqede musteqilliqtin yiraq turghandekla, özliri hem musteqil emesliki, bashqilararning kontrolliqi bilen méngiwatqanliqi yene bir chong paji'edur. (Allah yolida jihat qilimiz- dewalghan, ghazatchi guruplarmu kimlarning emri astida, qanche minglighan oghullirimizni

haram ölümge tutup bériwatqili hem yigirmeyildin ashqili turdi .)

Omumen élip éytqanda, weten sirtidiki 25 yilliq dewa jeryanida, yoqatqan nerse milletning ishenchisi boldi. Érishken nerse bolsa, nam, ataq, teshkilat rehberlirining mensep orni. Uningdin artuq bir nerse yoq. Eger oylimighan yerdin, pilanning sirtidin tasadiipy birer chong özgirish yüz bérip, bir yéngiliq kélip chiqmisa, buningdin kéyinmu mushu qélipta mangidu. Érishidighan alahide chong bir netije bolmaydu. Buningdin kéyin yoqitidighan nerse bolsa, öz ewladlirimizdur. Ewaldlirimiz köz aldimizda tilini yoqitiwatidu. Hazirqi mewjut ata- anilarda we kolléktip guruppilirimizda, yerlik xelqtin qélishmighudek artuqchiliqni körelmigen ewladlirimizning neziride, uyghur bolup yashawérish anche muhim hésablinip ketmeydighan, « bek muhim bolup ketse, musulmanliqni saqlap qalsimu yéterlikqu» dégendek, uyghurluqtin yiraqlishish keypiyati xirs qilghan weziyetni körüp turmaqtimiz. Chetellerde weten dewasi ikkinchi ewlattin ashmaydighanliqi hem muqimliship qaldi.

Yighinchaqlap éytqanda, érishken nersimiz, chetelliklerning neziride: uyghurlar kishilik hoquq dewasi qilidu, uyghurlar din dewasi qilidu - dégen saxta marka boldi. Rehberler uyghurlar toplashqan yerde: sherqi türkistanning musteqilliqi üçün jan tikip küresh qilimiz! - Dep qoyup, chetillikning sehniside: uyghurlarning kishilik hoquqi, dini hoquqi, saqal heqqi, burut heqqi, romal, hijap heqqi qatarliq kündilik we

tarmaq heq- hoquqlar toghrisida nutuq sözlep, doklat bérip, chetellikkimu ras gepni démey, uyghurlarghimu ras gepni démey, qiliwatqan bu mujmel dewaning formulasi nedin kelgen? - Peqet layaqetsizliktin, ishning yolini bilmigenliktin, dewa bilen shexsi hayatini yughurup bir gewde qiliwetkenliktin kélip chiqqan, éniqsiz, tutumsiz, dewa xaraktérigha yat kishilik mijezlerning inkasidur xalas . Dewagerlerning keypiyatlıridin qarighandimu, ular milletning, wetenning dewasini qiliwatqandek emes . Belki dewa bilen toyliship, dewa bilen öylük- ochaqliq bolup ketkendek köründü. Arigha ish bilidihan, yaki sadaqetmen birliri kirmekchi bolup qalsa, xuddi dewagerlerning a'ilisini buzup qoyidighandek, xotun- balilirini tartiwléishqa xiris qiliwatqandek endishe qilishidu. Ghezep, ghurur, kündeshlik qaynap tashidu. Shunga « özliri heqlep, nikahlap éliwalghan xotuni»ni, « japasini, qiyinchiliqini tartip qurup chiqqan ömürlük bu a'lini » , bashqa héchkimge tutquzmay, özlirining ömrige chénep qoyidu we kümidighan görni qézip, képenlikinimu pichip qoyidu. Shuning üçün charek esirni arqida tashlıghan bu dewa, ilmi asas tikliyelmidi. Zamangha, makangha munasip kesip ehli yétishtürelmidi. Musteqilliq dewasini tilgha almay, uning ornigha talliwalghan kishilik hoquq dewasi, din dewasi qilish arqiliq, qolgha keltürgen netijini dengsep körüp békishtimu? Charek esirlik dewa, weten ichige nisbeten bir tal qilni yötkigenchilik menpe'et yetküzelmedi. Hazir weten ichidiki xelqimiz saqal- burut,

romal- hijaptinlam emes, özlirining isimlidinmu
cheklinidighan jazagha duch keldi.

Shuni unutmasliq lazimki, weten sirtidiki dewagerler
weten- millet üçün qilip béréleydighan birla ish bar. U
bolsimu « uyghurlar bilen xitaylar birge yashiyalmaydu. Bu
ikki milletning öz- ara düşhmenleshmey, rayon tinchliqida
birge turushi üçün, otturini dölet chégrasi bilen ayrip, her
qaysisi öz térrétoriyeside, özlirini idare qilip yashishi lazim.
Biri yene birsige hökümranlıq qilghan muddette, tüzümning
qandaq özgirishidin qetynezer, tinchliq emelge ashmaydu» -
dégen chüşhenche we teklipni, dunya ellirige yetküzüştür.
Uningdin bashqa herqandaq söz- ibare, siyasi tesewwurlar
ré'alliqqa uyghun kelmeydu we saxtikarlıq qilip, dunya ehlini
aldighanlıq bolidu axırqi hésapta.

Axırqi söz

Bizning derdimizge oxshaydighan, yene bir dertning
barlıqını anglap baqmidim. Bizningkige oxshash derdi bar
yene bir milletning bolishi hem mumkin emes - dep, jezim
qildim. Xiyalim mushu yerge kelgende tibetlik köz aldimgha
keldi. Ularningmu, xitayning mustemlikisi astida zulum
tartıwatqanlıqi, özlirige ot yéqip, bazar restiliride: tibetke

erkinlik! - Dep, sho'ar towlap, bir parche ot yalqunigha aylinip
yügürüp kétiwatqanlıqi, weten, milletning ishqida yanghan
jismi chichile bolup yerge yighilghuche, yashisun tibet xelqi!
Yoqalsun zalist xitaylar! Dep, towlaydighan sho'arliri
quliqimda eks sada yangratti. Birde sho'ar towlap, yügürüp
kétiwatqan bir parche ot yalquni, birde chichilige aylinip yerde
yatqan, tibetlik weten qurbanliri köz aldimdin ghil - pal ötüp
ketti. Bu menzire: « bashqilarning derdi yoqmiken? » -
Dégendek bir so'algha ishareti qilatti.

Bizning derdimiz mushu yerde idi. Derdimizning peqet
yene bir oxshishining yoqliqi mushu yerde ipadisini tapatti.

Men bu kitapni yézip bolup, mezmunlirini qayta közdin
kechürgech, inchikilep diqqet qildim. Artuq ketken, uwal
qilinghan, töhmetke oxshap qalghan birer mezmunni
bayqimidim. Emma derdimizning heqiqeten bek éghir
ikenlikini yene bir qétim tonup yetkendek boldum. Chünki
biz, millitimiz érishmekchi bolghan nersige bedel töleshke
mejbur bolghandekla, her bir uyghur özining kimliki üçünmu
éghir bedel töleshke mejbur. Uyghur bolup yashash bek éghir
bedel telep qiliwatidu bizdin. Éniq éytqanda: men uyghur-
dep, özini özi qobul qilish we özini özi étirap qilishmu,
toliniwatqan eng éghir bedel bolup qéliwatidu, künimizde.
Shunche éghir bedelni yéniklitish we dertni azaytish üçün,
küresh qilishqa, inqilap qilishqa we yaki jihat qilishqa
mejburlanduq hem shundaq qilishqa heqliq. Ölsek derttin,
zulumdin qutulattuq. Ghelibe qilsaq hem shundaq bolatti.

Tibetlik rahiblar janliqlargha azar berse bolmighachqa, hetta düshminigimu qol yandursa bolmighachqa, weten - milletke bolghan söygüsini, düshmenge bolghan ghezep - nepritini ipadileshke amalsiz, dert we zulumdin qutulushqa amalsiz bolghachqa, özige ot yéqip, özini tirik, janliq péti köydürüp, yéngi bir yol achi. Özini tirik köydürüp, öltürüşh neqeder wehshi, qorqunchluq heriket bolishigha qarimay, pütün dunya ehli tibetke we tibetlik rahiblarga köz - yéshi qilidu. Ularning derdini pütün dunya bilidu. Biraq bizde ölchemlik étiqad bar turup, düshminini öltürse, öz heqqini qan bilen qoghdap, jan bilen alsa bolidighan, dunyawi qanuniyetke uyghun heqliq turup, némishqa bu qeder dertlik bolup kettuq? Chünki tibetlik rahiblar öz erkinliki üçün, millitining, wetinining derdi üçün öz jénini pida qildi, téni köydürdi. Biz bolsaq özimizning düshminimizni allah üçün öltürüp bérimez! Özimizni allah üçün ölümge tutup bérimez. Özimizni allah üçün azat qilip bérimez. Hetta allahqa dölet qurup bérish üçün ulugh ish qilimiz. Bu yerde tibetlik bilen bizning arimizda bek chong perq bar. Eger allah bizge : bir nerse qil! Démigen bolsa, u chaghda qandaq bolatti? Özimiz üçün, bashqilar üçün héchnéme qilmasmiduq?

Bir qanche yil ilgiri, bir yuqiri derijilik dölet xadimi méni ishxanisigha söhbetke chaqiriptu. Uyghur - xitay mesilisi toghrisida, uyghurlarning heriket nishani we özemning shexsi köz - qarishim üstide paranglashmaqchiken. Söhbet dawamida: uyghurlarning hazirghiche xitaygha assimilatisye bolup,

ariliship ketmey, milli kimlikimizni dawamlashturup kéliwatqanliqimizda, dinning bek muhim rol oynighanliqini, shuning üçün xitay hökümränliri hemmidin bekrek, dini étiqad tereptin éghir zerbe bériwatqanliqini, xitaygha jéni we qéni bilen qarshiliq körsitip, uyghur millitining erkinlikke, azatliqqa érishish sadasini dunyagha anglitishta, dini terbiye körgen we dini étiqadliq kishilerning, zor bedel tölewatqanliqini- misallar bilen sözlep öttüm. U kishi diqqet qilip anglichandin kéyin, özining köz- qarishini sözlidi: « mesilini burmilimastin, héssiyatingizni qoshup qoymastin obyéktip chüshendürdingiz. Siler shundaq qarap kéliwatqan bolghachqa, belki yene shundaq shekilde heriket qiliwatqan we gherplikke shundaq chüshendürüp kéliwatqan bolghachqa, kishiler silerge qiziqmaywatqan bolishi mumkin. Chünki yawropaliqlar 15 esirdin artuq din urushi we mezhep urushi bilen tarix yazghan. Dini urushning balasidin qutulghandin kéyin, tinch- inaq yawrupa ittipaqini qurup chiqtı. Méningche uyghur- xitay ziddiyiti hergizmu dini ziddiyet bolup körülmesliki lazim. Mesilen tibetlik bilen xitaylor din we bezi medeniyet éliméntliride, qoyuq ortaqlıqqa ige. Shundaq turupmu ziddiyet bek éghir hem tibetlikning xitaygha assimilatisye bolup ketken yéri yoq. Eger bir millet uruqidin pishqanla bolsa, undaq téz yoqulup ketmeydu. Aranglarda (cheteldiki dewa qoshunida démekchi bolsa kérek) jemiyetshunas, milletshunas, medeniyetshunas mutexessisler barmu? » - U, gepning arisida qoshumche sorap qaldi. Anche oylinip ketmestinla - yaq, undaq kesip ehli millitimiz ichidimu

bek az. Dowa sépimizde héchqandaq kesip ehli yoq- dédim. U bészini yénik silkidi hem bir nersini chüshinip, qana'et hasil qilghandek tesir berdi. Biz bir qanche sa'et pikirleshtuq.

Uyghur -xitay mesilisining hazirqi ehwali we kelgüsi xelqaradiki orni, « b d t xewpsizlik kéngishi » ning tüzülmisi, uyghurlar qoralliq heriket qozghisa, qaysi döletning qollinishchan pozitsiyede bolalaydighanliqi... Qatarliq nurghun chong témlar üstidimu pikirleshtuq. Shu söhbettin kéyin, köp oylandim. Bolup ötken we yüz bériwatqan nurghun heriketlirimizge, uning gungga arqa körünüshlirige we netijilerge inchikilep qaridim. Tesewwur qilish qiyin, eqil sighdurmighudek derijide ziyankeshlikke uchrighanliqimiz we ziyankeshliklerning dawamlishiwatqanliqi ayan idi.

Kéyinki waqtarda dewarimizning on yilgha yetmigen, shunchilik qisqa zamanda, pütün yer sharini aylinip chiqip, künimizge kelgende dini majira sheklige kirip qélishi hemde « dunyawi xeterlik din we mezhep urushliri» da, uyghur jihatchilirining aldinqi seplerde pidakarlıq körsitishliri, chüshinish we qobul qilish mumkin bolmaydigan bir menzirini shekillendürmekte idi.

Bizning derdimiz shu qeder chong, tengdishi yoq, éghir bir dert bolghachqa, eslide bizge qoral tutalaydigan, düshmenni qan qusturalaydigan pidakar ezimetler kérek idi. Wetende qoral tutushni we qoral ishlitishni öginish imkaniyitimiz bolmighachqa, bu éhtiyajimizni chetelde hel qilishqa purset bar idi. Biraq chetelde 20 yildin buyan, jeng meydanlirida

yürgen jihatchilirimiz, düshmenni bashqa yerdin, dostnimu bashqa yerdin tépiwélishti. Ular millitimizning yürikini yésimu puxadin chiqmighudek, tersa bolup kétishti. Bizge jihatchi qoshunlardin wapaning ornigha japa keldi. Chünki ular özlirining uyghur ikenlikige inkar qilishsimu, lékin ularni shu yolgha sélip qoyghan düshminimiz xitaylar, ularning uyghur ikenlikini dunya ehlige pakiti bilen körsitip berdi. Shuningdek, bizning dewarimizni dunya ehlige anglitidighan, diplomatik xadimlargha éhtiyajlıq iduq. Biraq shunche uzun yil (- 25 yil) tiriship, dewa qilip yürgen teshkilatlirimiz, birer diplomatik xadimni, xelqara munasiwet mahiridin birerni yétishtürüp chiqalmidi. Shunga chetelliklerge derdimizni anglitidighan kishimiz hem yoq. Bar bolghanliri taghdin - baghdin sözlep, yürikimiz aghriwatsa, qosaq aghriqidin qaşqash, taghdin sorisa, baghdin jawap béríp, derdimizge qulaq salidighan kishilerni zériktürüp qoyduq. Dewarimizni, muntizim prinsip bilen yétekleydighan, rehberlik qoshunığa éhtiyajımız bar idi. Özümüz saylap chiqip egeshtuq. Yaki özlirini saylitip, bizni egeshtüriwaldi. Qusur izdiduq. Yétersiz tereplirini tenqidliduq. Tüzetmidi. Yüz öriduq. Yaxshisini zariqip küttuq. Almashturduq. Némishqidur « konisidin yéngisi balaxor chiqatti.» bashqa milletningkige sélishturduq. Uyghurche intérnét torliri échiliwidi, desliwide taza tilliduq. Kéyinche tenqidliduq. Paydisi bolmidi. Ziddiyet aynip ketti. Tenqidler töhmetke ariliship tomlap kitap chiqtı. Paydisi bolмеди. Tüxitishke tégishlik xatalıq yoqmu? Yaki xatalıqni tonumamdu? Jawap tépish heqiqeten müşhkül. Rehberler

teripidin reddiyе ornida « it hürer, karwan yürer » - dégendek, qoshaqmu yézilip qalidu bezide. Yene bezide « ish qilghachqa kishiler ghajaydu. Héchnéme qilmighanni xeqmu körmeydu. Qanchilik köp ghajilanghan kishi, shunchilik köp ish qilghan bolidu» - dep, teselli tépishidiken rehberler. Késelning zadi nede ikenlikini bilishke köp waqit ajrattim. Bashqa dewager millet rehberlirining artuqchiliqini bilishke tirishtim. Bolupmu biz bilen parallél dert tartiwatqan, tibetlikning ehwaligha köprek diqqet qildim.

Tibetlikning rohani étiqadida « bir kishi ölgende, roh köchüp yene bir yéngi tughulghan kishide peyda bolidiken . » Shundaq qilip 13. Dalaylama ölgendin kényin, « uning rohi köchken bowaq » ni izdesh bashliniptu. Qaq üch yil izdep, birini tibetning tolimu yiraq qishlaqliridin, yene birini köknur(chingxey) ning tagh jilghiliridin tépiptu. Jan bir, ten ikki bolup qalghachqa, yene kütüshke mejburken. Balilar alte yashqa kirgende köknurdin tépilghini késel tigip ölüp kétip, tibettin tépilghini toluq namzatliqqa érisiptu. U hazirqi dalaylama bolup, uni alte yashqa kirgen waqtidila ata- anisidin ayrip, lixasadiki merkizi butxanigha élip kétiptu. Dalaylama dégen mertiwe peqet rohani yétekchi bolupla qalmastin belki tibet xelqining padishahi hésaplinidiken. U hem ibadet, itiqad ishlirini hem siyasi ishlirini bashquridighan birla chong kishisi iken. Esli en - eniwi qa'ide boyiche, namzat bowaqni üch yashtila ata- anisi we uruq jemetidin ayrip, élip kétidiken. Biraq bu qétim kandidat ikki bolup qalghachqa, birsi

ölmigüche yene birsini qobul qilishqa mumkin bolmighachqa, alte yashqa kirgiche kütüshke toghra keptiken. Démek, alte yashlıq balını pütün shexsi munasiwettin üzüp, ne atılıq, ne anılıq méhri, ne balılıq tuyghu, ne qérindashlıq söygü, ishqilip özige te'elluq barlıq baghlinishlardin ayrip, tibetni we tibet xelqinila bilidighan, tibetni we tibet xelqinila söyidighan, birla yürek, birla weten, birla söygü, özi shu millet, özi shu weten, birla menpe'et tuyghusi bilen terbiylep yétishtüridiken. Yette yashtin étibaren bészigha shahlıq taj kiydürülüp, shahlıq textide olturghuzup, pütün bir milletning ekabir- eshrepliri, meshhur rahibliri, yurt kattiliri, emeldar, mensepdarları uning selteneti aldida tizlinip, pükülüp: ey ulugh shahim! Muqeddes lamarim, biz séning qulliring . Pütün tibet xelqi séning qulung. Pütün tibet séning teserrupliring astida. Tibet asminidiki ucharlıqlar, tibet zéminidiki janlıq we jansızlar séning himayeng astida. Sen hemme nersini xalighanche teserrup qilisen. Jénimiz, tinimiz, sherişimiz sanga pida bolsun! - Dep, beyet qilghan sa'etlerdin bashlap, u bala özini étirap qilishqa mejbur bolidu hem özining bir milletke teng, bir döletke teng ulugh shexs ikenlikini qobul qilish idiyisi bixlinidu.

Yighip éytqanda tibetlikler uni lama, padishah, siyasetchi, rahib, yétekchi, rehber, lider qılıp terbiyildi. U shundaq dahi bolup chiqtı. Uning tibettin bashqa héchnersisi bolmidi. Hetta insanda bolidighan shexsi hés, shexsi kishilik, shexsi tuyghu, shexsi chüşhenche, shexsi tepekkurmu bolmidi. Shuning üçün muhajirettiki atmış yilda, uning yürüki tibettin bashqa

nersige soqmidi. U guruhwazliqni, yurtwazliqni, mensep pereslikni bilmeytti. U peqet tibetlikning menpe'etinila biletti. Shuning üçün, tibetlik bizdin on yil kényin hijretni bashlighan bolsimu, musteqil bir döletke oxshash hökümet qurup chiqalidi. Muhajir tibetlikni sistémiliq orunlashturup, bir tutash bashqurup kétiwatidu. Tibetlikning muweppiqiyetlirini dalaylamasiz tesewwur qilish mumkin emes.

Derdimiz ashqanséri, dewarimizning paxalliship kétiwatqanliqi, bashqilarning muweppiqiyetlirini, utuqlirini körüp, özimizning passipliqimizni bayqighansiri, kelgüsi téximu qarangghu, tumanlıq köründü.

Xiyalpereslikmu bezide ümitlinishke yol achidiken. Shundaq künlerning biride fantaziyelik bir « rehber » ning obrazini yasap chiqtim. Xeq qilghan we netije qazanghan ishni biz némishqa qilalmighudekmiz! Ish bilmeydighan, riqabetchi, hesetxor, guruhwaz, shexsiyetchi, iradisiz, gumanlıq..... Rehberlerdin aghrinip yürgiche, bashqilarningkidek yaxshi rehberni özimiz yéitishtürsek, héchbolmighthanda derdimizning bir parchisi bolsimu yenggillep qalsa ejep emes.

Bir yéqin aghnimizning oghli üç yashqa kirip qaldi. Bir küni uningdin soridim : balıngız chöchekke sélip bergen chöpni özi yéreligidek boldimu? - Néme deydighansız. Qosiqi échip qalsa, nanni qaymaqqa milep yeydu téxi. Jénini baqqudek bolup qaldi : undaq bolsa balıngızni milletke bériwéting- dédim, gepni késipla. - Néme kériki kichik

balining milletke? : Kériki bar elwette. Uni milletke rehber qilip chiqimiz. Kallamdiki rehber fantaziyesini uninggha chüshendürdüm. - Men oglumni millet üchün terbiylep chong qilimen. Allah ömür berse, oglum kelgüsиде weten - millet üchün xizmet qilidigan adem bolidu- dédi u, herqandaq atilarning éytidighanlirigha'oxshashla. - Yaq, bolmaydu. Chünki u balini özingiz terbiyilisingiz, sizge oxshash adem bolup chiqidu. Sizning qolningizdin kelmigen rehberlik, siz terbiyiligen balining qolidinmu kelmeydu. Uningdin bashqa yene bir heqiqet shuki, ata- anining, a'ilining terbiyiside chong bolghan bala, shu ata- anining yene bir köpeytileme nusxisi bolup chiqidu. Bashqa uwida tuxumdin chiqqan, bashqa katekte uchurtma bolghan qushlarning, uchidigan asmini, qonidigan qondaqlirimu bashqa bolidiken. Shunga milletning asminida uchidigan, milletning qondiqigha qonidigan rehberni, millet özi terbiylep chiqishi lazim- dédim, keskin teleppuzda. U aghine, éytqanlimning chaqchaq emeslikige toluq qana'et hasil qilghandin kéyin , bir pes jiddiyliship, mesilining yene bir teripini otturigha qoydi. - Maqul, oglumni bériwettimmu deyli.

Dalaylamانighu butxanigha élip kétiptiken. U yerdiki rahiblar siyaset , medeniyet, étiqad, pelsepe, adem bashqurush, dölet bashqurush, padishah bolush, dahi, lider bolush qatarlıq hemme kesip we xisletlerde terbiylep ýetildürüptu. Emma men balamni kimge bérinen? Sizge bersem, özingizdek qilip chiqisiz. Yene birsige bersem, uninggha oxshash bolup chiqidu. Millimitizning üch yashlıq balini ekitip, terbiylep,

dahi, rehber qilip chiqqudek kolléktip pédagogikisi barma? Kim we qaysi guruh terbiyilise, özlirige oxshash yene bir nusxini köpeytidu, xalas. Yéngiliq, ilgirilesh bolmaydu. Uning gep- sözliri méni özimizge, yeni achchiq ré'alliqimizgha qayturup kelgendek boldi. Hayajan we qizghinliq bilen bashlanghan söhbet, köngülsiz, soghaq keypiyat ichide axirlashti.

Bu kitapni, bashtin axirghiche toluq oqup chiqqan kishining zéhnide, yuqiriqidek meyüs bir keypiyat iz qalduridu. Nawada birliri bu kitapni oqup: yene méni tenqidleptu, méning ishimni, méngiwatqan yolumni, teshkilatimni eyibleptu- dep oylisa, bu tebiy ehwal. Shunchilik bolsimu tesir qilsa, kelgüsiden ümit bar. Emma renjise, bashqilargha qaqshap berse, könglide ghum saqlisa, démek - bu, u kishide késel barliqini körsitipla qalmastin, belki uni dawalashning, özgertishning imkansiz ikenlikini hem ispatlap béridu.

Pash qilish üçünla emes, belki kishilerni waqiplandurush we pexeslendürüş üçün, birlirini tenqidlesh üçünla emes, belki agahlandurush we nachar illetni özgertip, paydiliq weziyet yaritish üçün yézilishi kérek.

